

A**CL**
Nr.4B
2016

Acta Centri Lucusiensis

Argument

Studii și însemnări

Convergențe

Lecturi critice

Revistă editată de
Centrul de Studii
DacoRomanistice

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

nr. 4B/2016

**Centrul de studii DacoRomanistice LUCUS
Timișoara**

**ISSN 2343-8266
ISSN-L 2343-8266**

<http://www.laurlucus.ro>

<https://biblioteca-digitala.ro>

Colegiul științific

coordonator:

prof. univ. dr. Dan Negrescu

secretar:

prof. univ. dr. Sergiu Drincu

membri:

prof. univ. dr. Ștefan Buzărnescu (Timișoara)

conf. univ. dr. Valy-Geta Ceia (Timișoara)

lect. univ. dr. Mădălina Strechie (Craiova)

muzeograf princ. dr. Călin Timoc (Timișoara)

membri de onoare:

dr. Agnieszka Tomas (Varșovia, Polonia)

cerc. șt. dr. Leonard Velcescu (Perpignan, Franța)

Colegiul de redacție

director:

Laurențiu Nistorescu

secretar de redacție:

Daniel Haiduc

redactori:

Cătălin Borangic

Antuza Genescu

Daniela Damian

Responsabilitatea asupra conținutului articolelor aparține în mod exclusiv autorilor

Cuprins

Argument

<i>Laurențiu Nistorescu</i>	_6
Urbanismul preroman din Dacia – coordonate conceptuale (I)	

Studii și însemnări

<i>Remus Mihai Feraru</i>	15
Sărbători civice la Milet și în coloniile sale de la Pontul Euxin	

<i>Laurențiu Nistorescu</i>	42
Lista regală a Daciei Magna: un model extins (II)	

<i>Bogdan Muscalu, Mihaela Muscalu</i>	54
Noi considerații cu privire la vasul rectangular descoperit în situl de la Timișoara - Cioreseni	

<i>Călin Timoc</i>	59
Sarmații din „punga iazygă” și Tabula Peutingeriana	

<i>Claudiu Toma</i>	64
Lapidarium: de la fotografie la modele 3D	

Convergențe

<i>Mădălina Strehie</i>	72
Hannibal - strateg model	

<i>Daniel Haiduc</i>	79
Patriotismul cuceritorului. Considerații asupra retoricii patriotice la romani	

<i>Daniel Haiduc</i>	89
Marginalii la raportul dintre imaginar și realitate în opera lui Titus Livius	

<i>Dan Negrescu</i>	95
Un portret patristic în tradiție andreiană	

<i>Laurențiu Nistorescu</i>	98
Comentariu: Cum i-a furat Napoleon ceasul lui Stalin	
Lecturi critice	
<i>Valeriu D. Călărășanu</i>	103
Res Historica și Romanitatea Orientală	
<i>Adrian Bejan</i>	105
Gyula Kisléghi Nagy: Jurnal Arheologic	
<i>Basarab Constantin</i>	110
Analele Banatului, XXIV/2016	
<i>Basarab Constantin</i>	111
Studii de Istorie a Banatului, XXXV-XXXVI	
<i>Constantin Elen</i>	113
Quaestiones Romanicae, IV/2016	
<i>Antuza Genescu</i>	115
Héloïse și Abélard dincolo de epistole	
<i>Valy Ceia</i>	118
Războiul, arta zeilor și a eroilor	

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Argument

Laurențiu Nistorescu, Claudia S. Popescu

Urbanismul preroman din Dacia – coordonate conceptuale (I)

Preroman urbanity in Dacia – conceptual coordinates

Abstract: *Local society in pre-Roman Dacia has experienced urban-type development of human settlements. The urban processes from Geto-Dacian areas started under the momentum provided by the Greek colonies from the Left Pontus and ended abruptly under the pressure from Roman urban-type colonization. During the six centuries of autonomous development, the local urbanism - which has not reached higher edilitary standards except in some isolated cases, such as Dausdava or Sarmizegetusa - had some peculiarities.*

Cuvinte cheie: *urbanizare, geto-daci, dava, structuri sociale*

Keywords: *urbanisation, geto-dacians, dava, social structures*

Cristalizarea unei urbanități¹ interne este o fenomenologie caracteristică oricărei societăți care tinde spre statalitate, chiar și fără să atingă efectiv acest stadiu de autodezvoltare. Dar, așa cum statalitatea presupune întrunirea cumulativă a condițiilor necesare și suficiente pentru organizarea ca stat², nu însă și apariția efectivă a statului, și urbanitatea implică întrunirea cumulativă a condițiilor necesare și suficiente pentru formarea unui mediului urban³, chiar și fără configurarea efectivă a acestuia. Fixând astfel reperul conceptual al intervenției noastre, începem prin a enunța că ne propunem să schițăm, în cele ce urmează, coordonatele instrumentale ale unei abordări analitico-metodologice mai largi, privitoare la configurarea, manifestările și specificul fenomenului urban în societatea geto-dacică din jumătatea de mileniu anterioară deplinei sale încorporări în ansamblul civilizațional roman.

1. Aici, în sens sociologic general, de calitate urbană și nu în sensul secundar (dar pe care-l fixează dicționarele generaliste, inclusiv DEX, *sub voce*) de conduită urbană.

2. O discuție mai extinsă asupra acestui construct conceptual, la Nistorescu, Laurențiu, *Statul în istorie. Un concept juridic universal și aplicabilitatea sa pentru Dacia preburebistană* (<http://laurlucus.ro/bibliotheca-lucus-stiinte-auxiliare/filosofia-istoriei-concepte-metodologie>)

3. Așa cum vom arăta mai jos, mediul urban nu se limitează la orașe, ci cuprinde și larga și diversă categorie de așezări definite generic drept proto-urbane.

Repere cronologice ale relației lumii geto-dacice cu fenomenul urban

La jumătatea mileniului unu precreștin – sau, în termeni evenimențiali, la orizontul campaniei persane împotriva sciților din nordul Mării Negre – societatea autohtonă din spațiul viitoarei Dacia Magna se găsea, fără urmă de îndoială, într-un stadiu de organizare tradițional-gentilică, fiind lipsită, ca mai toate celelalte populații din vastele teritorii nemediterraneene ale continentului european, de resursele, motivația și oportunitatea unei schimbări calitative. Întemeierea la gurile Dunării, cu circa un secol înaintea întreprinderii militare efectuate de Darius cel Mare în 514 î.Hr., a celei dintâi emporii pontice deschisă de un *polis* grecesc⁴ (deci de o societate urbană *stricto sensu*) – este vorba, se știe, de Milet – va produce prima tulburare majoră a acestei stări de lucruri, prin contactele cu lumea autohtonă, care se trezește în fața unor oportunități noi (derivate din interacțiunea cu o economie de schimb), dar și a unor provocări sosite în trena acestora. Astfel de provocări vor fi fost și de natura impactului nemijlocit⁵, dar rolul decisiv l-au jucat interacțiunile interumane (dintre care cea legendară, a lui Zalmoxes⁶, ajunge să dobândească încă din posteritatea sa imediată, dimensiunea unui act civilizator) și schimburile de idei, iar în cadrul acestora din urmă, confruntarea (am putea spune chiar ispitirea) cu un alt model societal și cu mobiluri comunitare anterior de neformat. Am formulat cu alte prilejuri aprecierea că, din perspectivă structurală, statalitatea geto-dacică, inițiată tocmai prin acest șoc al contactului, se va manifesta în prima ei etapă de funcționare ca o extensie instituțională a rețelei de emporii milesiene în curs de cristalizare în Pontul Stâng; păstrându-ne aprecierea, o vom particulariza la tematica acestei intervenții, afirmând că în colonizarea litoralului geto-pontic avem de-a face inclusiv cu o *urbanitate pro quem* a spațiului autohton – elementul de autohtonitate al acestui factor în sine extern societății geto-dacice configurându-se treptat, atât pe măsura constituirii unei prezențe permanente a negrecilor în orașele pontice⁷, cât și pe măsura

4. Grecesc, în sensul larg al acestui termen; riguros, trebuie să vorbim despre o metropolă ioniană, iar spațiul ionian este unul de puternică interferență greco-tracică, particularitate care și-a avut partea sa de contribuție în transformarea Pontului Euxin într-un ”lac milesian” aproape exclusiv.

5. Avem a presupune că schimburile comerciale au perturbat ierarhiile tribale (fie consolidând și autonomizând o elită preexistentă, fie contribuind la formarea alteia), că primele contacte au implicat și forme de violență (fie și doar sublimată, legată de stabilirea unui spațiu exclusiv al coloniștilor) ș.a.m.d.

6. Nu este deloc o coincidență faptul că saga lui Zalmoxes se produce după - și, suntem obligați să acceptăm, ca efect nemijlocit al - apariția(ei) coloniei Istros/Histria, deschiderea acestei porți de comunicare clarificând și prezența eroului în lumea centrelor urbane din Ionia (Samosul lui Pitagora fiind așezat în imediata vecinătate a Miletului, la distanță de doar o oră de mers călare), ar și așezarea întregii narațiuni pe suportul unor interacțiuni la scară intercomunitară, singurul context care putea produce efecte de durată.

7. Fenomen care conduce, după patru-cinci secole, la situația cu care se confruntă Ovidius în Tomis, unde jumătate din populația cetățeniei este formată din geți (Ovidius, *Triste*, 5, 10, 27-30 – cf. Ovidius, Publius

intrării acestor orașe sub protectoratul basileilor geți.

Prin simetrie, putem identifica și o *urbanitate ante quem* a lumii geto-dacice – iar aceasta nu poate fi alta decât cea inițiată prin întemeierea coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica (Sarmizegetusa romană). Ca și opera coloniștilor milesieni sosiți în Pontul Stâng în urmă cu șapte veacuri, și fenomenul urban inițiat de romani în Dacia este un act de colonizare, de cucerire - și, de altfel, fața ei preinițitoare a fost, pentru urbanismul autohton, virulent și general distructivă, întrucât cuceritorii au recurs întâi la demolarea efectivă a centrelor urbane și protourbane, începând cu edificiile instituționale și de cult⁸; dar, dacă primul caz s-a raportat la o societate cu totul lipsită de experiențe urbane, cel de-al doilea a operat într-o relație de reciprocă familiarizare cu experiențele urbane ale celuilalt⁹, recurgând, după momentul distructiv asociat cuceririi propriu-zise, la o amplă (și, în același timp, revoluționară) recuperare a urbanității autohtone, atât în planul substanței demografice¹⁰, cât și în cel simbolic¹¹ și chiar al unor structuri instituționale și metainstituționale ale autohtonității.

Dimensiuni ale fenomenului urban

Definirea unui oraș este o întreprindere dificilă și astăzi, pretutindeni în lume, fiind rarisime situațiile în care practica juridic-administrativă de acordare a statutului urban converge cu percepția publică asupra calității de oraș, cu înzestrarea edilitară și, mai ales, cu funcțiile în teritoriu exercitate de localitățile respective¹². Încă și mai nebuloasă – dar

Naso, *Tristele. Ponticele*, Naum, Teodor (trad., ed.), Ed. Univers, București 1972), în timp ce grecii devin elita minoritară a așezării.

8. Avem a observa că aria pe care s-a desfășurat această componentă fizică a operațiunii de *debellatio* declanșată după căderea Sarmizegetusei a acoperit – dacă luăm ca indicator fie și doar sanctuarele dezafectate (instituții obligatoriu de asociat fenomenului urban) – nu doar teritoriile regatelor (vest-)dacic și getic, ci și periferiile lor nordice și nord-estice, adică, practic, întregul teritoriu al Daciei Magna.

9. Pe de o parte, contactele elitelor geto-dacice cu mediul urban roman se generalizează încă din epoca burebistană, din rațiuni și prin mecanisme deopotrivă economice (într-un context în care, amintim, monetăria autohtonă a abandonat etalonul monetar macedonean în favoarea celui roman) sau politico-militare; pe de alta, tot din aceeași perioadă, contactele romanilor cu centrele urbane și protourbane geto-dacice se intensifică, la vectorii economici și politico-militari adăugându-se, mai ales în deceniile care au precedat cucerirea finală, exportul roman de cadre și expertiză edilitară către regatul dacic și respectiv, instituirea de garnizoane de supraveghere (bunăoară, cea de la Piroboridava, deci din afara provinciei nou-create, fiind instituită, potrivit așa-numitului ”papyrus Hunt” – cf. *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinens/Izvoare privind istoria României*, vol. I *De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus*, Iliescu, Vladimir, Popescu, Virgil C., Ștefan, Gheorghe (ed.), Ed. Academiei RPR, București, 1964, pg. 466-471 – încă de dinainte de anul 99 d.Hr.).

10. Prezența masivă a autohtonilor în orașele și centrele protourbane create de romani în Dacia, începând cu a doua generație de după cucerire este astăzi tot mai acceptată, pe măsură ce analiza materialului arheologic (spre exemplu, uriașul volum de ceramică autohtonă din vatra noilor municipii) și a surselor corolare (o pondere crescută a datelor privitoare la locuitori care își declară apartenența la etnicul dac, la culte asociate acestuia, sau adoptă *gentilicii* romane care indică recenta dobândire a cetățeniei) adaugă noi și consistente informații.

11. Cel mai vizibil indicator al acestei recuperări simbolice îl reprezintă adoptarea, pentru municipiile din Dacia Augusti, a denumirilor vechilor centre urbane/protourbane autohtone din apropiere: Sarmizegetusa, Drobeta, Dierna, Potaissa, Apulum ș.a. fiind toponime eminamente geto-dacice.

12. Domeniul sociologiei urbane dispune de o vastă literatură exegetică, pe care nu o vom mai cita aici, din rațiuni practice: intervenția noastră vizează un caz aplicativ restrâns, iar elementele teoretice preluate țin exclusiv de registrul principiilor generale.

nu neapărat mai dificilă sub aspect practic – este definirea mediului urban, în condițiile în care se întâmplă frecvent ca elemente definitorii ale urbanității să nu fie întrunite de mari componente ale unor orașe, chiar și de rang metropolitan, în vreme ce așezări minuscule sau unități particulare de locuire (inclusiv dintre cele nepermanente sau nesedentare¹³) nu doar să cumuleze facilități și funcții de habitat specific urban, dar și să exercite pe mari adâncimi în teritoriu funcții administrative comparabile cu cele ale unei capitale.

Putem decela, însă, înăuntrul acestei nebuloase, un ”cel mai mic numitor comun” al amplei cazuistici de realități urbane, a cărei diversitate nu era cu mult mai restrânsă în epocile antice pe care le avem în vedere. Astfel, una dintre dimensiunile formative ale urbanității (deloc surprinzător, cea mai puțin consistentă dintre dimensiunile relevante) este cea demografică: formal, cu cât concentrarea de populație într-un anumit areal locuit este mai ridicată, cu atât mai mare este presiunea pe care o resimte comunitatea în cauză de a-și genera norme, instituții și elemente civilizaționale suplimentare celor de dat natural. Este adevărat, potențialul de urbanitate pe care-l induce această presiune se poate materializa sau nu – dar, de la un anumit prag de locuire, materializarea este inevitabilă; la fel de adevărat este că (desigur, cu excepția notabilă a centrelor urbane ale Dausdavei¹⁴ și Sarmizegetusei)¹⁵, în Dacia Magna nu pot fi identificate concentrări mai mari de ordinul a câteva mii de locuitori. La fel de adevărat este însă și faptul că nici nucleele propriu-zis urbane ale emporiilor grecești din Pontul Stâng nu depășesc acest ordin de mărime, fără ca acest aspect să impiezeze asupra recunoașterii lor ca orașe.

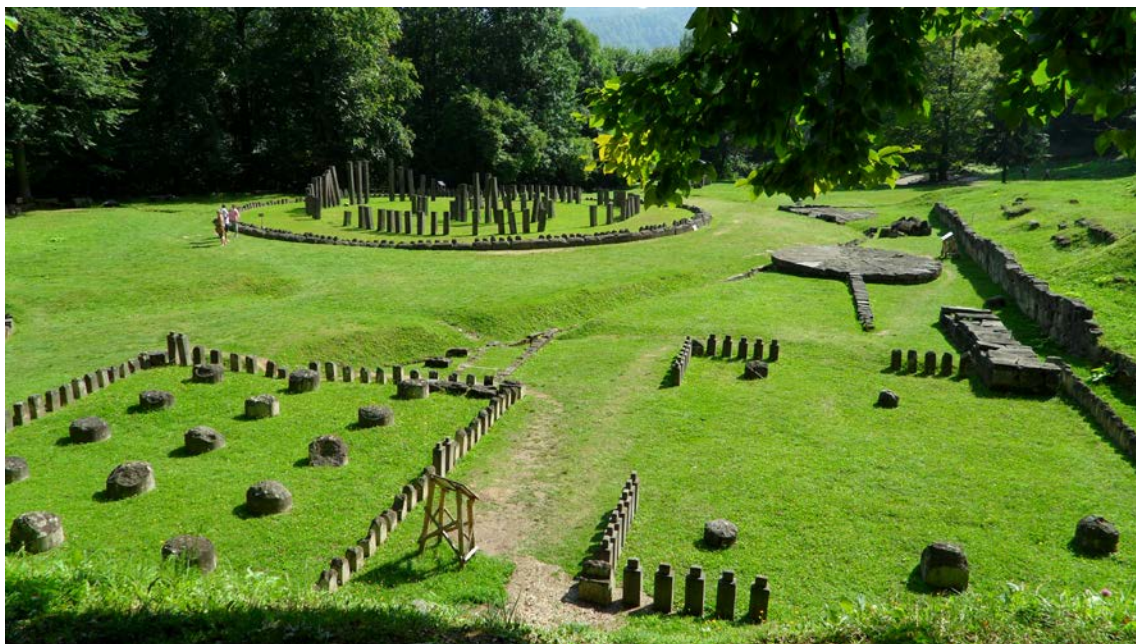
O a doua dimensiune funcțională (percepută adesea, în mod eronat, ca fiind singurul indicator al statutului urban) este constituită de ceea ce putem numi înzestrarea edilitară, în sensul larg al acesteia: în primul rând, existența unor edificii de prestigiu (care au, implicit, o funcționalitate preponderent, dacă nu exclusiv publică, indicând prin aceasta existența unor instituții care au și o dimensiune logistică), la care se adaugă elemente de sistematizare constructivă (piețe, delimitarea cartierelor cu specific social sau profesional diferit etc.) și, într-o măsură mai mare sau mai mică, a unor facilități utilitare (fortificații, aducțiuni, depozite comunitare ș.a.). Reperul comparativ invocat anterior, coloniile pontice, sunt, din această perspectivă, exemple tipice, dar în aceeași situație se regăsesc și deja citatele capitale regale autohtone, Sarmizegetusa (Regia) și Dausdava.

Însă cea mai importantă dintre dimensiunile funcționale ale urbanității o constituie exercitarea, de către (sau, mai corect formulat, prin) așezarea în cauză, a unor funcții de polarizare teritorială, a căror acoperire excede spațiul apropiat ca domeniu comunitar exclusiv. Vom evoca, fără pretenția exclusivității, câteva dintre funcțiile de polarizare specifice contextului geo-cronologic: existența unor reședințe aristocratice și/

13. Rezidențe de lux, stațiuni turistice, militare sau științifice, vase de croazieră ș.a.

14. Aceasta este identificarea cea mai probabilă a capitalei getice sud-dunărene de la Sboryanovo. Situată în nord-estul Bulgariei actuale, așezarea eminamente urbană de la Sboryanovo a fost edificată la începutul secolului IV î.Hr., dezvoltându-se, de-a lungul celor peste trei generații în care a supraviețuit (înainte de a fi abandonată cel mai probabil ca efect al unui seism și a neputinței de a o reconstrui în condițiile invaziei celtice), până la dimensiunea a circa 20.000 de locuitori (vezi Stoyanov, Totko, *The getic capital at Sboryanovo: New excavation issues & research development*, în Tracia XV, Sofia 2003, pg. 413 – 421). În cazul Sarmizegetusei, evaluările oscilează pe o plajă de la 20 la 50 de mii de locuitori.

15. Dausdava și Sarmizegetusa (Regia) sunt singurele centre urbane din spațiul geto-daco-moes prezumate a fi atins un grad de concentrare demografică de ordinul zecilor de mii de locuitori.

sau administrative¹⁶ – exponente ale funcției administrative, garnizoane¹⁷ – exponente ale funcției de forță legitimă, atestarea unor obiective de intervenție economică (vamă, târg) și/sau a desfășurării unor activități de tip protoindustrial (centre meșteșugărești, exploatații miniere, baze portuare ș.a.) – exponente ale funcției economice, prezența unor temple/centre de cult – exponente ale funcției sacerdotale (dar și judiciare, în sens larg¹⁸). Concentrarea, într-o aceeași localitate (sau în proximitatea ei imediată) a unor obiective în măsură să exercite astfel de funcții este de natură să genereze, în primul rând în interiorul comunității locale, nu doar acel comportament comunitar asociat sensului restrâns al conceptului de urbanitate, ci, mai ales, o multistratificare a corpului demografic (cetățenesc în sens etimologic, dar, într-o oarecare măsură, și în sensul modern), cu efecte dinamizatoare, profunde și de lungă durată asupra ansamblului social care integrează respectivul centru urban.

De la sine înțeles, cele trei dimensiuni aici invocate (exercițiile de modelare taxonomică pot conduce și la alte clasificări) sunt interdependente și, la un anumit nivel, inseparabile; de aceea, chiar și atunci când analizele se limitează – din rațiuni, de regulă, obiective – la palierul vizibil, de deducție directă, caracterul urban nu trebuie pus sub

16. Consemnările lui Dio Cassius (68, 9, 1-2) privitoare la categoriile social-politice ale *cometai*-lor și *pileatilor/philophorilor*, precum și însemnarea lui Iordanes despre tranziția de la *tarabostes* la *pileati* ne obligă să acceptăm că procesul de disjungere între palierul clasei sociale (al elitei tradiționale) și cel al administrației era un fapt istoricizat în societatea geto-dacică.

17. Detectabile nu doar prin cetăți/fortificații, ci și prin existența unor concentrări de armament și inventar militar

18. Sacerdoțiul cumula, în toate societățile premoderne (și nu avem temeiuri să considerăm că lumea geto-dacică făcea excepție, dimpotrivă, toate sursele indică o preeminență a ierarhiei religioase în administrarea treburilor publice), nu doar roluri eminamente religioase, ci și atribute rigurose juridice (inclusiv de normare și de mediere), adesea și informative, bancare ș.a.m.d.

semnul îndoielii atunci când una sau alta dintre aceste dimensiuni nu sunt (sau nu sunt încă, din perspectiva stadiului cercetării) imediat detectabile.

Particularități ale urbanismului geto-dacic preroman

Înainte de a proceda la trecerea în revistă a câtorva elemente particulare ale urbanismului autohton preroman, avem a face observația că acestuia îi poate fi asociată o etichetă identitară adecvată: mediul davens¹⁹. O rapidă comparație a acestuia cu cel al *polis*-urilor greco-elenistice – care, desigur, trebuie relativizată, fie și numai pentru că ambele exprimă fenomene cu dinamici proprii, implicând așadar particularități spațio-temporale și, în ultimă instanță, luarea în considerare a faptului că fiecare centru urban/proturban constituie un caz distinct – pune în evidență câteva caracteristici generale ale lumii geto-dacice. Astfel, se poate observa că procesul de urbanizare din bazinul carpato-dunărean este unul relativ tardiv²⁰ (implicit și vizibil mai puțin impresionant sub componenta sa riguros edilitară), dar semnificativ mai omogen decât cel referențial grecesc – și avem în vedere aici atât omogenitatea derivată din sincronismul evolutiv, cât și cea în profil teritorial.

Se impun aici câteva observații de context cronologic și teritorial. Astfel, potrivit, cu precădere, rezultatelor cercetărilor arheologice, se pot detecta trei faze distincte ale evoluției urbanizării pe teritoriul propriu-zis geto-dacic: secolele VI-V î.Hr. – o etapă incipientă (dominată de prezența sistemelor de fortificații mici, cu desfășurare teritorială în rețea, și a manifestărilor de schimb comercial monetarizat, mai rar a unei producții protoindustriale autohtone); secolele IV-II î.Hr. – o etapă covârșitor protourbană (în care crește de trei – cinci ori numărul centrelor ce reunesc elemente de fortificații, temple/centre culturale și activități meșteșugărești); respectiv, corespunzător așa-numitei perioade clasice, o etapă de maturizare urbanistică (în care numărul așezărilor clasificabile ca protourbane trece de o sută, aproape o zecime dintre acestea fiind de urbanitate deplină). Doar aproximativ dintre acestea, dacă ne bazăm pe datele furnizate de Claudios Ptolemeu²¹, aveau denumiri care includeau și formantul toponomastic *dava*²²; dar, chiar și

19. Ne-am exprimat cu un alt prilej (Nistorescu, Laurențiu, *Observații pe marginea formantului toponomastic dava*, în "Philologica Banatica" nr. 2/2012, Ed. Societatea de Științe Filologice din România & Ed. Mirton Timișoara, pg. 33-43) opinia, pe care ne-o păstrăm în continuare, că termenul *dava* nu avea în epoca preromană sensul de "cetate, oraș" pe care-l asociază dicționarele moderne, ci pe acela de "loc/centru sacru". Acest aspect nu grevează însă asocierea dintre urbanismul geto-dacic și termenul în discuție, printre altele, și pentru că funcția sacerdotală se numără (așa cum menționat deja) printre elementele formative ale dimensiunii de polarizare teritorială a urbanității.

20. Tardiv în raport cu experiențele regiunilor euro-mediteraneene și circumpontice, dar vădit avansat în raport cu spațiile cetral-nordice și răsăritene ale continentului.

21. Ptolemeu, *Geografia*, 3,8, 3,9 și 3,10

22. Docidava, Arcobadava/Arcobadara, Patridava, Carsidava, Petrodava, Sandava, Utidava, Marcodava, Ziridava, Singidava, Komidava, Ramidava, Zusidava, Polondava/Polonda, Argidava, Netindava, Sucidava (două localități omonime), Dausdava, Zargidava, Tamasidava și Piroboridava, respectiv, pentru teritorii din afara Daciei propriu-zise (dar din arealul locuit de – sau și de – geto-daco-moesi), Clepidava și Thermidava. Peste trei secole (decă în plină perioadă romană), Tabula Peutingeriana adaugă acestei liste localitățile Acidava, Argidava, Buridava, Capidava, Pelendava, Rusidava și Sacidava (în două locații distincte), iar alte surse ulterioare completează cu Aiadava, Aedava, Bregedava, Buricodava, Buteridava, Cuimedava, Cumuedeva, Danedeva, Desudava, Giridava, Gildava, Itadeva, Murideva, Perburidava, Pulpudeva,

așa, avem în această riguroasă consemnare a centrelor de polarizare din spațiul autohton preroman, deosebit de importanta certificare a faptului că urbanitatea (fie și parțială a) acestor localități era percepută ca atare încă din imediata lor contemporaneitate. De altfel, localitățile care includ sufixul *dava* nu sunt singurele centre urbane/protourbane pe care aceleași surse le-au scos din anonimitate, consemnarea unor denumiri precum Helis, Genucla, Sarmizegetusa, Napoca, Apulon, Dinogetia, Pinum, Drobeta, Sornum ș.a. constituindu-se ca probatoriu pentru aceeași aserțiune.

Ne permitem să introducem aici și câteva ipoteze de lucru susținute, deocamdată doar pe sugestiile toponomastice și pe observații logico-istorice. Astfel, denumirea Kumidava purtată de centrul protourban din zona Bârsei (adică din vecinătatea apropiată a centrului sacerdotal de la Sargedava, posibila capitală getică de nord, aproape sigur locul în care s-a deplasat diplomatul Acornion din Dionysopolis în ajunul ascensiunii pe tron a lui Burebista) sugerează o legătură cu instituția administrativă a *cometailor*, „reședință a administrației comati-lor”; similar, toponimul Zargedava, purtat de centrul urban cel mai avansat spre nord de pe drumul comercial al Siretului, poate fi asociat funcției de observație (zare, zărire), implicit de coordonare a concentrației de fortificații din zona de frontieră a regatului getic cu vecinii lor carpi (ulterior carpo-bastarni), în vreme ce denumirea Tamasidava poate fi lecturată, ținând cont de influența terminologiei administrative elenistice asupra organizării geto-dacice, ca „așezare cu funcții vamale”²³.

O altă particularitate a urbanismului davens pare să o constituie absența, am putea spune cu desăvârșire, a unor manifestări de autonomie urbană, fapt deloc surprinzător dacă ținem seama că lumea geto-dacică nu este una a orașelor-stat, ci a unor formațiuni politico-statale larg cuprinzătoare, în care orice așezare urbană/protourbană, începând cu cele de reședință a autorităților centrale (capitalele), sunt subordonate unui așezământ instituțional. Printre argumentele care susțin o atare aserțiune pot fi invocate distribuția teritorială (care, în pofida imaginii vehiculate de un larg curent al istoriografiei noastre, contrazic imaginea unei societăți puternic fragmentată între diverse formațiuni tribale, fie și numai prin faptul că dezvoltarea sincronă a unor centre urbane situate la mică distanță unele față de altele²⁴ probează apartenența la unul și același organism politic), precum și absența oricăror indici literari privitori la manifestări de autonomie ale fie și măcar unei singure comunități urbane (și aceasta, în condițiile frecvenței menționări ale unor dispozitive militare²⁵ prin care suveranii autohtoni își proiectează autoritatea pe spații

Recideva, Scaidava, Zicideva și Zisnudeva – însă, în cazul celor mai multe dintre aceste adaosuri, este dificil de precizat dacă ele au avut caracter urban și anterior cuceririi romane sau chiar dacă au existat efectiv ca localități pe același amplasament.

23. A se vedea termenul grec *tameis* – trezorerie. Această lectură este cu atât mai tentantă, cu cât Tamasidava este așezată în imediata apropiere a frontierei fortificate de nord a regatului Geției, pe același drum comercial al Siretului.

24. Cităm exemplul centrelor urbane situate pe drumul comercial Dunăre-Siret (Aegyssus/Genucla – Dinogetia – Piroboridava – Tamasidava – Zargidava), situate la distanță de o oră de mers călare una față de alta, care nu pot fi asociate unor formațiuni tribale autonome una față de alta, întrucât ariile lor de polarizare n-ar oferi resursele (demografice în primul rând, dar și general-economice) pentru ipoteticul rol de ”capitală tribală”.

25. Chiar și cazurile de manifestare doar a (unei anumite părți a) corpului militar profesionist, așa cum este cazul corpului de patru mii de călăreți și zece mii de pedestrași care se opun intervenției lui Alexandru Macedon în anul 335 î.Hr., a căror rapidă mobilizare în fața unei operațiuni-surpriză probează că baza de

vaste²⁶).

Discuții aparte, în această chestiune, ar putea necesita cazul centrului Pelendava (care, vădit, evoluează de sine stătător în perioada secolelor VI-III î.Hr., polarizând un întreg sistem de fortificații din bazinul Jiului mijlociu-superior) și, pentru perioada anarhiei celtice (secolul IV î.Hr.), salba de emporii celtice sau celtoide care-și fac apariția de-a lungul Dunării inferioare (precum Durostorum, Arrubium sau Noviodunum), însă cu observația că acestea sunt cazuri marginale (cel dintâi fiind nucleul instituțional al configurării regatului vest-dacic/de Sarmizegetusa, iar cel de-al doilea, o manifestare a elementului alogen din contemporaneitatea așa-numitului "regat de la Tylis"), care au fost (re)integrate arhitecturii instituționale autohtone de îndată ce sau (re)apărut condițiile de manifestare a exclusivității de autoritate teritorială.

recrutare a constituit-o nu o singură garnizoană, ci o întreagă rețea regională.

26. Unul dintre cele mai relevante cazuri este cel al regelui Rhemaxos (Daicoviciu, Hadrian, *Dacii*, Ed. pentru Literatură, București 1968, pg. 77-79, unde este inserată traducerea lui D.M. Pippidi)

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Studii și însemnări

Remus Mihai Feraru

Sărbători civice la Milet și în coloniile sale de la Pontul Euxin

Civic Festivals in Milet and in the Milesian colonies of the Pontus Euxinus

Abstract: *The study has as object the civic festivals dedicated to the divinities worshipped in the Milesian Pontic colonies and their calendars. The Milesian Pontic cities followed the celebrations cycle rooted into the Milesian tradition, giving without question a primary worship to Apollo. In the Milesian Pontic cities they celebrated Taurea (in honor of Poseidon Taureos), Thargelia (in honor of Apollo Thargelios), Metageitnia (in honor of Apollon Metageitnios), Boedromia (in honor of Apollo Boedromios), Pyanopsia (in honor of Apollo), Apatouria (in honor of Zeus Phratrios and Athena Phratia), Lenaia, Anthesteria and The Great Dionysia (in honor of Dionysos).*

Cuvinte cheie: *sărbătoare calendar, epicleză, organizare religioasă, colonii milesiene, Pontul Euxin*

Keywords: *festival, calendar, epiclesis, religious organization, Milesian colonies, Pontus Euxinus.*

Sărbătorile civice consacrate divinităților venerate în *cetățile* grecești reprezentau repere fundamentale pentru organizarea calendarelor lor. La origine, calendarul grec reprezenta un ansamblu de date ritualice. În religia greacă din epoca clasică, funcția sărbătorii era aceea de a celebra sau a comemora un eveniment sau un personaj mitologic. În Grecia antică, majoritatea sărbătorilor erau legate de tradițiile societății agricole. Numele acestor sărbători trimit adesea la rituri agrare foarte vechi, destinate fie asigurării fertilității câmpurilor, fie invocării protecției divine pentru a ocroti roadele recoltei¹.

Sărbătorile religioase marcau momente importante în succesiunea anotimpurilor și a muncilor agricole. Calendarul ritual al grecilor conține două grupe de sărbători care

1. Anna Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, trad. Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași, 2003, p. 162, 742 ; Montserrat Camps-Gasset, *L'Annee des Grecs. La Fête et Le Mythe*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 530, 1994, p. 20, 41; Michel Casevitz, „Le vocabulaire agricole dans le calendrier grec”, în Marie-Claire Cauvin (coord.), *Rites et rythmes agraires*, (collection de Travaux de la Maison de l'Orient n° 20), GDR Maison de l'Orient Méditerranéen, Lyon, 1991, p. 110.

se celebrau iarna, primăvara și în timpul verii. Iarna este marcată de o serie de sărbători dedicate semințelor, lumii morților și germinării culturilor; aceste sărbători asigură fertilitatea câmpurilor și semințelor. Sărbătorile primăverii și ale verii sunt legate de primele roade oferite ca ofrandă divinităților. Ele se celebrează cu ocazia recoltei, fiind dominate de ritualuri de purificare colectivă, de pregătire pentru seceriș și de oferire a primelor roade consacrate divinităților în semn de mulțumire pentru bogăția și abundența fructelor². Raporturile stabilite, pe de o parte, între sărbători și succesiunea anotimpurilor, și pe de altă parte, între sărbători și muncile agricole evidențiază funcția fundamentală a sărbătorii de a ritma anul. În calendarul grec, zilele sunt adesea denumite în funcție de poziția lor înainte sau după o anumită sărbătoare care dobândește, astfel, un rol precis în delimitarea timpului³.

Începând din epoca arhaică și continuând cu cea clasică, elenistică și romană, inscripțiile atestă o serie de sărbători organizate în coloniile pontice milesiene care trebuie puse în legătură cu perpetuarea anumitor culte. Celebrarea diferitelor divinități reprezintă un moment privilegiat de conviețuire a oamenilor și de autocelebrare a propriei lor comunități; de aceste ceremonii s-au legat întotdeauna evenimentele mai semnificative ale grecilor de la Pontul Euxin, de la dansuri la procesiuni religioase și spectacole de teatru, de la banchetul în comun la concursurile muzicale și sportive.

Obiectul cercetării noastre îl constituie sărbătorile civice închinete divinităților

2. Montserrat Camps-Gasset, *op. cit.*, p. 20-28 ; 39-64.

3. Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 162, 742 (s. v. *calendar; sărbătoare*); Montserrat Camps-Gasset, *op. cit.*, p. 20-21, 93, 105.

venerate în ctitoriile pontice ale Miletului și relația lor cu calendarele utilizate în coloniile pontice milesiene. Pontul Euxin a fost mereu considerat un „imperiu” al Miletului, cel care a întemeiat majoritatea coloniilor din această arie geografică (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Histria, Tyras, Olbia/Borysthenes, Nymphaion, Panticapaion, Tanais, Phanagoreia, Hermonassa și Gorgippia).

1. Metodologia cercetării

Cu puține excepții, numele lunilor din calendarul grec derivă incontestabil din denumirile sărbătorilor religioase omonime. Încă de la începutul secolului al VIII-lea î.Hr., relația dintre heortologie și numele lunilor este evidentă. Poemul lui Hesiod, *Munci și zile*, ne oferă prima atestare documentară a unui nume de lună din calendarul grec; este vorba de luna *Lenaiôn* care își ia numele de la *Lenaia* (*Leneele*) – o sărbătoare foarte arhaică, celebrată în onoarea lui Dionysos în cetățile ionice⁴. În ceea ce privește numele lunilor grecești, se poate constata că „la nivel de formare lingvistică, ele desemnează lunile ca referindu-se la o anumită sărbătoare religioasă”. De exemplu, luna *Thargeliôn* înseamnă „luna sărbătorii Thargeliilor”; luna *Lenaion* înseamnă „luna sărbătorii Lenaia”. Inițial, grecii își denumeau deci lunile după sărbătorile principale și fiecare lună cuprinde desfășurarea unei sărbători omonime⁵.

Studiile privind viața religioasă în coloniile pontice milesiene scot în evidență puternicele asemănări dintre cultele metropolei, Milet, și cele ale ctitoriilor sale⁶. Coloniile pontice milesiene au moștenit, de asemenea, calendarul metropolei lor, Milet. Reconstituirea calendarelor utilizate în ctitoriile pontice ale Miletului se bazează în primul rând pe atestările lunilor în inscripțiile locale și pe analogii cu calendarul metropolei. În sens invers, celebrarea diferitelor sărbători grecești poate fi dedusă – când acestea nu sunt atestate direct de surse epigrafice – pornind de la numele lunilor omonime. În cazul cetăților pontice milesiene, numele lunilor pot fi deduse pe baza onomasticii. S-a constatat că antroponimele *Anthesterios*, *Apatourios*, *Thargelios* și *Lenaïos* sunt vechi nume de origine ionică și milesiană; ele pot fi întâlnite frecvent în onomastica din coloniile pontice menționate și derivă, foarte probabil, din numele lunilor omonime întâlnite mai ales în

4. Hesiod, *Munci și zile*, vv. 504-506 (Hésiode, *Travaux et Jours*, trad., ed. Paul Mazon, Paris, Les Belles Lettres, 1993): Μηνα δὲ Ληναίων καὶ ἡματα βουδώρα πάντα / τοῦτον ἀλεύασθαι καὶ πηγάδας αἶ τ' ἐπὶ γαῖαν / πνεύσαντος Βορέας δυσηλεγέες τελέθουσιν... („Când vine luna *Lenaion* cu zilele sale urâte, în care fiecare / vede pierind câteva vite de ale noastre, / păziți-vă de ea și de / ale sale geruri supărătoare / care apar pe sol când suflă Boreul”).

5. Catherine Trümper, « Les fondements religieux des calendriers grecs » în Vinciane Pirenne-Delforge, Öhnan Tunca (eds.) *Representations du temps dans les religions*, Actes du Colloque organisé par le Centre d'Histoire des Religions de l'Université de Liège, 2003, p. 222 et la note 8; 223.

6. Dobrinka Chieikova, *Cultes et vie religieuse des cites grecques du Pont Gauche (VIIe – Ier siècles avant J.-C.)*, Bern, Peter Lang, 2008, *passim*; Alexandru Avram, „Coloniile grecești din Dobrogea”, în Mircea Petrescu Dâmbovița, Alexandru Vulpe, (ed.), *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate I*, București, 2001, p. 571-586; Idem, „Les cites grecques de la côte ouest du Pont-Euxin”, în Mogens Herman Hansen (ed.), *Introduction to an Inventory of Poleis*, Acts of the Copenhagen Polis Centre III, Historisk-filosofiske Meddelelser. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 74, Copenhaga, 1996, p. 303-304; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, ed. XII, București, 1998, p. 43-67; N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kulturellen und politischen Einrichtungen*, vol. I, ediția a II-a, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1988, pp. 130-147.

calendarile coloniilor ionice și ale Miletului⁷.

Calendarul utilizat în Milet este unul de tip ionian. Inscripțiile atestă ansamblul celor douăsprezece luni milesiene: Ταυρεών, Θαργηλιών, Καλαμαιών, Πάνημος, Μεταγειτνιών, Βοηδρομιών, Πυανεσιών / Πυανοσιών, Απατουρεών / Απατουριών, Ποσιδεών, Αθηναίων, Ανθεστηριών, Αρτεμισιών⁸. În ceea ce privește numele lunilor și succesiunea lor, calendarul milesian prezintă numeroase similitudini cu calendarul Atenei. Șase nume de luni din calendarul atenian se regăsesc în calendarile Miletului și ale cetăților pontice milesiene; este vorba despre *Thargeliôn*, *Metageitniôn*, *Boedromiôn*, *Pyanopsiôn*, *Posideôn*, *Anthesteriôn*⁹ (Tabelul I și II).

Coloniile pontice milesiene au adoptat sistemul calendaristic al Miletului¹⁰. O dovadă în acest sens ne este furnizată de un fragment ceramic descoperit la Olbia și datat în al doilea sfert al secolului al V-lea î. Hr., pe care au fost gravate toate numele de luni ale calendarului olbian¹¹. (Figura 1).

2. Sărbători civice la Milet și în coloniile sale pontice

Vom prezenta sărbătorile celebrate la Milet și în coloniile sale pontice în ordinea lor calendaristică.

Încă din epoca arhaică, anul începea la Milet în luna Ταυρεών, la echinocțiul de primăvară¹²; acest fapt este confirmat cu certitudine de un *graffito* descoperit la Olbia – unde *Taureon* apare în fruntea listei lunilor olbiene¹³ – care dovedește, totodată, că încă din epoca arhaică, Ταυρεώvera prima lună a anului și în colonia milesiană de pe malul Bugului¹⁴. Se pare că Ταυρεώvera prima lună a anului și la Histria. În acest sens, un

7. N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 113; 329, nota 417; 397, nota 135; numele ionico-milesiene *Anthesterios*, *Apatourios*, *Lenaïos* și *T(h)argelios* sunt bine documentate în cetățile milesiene situate pe coastele de vest și de nord ale Pontului Euxin; vezi, de asemenea, Victor Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 165-166, nr. 101; p. 168-169, nr. 122; p. 263-264, nr. 699; p. 311, nr. 1044; numele *Anthesterios*, *Apatourios*, *Lenaïos* apar pe amforele ștampilate descoperite la Histria, V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957, p. 108, nr. 218; p. 115, nr. 240; p. 418, nr. 11, 15; p. 419, nr. 142; vezi, de asemenea, F. Bilabel, *Die ionische Kolonisation. Untersuchungen über die Gründungen der Ioner, deren staatliche und kulturelle Organisation und Beziehungen zu den Mutterstädten*, Philologus, Suppl. 14, 1, Leipzig, 1920, p. 71, nota 39; 117, nota 1. 8. N. Ehrhardt, *op. cit.* II, p. 397-402, notele 140-152; E. Bischoff, s. v. „Kalender”, în *RE* X, 2, (1919), col. 1584-1592.

9. Catherine Trümper, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg, 1997, p. 93; F. Bilabel, *op. cit.*, p. 70-71.

10. Pentru calendarile Miletului și ale coloniilor sale pontice, vezi C. Trümper, *op. cit.* (*Untersuchungen*), pp. 89-93; N. Ehrhardt, *op. cit.* I, pp. 113-122; A. E. Samuel, *Greek and Roman chronology: Calendars and Years in classical Antiquity*, C. H. Beck, München, 1972, pp. 114-117; F. Bilabel, *op. cit.*, pp. 67-80; E. Bischoff, s. v. „Kalender”, în *RE* X, 2, (1919), col. 1584-1592.

11. *IGDOP* 99, pp. 160-161: Ταυρεών, Θαρ<ο>γηλιών, Καλαμαιών, Πάνημος, Μεταγειτνιών, Βοηδρομ(ιών), Κυανεσιών, Απατουρι(ών), Ποσειδι(ών), Αθηνέων, Ανθεστηριών, Αρτεμισιών.

12. C. Trümper, *op. cit.* (*Untersuchungen*), p. 93; *IGDOP*, p. 163 și n. 152; Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, p. 120 și urm., 125 și p. 415-416, n. 277; F. Bilabel, *op. cit.*, p. 69 și 80.

13. N. Ehrhardt, *op. cit.*, II, p. 413, n. 247.

14. Acest graffito olbian confirmă în mod decisiv opinia lui F. Bilabel (*Kolonisation*, p. 69 și 80), potrivit căreia *Taureon* este prima lună a anului la Milet încă din epoca arhaică și ne determină să respingem ipoteza lui A. Rehm (*Milet* I.3, p. 232 și urm.) care considera că în epoca arhaică și clasică anul milesian începea la echinocțiul de toamnă, în luna *Boedromion*; transferarea începutului de an din toamnă în primăvară a avut

indiciu poate fi obținut din decretul histrian în cinstea Abei, fiica lui Hekataios, investită cu sacerdoțiul zeiței Cybele; la începutul anului, Aba organizează procesiuni, sacrificii religioase și ospete:

„Și mai întâi, fără zăbavă închinând zeilor cele dintâi procesiuni, sacrificii și rugi, a celebrat începutul anului cu ospete și mese bogate”¹⁵. Fără îndoială că aceste procesiuni au fost celebrate la Histria cu ocazia sărbătorilor închinat zeitei Cybele desfășurate cu mare pompă la începutul primăverii (între 15 și 27 martie), perioadă care coincidea cu începutul anului histrian¹⁶.

În calendarul grec, prima zi a fiecărei luni era cunoscută sub numele de νεομηνία¹⁷; totodată, acest termen desemna sărbătoarea omonimă consacrată lui Apollon. *Neomenia*, care marca începutul fiecărei luni, era considerată o zi de sărbătoare în toată lumea greacă; ea avea un caracter sacru¹⁸.

Sărbătoarea νεομηνία era plasată sub patronajul lui Apollon Νεομήνιος („din prima zi a lunii”). Epicleza *Neomenios* figurează într-o scolie la *Odiseea* (20, 156), care se referă la sărbătoarea lui Apollon din insula Itaca¹⁹; de asemenea, ea este gravată pe o formă de copt prăjituri din argilă, descoperită în cartierul *Kerameikos* al Atenei²⁰. Numele Νεομήνιος („cel al lunii noi”) dat copiilor născuți în prima zi a unei luni oarecare este frecvent întâlnit în onomastica greacă²¹; el trimite la prima zi a lunii închinată lui Apollon *Neomenios*.

La Olbia, Apollon era cinstit de asociația de *Neomeniastai* care celebrau aniversarea

loc, după părerea lui A. Rehm, între anii 334 și 288 î. Hr.; pentru această discuție vezi și N. Ehrhardt, *op. cit.*, I p. 120; C. Trümpy, *op. cit. (Untersuchungen)*, p. 93.

15. *ISM I* 57, rr. 22-24: „πρῶτον μὲν εὐθὺς τὰς πρώτας προσόδους καὶ θυσίας καὶ εὐχὰς τοῖς θεοῖς ποιούμενη τὴν τοῦ ἔτους ἀρχὴν μετ’εὐφροσύνης καὶ εὐωχίας μεγαλοπρεποῦς ἐποιήσατο”.

16. Informațiile din decretul în cinstea Abei cu privire la desfășurarea sărbătorilor consacrate Cybelei în luna *Taureon* (prima lună a anului histrian) sunt confirmate de reglementările prevăzute într-o inscripție din Kyzikos care, de asemenea, se referă la preoteasa Cybelei: „Κλειδικὴν Ἀσκληπιάδου – ἐπαγγειλαμένην καὶ ἐπιδοῦσαν ἑαυταῖς δωρεὰν εἰς τὰ συντελούμενα ὑπ’ αὐτῶν ἱερὰ ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ Ταυρεῶνος τῇ πέμπτῃ στατήρᾳ ἐπακοσίους”. (*CIG* 3657, rr. 12-14, secolul I î. Hr.); în această inscripție este menționată o adunare în data de 5 *Taureon* (prima lună a anului la Cyzik), care precedă sărbătoarea închinată zeiței Cybele; F. Bilabel, *op. cit.*, p. 78-79 și n. 1; Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, p. 121 și 416, n. 283 și 284. Sărbătorile în cinstea Cybelei se desfășurau la Roma și în alte cetăți grecești unde s-a răspândit cultul zeiței, între 15 și 27 martie, vezi Ferrari, *DMGR*, pp. 258-259.

17. Variantele sale νεομηνίη, νομηνία, νευμηνία și νουμηνία apar în literatura cultă și în inscripții; vezi Aristofan, *Ach.*, v. 999; cf. Pindar, *Nem.*, IV, 35; Herodot, *Istoriei*, VI, 57. Inscripțiile atestă *neomenia*, însoțită câteodată de indicația lunii corespunzătoare: Ἀλσειῦ νευμηνία, la Kos (*SEG* XXVII, 513, secolul al III-lea î. Hr.); μηνὶ Γορπιαίου νομηνία, în Macedonia (*SEG* XXX, 597, secolul al II-lea d. Hr.).

18. Plutarh, *Moralia*, 828 A: ἱερωτάτημερῶν; vezi și Hesiod, *Munci și zile*, vv. 770-771: „Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη ἱερὸν ἦμαρ· τῇγάρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ”, („În primul rând, prima, a patra și a șaptea sunt zile sacre; în a șaptea zi, Leto l-a născut pe Apollon cel cu pumnal de aur”.

19. Marcel Detienne, *Apollon le couteau à la main. Une approche expérimentale du polythéisme grec*, Éds. Gallimard, Paris, 2009, pp. 56-57; *IGDOP*, p. 157 și nota 138.

20. Pe piesa din argilă figurează capul lui Apollon și legenda Νουμηνίου, (*SEG* XXXII, 337, secolul al III-lea î. Hr.). Într-o inscripție de la Delos a fost presupusă existența zeiței Artemis Νουμηνία, vezi Olivier Masson, «Nouvelles notes d’anthroponymie grecque IV. Le nom Νεομηνίος, Νουμηνίος “enfant de la nouvelle lune et ses variantes”», în *ZPE*, 102, 1994, p. 168.

21. *Neomenios* se încadrează în categoria „numelor de circumstanță”, atașate de o anumită dată calendaristică, Olivier Masson, *art. cit. (Nouvelles notes...)*, p. 167, 169-172.

zeului în prima zi a fiecărei luni²²; aceștia îl venerau pe Apollo Νεομήνιος²³. Decretul histrian în cinstea Abei, fiica lui Hekataios, arată că la Histria prima zi a fiecărei luni (νεομηνία) îi era consacrată lui Apollon: „după aceasta, în ziua întâi a fiecărei luni și la toate sacrificiile, sărbătorile și rugile tradiționale din fiecare lună a anului a luat asupra sa cu dărnicie și evlavie toate cheltuielile ...”²⁴. Începând din epoca arhaică, pe durata acestei zile se organizau festivități în timpul cărora se săvârșeau rugăciuni și sacrificii propitiatorii.

Luna *Taureon* ocupă un loc important în ciclul festiv al lui Apollo *Delphinios*, în Milet. Un regulament de cult descoperit la Milet (datând de la mijlocul sec. al II-lea î.Hr.) atestă existența colegiului *molpoi*-lor care administra cultul lui Apollon *Delphinios*.

22. IGDOP 96, p. 157: genitivul Νεομηνιαστέων este gravat pe fragmente de cupe negre lăcuite aparținând asociației Neomeniastes-ilor din Olbia; vezi, de asemenea, Ju. G. Vinogradov, I. D. Kryjiski, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, E. J. Brill, Leiden, New-York, Köln, 1995, p. 111; se știe că în Grecia antică prima zi a fiecărei luni era ziua lui Apollo *Noumenios*, Martin P. Nilsson, *Die Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Kalenders*, Lund, 1962, p. 31, 38, 40 și urm..

23. O altă atestare a acestei asociații este cunoscută din fragmentul 53 al lui Lysias care îi evocă pe *Neomeniastai* atenieni (νουμηνιασταί), IGDOP, p. 157; vezi și J. D. Mikalson, „The Noumenia and Epimenia in Athens”, în *Harvard Theological Review* 65 (1972), pp. 291-297.

24. ISM I, 57, r. 34: „μετὰ [δὲ τοῦ]το πάση νεομηνία καὶ πά/σαις ταῖς ἐν ἐκάστω μηνὶ θυσίαις καὶ ἑορταῖς καὶ πατρίοις εὐχαῖς διαψιλέσ[τ]ατα καὶ ἱεροπρεπέ[σ]τατα / ἐξυπηρέ[τ]ησεν[.]...”, vezi, de asemenea, Catherine Trümper, „Feste zur Vollmondszeit: Die religiösen Feiern Attikas im Monatslauf und der vorgeschichtliche attische Kultkalender”, în *ZPE* 121, 1998, p. 109.

Regulamentul furnizează informații despre procesiunea *molpoi*-lor care se desfășura anual în luna *Taureon*, între Milet și Didyma.

Cu această ocazie avea loc un concurs de muzică sacră ce permitea participanților să-și dovedească talentul în această artă. Este foarte posibil să avem de-a face cu un concurs de *peane*, imnuri religioase cântate în cinstea lui Apollo²⁵. Colegiul religios al *molpoi*-lor este atestat la Olbia încă de la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr.; fără îndoială, această asociație era similară celei din Milet, care a putut constitui un model pentru ea²⁶. Congregația *molpoi*-lor olbieni este cu siguranță în legătură strânsă cu cultul lui Apollo *Delphinios* care, începând cu a doua jumătate a secolului al VI-lea î.Hr., ocupa un loc preeminent în panteonul olbian²⁷.

În luna *Taureôn*, în cetățile pontice milesiene era celebrată sărbătoarea *Taurea* (Ταύρεα); ea este atestată direct la Histria și indirect la Sinope. Putem presupune că celebrarea *Taurea*-ei avea loc în toate cetățile pontice milesiene în al căror calendar este atestată luna *Taureôn*²⁸. Sărbătoarea *Taurea* îi era consacrată lui Poseidon. În Milet, cultul lui Poseidon Ἐλικώνιος este atestat de o mențiune a lui Pausanias²⁹ și de o lege sacră din secolul al V-lea î.Hr.³⁰.

În Histria, Ταύρεα (sau Ταύρεια) erau celebrate o dată pe an în cinstea lui Poseidon de către o asociație de adoratori ai acestui zeu (Ταυρεασταί): „[...] Taureaștii să găsească cu cale a fi laudat pentru aceste motive ... nicos fiu al lui Anthesterios și să îl încununeze în fiecare an cu ocazia sărbătorii *Taurea* în a patrusprezecea zi (?) după [...] cu o cunună [de aur], pentru ca și ceilalți să devină mai zeloși văzând că binefacerile față de

25. Stella Georgoudi, „La procession chantante des Molpes de Milet” în Pierre Brulé et Christophe Vendries (ed.), *Chanter les dieux: musique et religions dans l'Antiquité grecque et romaine*, Actes de colloque du 16, 17 et 18 décembre, 1999, Rennes et Lorient, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2001, pp. 158-159.

26. *IGDOP*2, pp. 6-7; N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 139; vezi, de asemenea, F. Graf, „Das Kollegium der Molpoi von Olbia”, în *Museum Helveticum* 31, 1974, pp. 209-215.

27. A. Avram, în *IstRom*, I, p. 572; François Salviat, „La source ionienne: Apatouria, Apollon Delphinios et l'oracle, l'Aristarcheion” în *Études Massaliètes* 6, p. 28; la Atena, *Delphinia* erau celebrate în onoarea lui Apollon *Delphinios* primăvara, în ziua a 6-a a lunii *Munichion*, Ludwig Deubner, *Attische Feste*, Hildesheim, 1966, p. 201.

28. L. Ziehen, s. v. „Ταύρια”, în *RE* IV A, 1932, col. 2539.

29. Pausanias, *Călătorie în Grecia* VII, 24, 5 (Idem, *Description de la Grèce* texte établi par Michel Casevitz ; trad. et commenté par Yves Lafond, Paris, Les Belles Lettres, 2000), p. 81: „καὶ Μιλησίοις τε ἰόντι ἐπὶ τὴν πηγὴν τὴν Βιβλίδα Ποσειδῶνος πρὸ τῆς πόλεως ἔστιν Ἐλικωνίου βωμός...” („Și milesienii au, pe drumul care duce la izvorul Biblis, înainte de oraș, un altar al lui Poseidon *Helikonios*”). Epicleza *Helikonios* derivă fie din numele muntelui Helikon din Beoția, fie din cel al cetății Helike din Ahaia, Pausanias VII, 24, 5: „Ἐνταῦθα ὄκητο Ἐλίκη πόλις καὶ Ἰωσιν ἱερὸν ἀγιάσιον Ποσειδῶνος ἦν Ἐλικωνίου” („Acolo era cetatea Helike, și ionienii aveau acolo un sanctuar al lui Poseidon *Helikonios* foarte venerat”).

30. N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 171; vezi, de asemenea, Martin P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*, Leipzig, 1906, p. 78-79. Ionienii din Asia Mică i-au consacrat un cult lui Poseidon *Helikonios*. Sărbătorile *Panionia* erau celebrate în principalul sanctuar al zeului din capul Mycale, Herodot, *Istorie*, I, 148 (Hérodote, *Histoires*, trad. de Ph.-E.-Legrand, Paris, Les Belles Lettres, 1966). Cultul lui Poseidon *Helikonios* este atestat la Teos (Pausanias VII, 24, 5: „καὶ ὡσαύτως ἐν Τέφ περίβολός τε καὶ βωμός ἐστι τῷ Ἐλικωνίῳ θεᾶς ἄξιός”) și la Samos (*Syll.*³, 1043 = F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1969, nr. 122).

Taureastai [sunt recompensate]³¹; cu ocazia sărbătorii *Taurea*³², în cea de-a paisprezecea zi a lunii *Taureôn*, avea loc încoronarea publică a binefăcătorilor cetății care erau onorați de congregația adoratorilor lui Poseidon (*Taureastai*). Numele acestei confrerii religioase poate fi pus în legătură cu epitetul atribuit lui Poseidon – *Taureos* – care era venerat și în ipostaza de taur³³. Dobrinka Chiekova susține pe bună dreptate că existența lunii *Taureôn* în calendarul Miletului indică originea milesiană a sărbătorii și a cultului lui Poseidon *Taureos* atestate la Histria³⁴. Trebuie remarcat că întâlnim aici triada *sărbătoare – lună – asociație culturală*, atașată acestui cult. (Tabelul IV)

O lege sacră din Sinope privind sacerdoțiul lui Poseidon *Helikonios* duce la concluzia că în luna Ταυρεών avea loc o sărbătoare în cinstea zeului, foarte probabil Ταύρεα; cu această ocazie, preotul lui Poseidon *Helikonios* trebuia să poarte coroana sacerdotală în timpul desfășurării festivităților publice, adică între 12 și 20 ale lunii *Taureon* și între 12 și 14 ale lunii *Poseideon*³⁵. Dobrinka Chiekova a presupus că exista un raport între Poseidon *Helikonios* și Poseidon *Taureos*. O scolie la Hesiod pune în legătură această ultimă epicleză cu sacrificiile de tauri dedicate lui Poseidon de către cetățile beoțiene³⁶ în special lui Poseidon din Onchestos, al cărui cult, după toate aparențele, era legat de cel al lui Poseidon *Helikonios*³⁷. Găsim o referință la sacrificiul unui taur în onoarea lui Poseidon *Helikonios* în cântul al XX-lea al Iliadei³⁸. Un alt argument în favoarea existenței unui

31. *ISM I*, 60: „[ἐδόχθαι] / [τ]οῖς Ταυρεαστῆαῖς ἐπαινέ/σαι μὲν ἐπὶ τοῖς τοῖς ----- / νικον Ανθεστηρί [ου καὶ στε]/φανοῦσαι αὐτὸν καθ' ἐνιαυτὸν / τοῖς Ταυρέοις τῇ τεσσερεσκαί/δεκάτῃ μετὰ [- -] ----- [χρυσῶ] / στεφάνω, ὅρ[ω] “n ka’ of loi]/ποί φιλοτιμότεροι γίνωνται εἰδότες ὅτι / τὰ πρὸς τοὺς Ταυρεαστὰς εὖερ/-[γετήματα-----]”, (secolul al II-lea î.Hr.); pentru *Taureastai* vezi și *ISM I*, 61, r. 12: „[π]ᾶσι τοῖς Ταυρε[αστῆαῖς]”; Asociația *Taureastai*-lor din Histria este menționată în decretul emis în cinstea Abei, fiica lui Hekataios, datând din secolul al II-lea d.Hr.: „... τὴν τοῦ ἔτους ἀρχὴν μετ' εὐφροσύνης καὶ εὐωχίας μεγαλοπρεποῦς ἐποιήσατο τοῖς μὲν γὰρ / βουλευταῖς πᾶσιν καὶ γερουσιασταῖς καὶ Ταυ/ριασταῖς καὶ ἱατροῖς καὶ παιδευταῖς κτλ.” („[...] și (Aba, fiica lui Hekataios) a celebrat începutul anului cu banchete somptuoase pentru toți membrii Consiliului, pentru membrii *geroustei* și pentru *Taureastai*, pentru medici și pentru educatori etc.”), *ISM I*, 57, l. 26-27. Cultul lui Poseidon *Helikonios* este atestat într-o epocă mult mai târzie la Tomis, într-o dedicație a unui anume Poseidonios (*ISM II*, 151; epoca imperială) și la Histria, într-o altă dedicație a pontarhului *Pentapolei*, T. Aelius Minucius, preot pe viață al asociației de închinători ai lui Poseidon *Helikonios* (*ISM I*, 143; prima jumătate a secolului al III-lea d. Hr.); pentru cultul lui Poseidon în coloniile pontice milesiene, vezi, de asemenea, Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 212-213.

32. Pentru sărbătoarea *Taurea*, vezi Hesychius, s. v. Ταυρία· ἑορτή τις ἀγομένη Ποσειδῶνος.

33. Vezi Hesychius, s. v. Ταῦρος· Ταύρεος, ὁ Ποσειδῶν; Michel Casevitz, art. cit. („Le vocabulaire...”), p. 112, afirmă că luna *Taureon* și-a luat numele de la cultul lui Poseidon *Taureos*.

34. Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 213.

35. *I. Sinope*, p. 11-12, nr. 8, rr. 8-11: „... καὶ στεφανηφορήσει / ἀπὸ δωδεκάτης τοῦ Ταυρεῶνος ἕως εἰκοστῆς / [κ]αὶ ἐν τῷ Ποσειδῶνι μηνὶ ἀπὸ δωδεκάτης / [ἕως] τεσσερεσκαίδεκάτης κτλ.” = F. Sokolowski *op. cit.* I, 1, rr. 8-11 = *Syll.*³ 1017; C. Trümpy, art. cit., („Feste...”), p. 111.

36. Se pare că acest cult al lui Poseidon *Taureos* este de origine beoțiană; s-a presupus chiar că însuși numele Beoției provine de la un cult al lui Poseidon *Taureos*; F. Durrbach, s. v. „Neptunus”, în *DAGR IV/1*, Paris, (s.a.), pp. 62-63.

37. Vezi Krister Hanell, *Megarische Studien*, Lund, 1934, p. 67, care a emis ipoteza că Poseidon din Onchestos era identic cu Poseidon *Helikonios* al ionienilor, *apud* Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 211 și nota 2.

38. Homer, *Iliada*, XX, vv. 403-405, (Homère, *Iliade*, vol. 1, text stabilit și tradus de Paul Mazon, Paris, Les Belles Lettres, 1987): ὥς ὅτε ταῦρος / ἦρπυγεν ἑλκόμενος Ἑλικώνιον ἀμφὶ ἄνακτα / κούρυν ἑλκόντων· γάννυται δέ τε τοῖς Ἑνοσίχθων („[Iară el sufletu-și dete,] mugind, tot așa cum un taur / Muge, cu sila adus pentru cel ce-n Helike-i stăpânu, / Tras de feciori – la altaru-i e vesel Cutremură-lume]”),

raport între cele două epicleze ale lui Poseidon, *Helikonios* și *Taureos*, constă în faptul că, la Sinope, sărbătoarea lui Poseidon *Helikonios* era celebrată în luna *Taureon*³⁹. Pe de altă parte, nu ar fi exclus ca *Posideia* să fi fost celebrate la Sinope între 12 și 14 ale lunii *Posideon* (decembrie-ianuarie), având în vedere că această sărbătoare arhaică era celebrată în aceeași perioadă a anului (în timpul iernii) la Atena⁴⁰ și în celelalte cetăți de pe coasta Asiei Mici și în Ciclade⁴¹. (Tabelul IV)

În epoca elenistică, sărbătoarea *Taurea* este documentată la Efes, unde este atestată și confreria *Taureastai*-lor, la fel ca și la Histria⁴². Potrivit lui Athenaios, la celebrarea acestei sărbători participau și tinerii care făceau libația de vin în timpul sărbătorii lui Poseidon. Ei purtau numele de ταῦροι, identificându-se, astfel, cu animalul însoțitor al zeului și, poate, în concepția originală, cu zeul însuși⁴³. Luptele cu tauri, evocate de către Artemidoros la Efes acompaniau probabil festivitățile organizate cu ocazia sărbătorii⁴⁴. O inscripție din epoca romană descoperită la Sinope evocă ταυροκαθάψια pe care un pontarh sinopean le-a organizat într-un mod somptuos, pe cheltuiuala sa⁴⁵. Termenul *taurokathapsia* desemnează aici exercițiile tauromahice, în special cursele de tauri care, în epocile elenistică și romană, erau cele mai răspândite dintre jocurile (*agones*) tauromahice în Tesalia și în cetățile Asiei Mici. Ne putem gândi că există un raport, cel puțin de principiu, între aceste exerciții și cultul lui Poseidon *Taureos* din Sinope⁴⁶.

În luna *Thargelion* (care i-ar corespunde lunii mai), la Milet și în coloniile sale pontice erau celebrate *Thargeliile* (Θαργήλια) consacrate lui Apollo *Thargelios*. *Thargelia* reprezintă o sărbătoare tipic ionică celebrată la Atena, dar și în mai multe cetăți din Ionia.

Iliada XX, vv. 403-405, traducere în hexametri, cu o Postfață, o Bibliografie și Indici de Dan Slușanschi, Ed. Paideia, București, 1998, p. 413, *apud* Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 213 și nota 9.

39. Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 214.

40. La Atena, cea de a opta zi a fiecărei luni îi era consacrată lui Poseidon, Plutarh, *Tezeu*, 36, 6 (Plutarque, *Thésée*, Paris, Les Belles Lettres, 1993, p. 46): „Ποσειδῶνα ταῖς ὀγδόαις τιμῶσιν (οἱ Ἀθηναῖοι)” („într-adevăr, Poseidon este onorat în data de opt a fiecărei luni”); la Atena, în data de 8 a lunii Poseidon era onorat Poseidon Χαμαιζήλος, L. Deubner, *op. cit.*, p. 214-215.

41. *Posideia* sunt atestate la Delos, Mikonos, Smirna și Thasos, vezi M. P. Nilsson, *op. cit.*, p. 79, 82; François Salviat, „Une nouvelle loi thasienne: institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IVE siècle av. J.-C.”, în *BCH*, nr. 82, 1958, p. 225-226. Catherine Trümper subliniază caracterul arhaic al sărbătorii *Posideia*, care devenise deja desuetă înainte de epoca istorică. Ea afirmă: „*Posideia* erau celebrate în onoarea lui Poseidon în luna *Posideon*, cu ocazia solstițiului de iarnă. După căderea palatelor miceniene, Poseidon a pierdut mult în importanță. De aceea, sărbătoarea căreia îi dăduse altădată numele nu a fost menținută. Dar amintirea sa a fost masiv perpetuată deoarece luna *Posideon* est una dintre cele mai răspândite și mai bine atestate din lumea ionică.”, vezi Catherine Trümper, *art. cit.* („Les fondements religieux...”), pp. 228-229; Eadem, *op. cit.* (*Untersuchungen...*), pp. 13-14.

42. *Apud* Mădălina Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Scripta Antiqua 37, Bordeaux, 2011, p. 420, nota 146.

43. Athenaios, 10, 425 C: „παρὰ δὲ Ἐφεσίοις οἱ οἰνοχοοῦντες ἦθεοι τῇ τοῦ Ποσειδῶνος ἑορτῇ ταῦροι ἐκαλοῦντο, ὥς Ἀμερίας φησί”. O inscripție din secolele I - II d.Hr. descoperită la Bizone (*IGB* I² 6) atestă o confrerie de inițiați în mistere, *mystes* ai lui Dionysos care se numesc ei înșiși Ταῦροι. Georgi Mihailov relevă posibilitatea să fie vorba despre adoratori ai lui Poseidon *Taureos*, al cărui cult este atestat în Histria și unde adoratorii săi se numeau *Taureastai*, Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 111.

44. Artemidoros, *Oniromantia* I, 8: „ταύροις δ' ἔτι κατὰ προαίρεσιν ἐν Ἰωνίᾳ παῖδες Ἐφεσίων διαγωνίζονται”, *apud* M. P. Nilsson, *op. cit.*, p. 80, nota 2.

45. *CIG* 4157: πο]ντάρχην ἐπιτε/λέσαντα ταυροκαθάψια καὶ ... μα/χίαν μ[εγ]αλο[π]ρε[π]ῶς.

46. L. Ziehen, s. v. „Ταύρια”, în *RE* IV A, 1932, col. 2539; Émile Cahen, s. v. „Taurokathapsia”, în *DAGR*, IV/1, p. 52; Martin P. Nilsson, *op. cit.*, p. 80-81; Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 807 (s. v. „tauromahie”).

Thargeliile ateniene se derulau pe parcursul a două zile, în 6 și 7 ale lunii *Thargelion* și erau dedicate lui Apollon și Artemis⁴⁷.

Această sărbătoare își trage numele de la așa-numitul rit *θάργηλος*, celebrat în ziua a 7-a a lunii *Thargeliôn* și care îi era consacrat lui Apollon. „Cuvântul *thargelos* desemnează atât prăjitura sau fiertura de cereale, cât și oala în care au fost gătită”⁴⁸. *Thargeliile* aveau un caracter purificator și de celebrare a primelor recolte, ale căror prime roade îi erau oferite lui Apollon. Prima zi a sărbătorii era consacrată purificării cetății prin ritualul cathartic zis „al remediilor” (*φαρμακοί*). Doi bărbați, reprezentând bărbații și femeile cetății, erau îmbrânțiți și biciuiți de-a lungul orașului, pe care îl străbăteau în toate direcțiile; se considera că ei luau asupra lor toate necurătențiile cetății, pe măsură ce o traversau; aceștia erau apoi alungați din cetate pentru a se îndepărta în mod definitiv impuritățile cu care erau împovărați⁴⁹. A doua zi a *Thargeliilor*, (7 *Thargeliôn*), era destinată *thargelos-ului* oferit lui Apollo. Acesta consta din pârga roadelor, primele roade ale pământului date ca ofrandă pentru a asigura o recoltă bună și protecția zeului pentru coacerea produselor cultivate⁵⁰. Ceremoniile din 7 *Thargelion* implicau o procesiune religioasă și un *agôn*, organizate la Atena de primul arhonte; cu această ocazie, aveau loc concursuri cu caracter muzical la care participau coruri de bărbați și de copii, pe cheltuiala coregilor⁵¹.

Thargeliile sunt atestate în regulamentul de cult al *molpoi*-lor din Milet: „ἐς μολπῶν ἡ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον”⁵². Epicleza *Θαργή λιοζαλ* lui Apollon – care derivă de la numele sărbătorii *Θαργήλια* – apare pe un vas de tip atic descoperit la Olbia⁵³. Pe același vas sunt gravate literele *A Z M Θ*, care au fost interpretate de către primii editori ai inscripției ca o abreviere a formulei (ἐν τῇ) α (καὶ) ζ μ(ηνὸς) Θ (αργηλιῶνος), „prima și a șaptea zi a lunii *Thargelion*”⁵⁴ (Fig. 1); s-a presupus că acestea erau datele desfășurării *Thargeliilor* la Olbia; cu această ocazie, vasul îi fusese oferit ca ofrandă lui Apollon⁵⁵. În egală măsură, putem presupune celebrarea *Thargeliilor* la Olbia

47. În Grecia epocii istorice, a șasea zi a fiecărei luni era consacrată lui Artemis, în timp ce a șaptea era de obicei dedicată lui Apollo, Catherine Trümpy, art. cit. („Feste...”), p. 109, 112; Ludwig Deubner, *Attische Feste*, Hildesheim, 1966, p. 179. Herodot, *Istoriei*, VI, 57 (Hérodote, *Histoires*, traduction par Ph.-E.-Legrand Paris, Les Belles Lettres, 1992) afirmă că, în Sparta, prima și a șaptea zi din lună îi sunt consacrate lui Apollon.

48. Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire de mots*, II (E-K), Paris, 1970, p. 423, (s. v. „Θαργήλια”); *thargelos* desemna o oală plină cu fructe sau grăunțe, simbol al fertilității; Madeleine Jost, *Aspects de la vie religieuse en Grèce du début du Ve siècle à la fin du IIIe siècle avant J.-C.*, Paris, 1992, p. 165; L. Deubner, *op. cit.*, p. 189.

49. Montserrat-Camps Gasset, *op. cit.*, p. 61, 95; Madeleine Jost, *op. cit.*, p. 164; L. Deubner, *op. cit.*, p. 179-180.

50. *Ibidem*, p. 61; Madeleine Jost, *op. cit.*, p. 165.

51. Emil Cahen, s. v. „Thargelia”, în *DAGR*, V/1, pp. 176-177; Madeleine Jost, *op. cit.*, pp. 164-165; Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 801 (s. v. „Targelia”).

52. *Milet* VI.1, 133, p. 168 = *LSAM*, 50, r. 20, p. 131 = *Milet* I.3, 133, r. 20.

53. *IGDOP* 99, p. 161; *SEG* XXX, 977 a): „Ἀπόλλ(ωνι) Δηλφινί(ωι), (sic) Ἰατροῖ Θαργηλί(ωι), Λυκεῖ(ωι) Ἀνδοκίδος (sic)”.

54. *IGDOP* nr. 99, pp. 161-162 = *SEG* XXX, 977 a).

55. Bazându-ne pe această interpretare, putem oferi două exemple asemănătoare, deși destul de târzii; astfel, pe un bol megarian descoperit la Milet și datând din epoca elenistică târzie figurează literele *MHOA* care ar prescurta formula μ(ηνὸς) Θ(α)ργηλιῶνος; tot în Milet, în epoca dinastiei Flavienilor, întâlnim

bazându-ne pe atestarea epigrafică a lunii *Thargeliôn* în calendarul olbian⁵⁶.

Cât despre Histria, documentul de referință pentru sărbătoarea *Thargeliilor* are o origine locală probabilă, dar încă nesigură. Este vorba de un decret onorific emis în cinstea unui arhitect din Bizanț, Epicrates al lui Nicoboulos; acesta fusese onorat cu o cunună de aur în teatrul din Histria în timpul *Thargeliilor*: „στεφ[α]νῶσαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι το[ῖς] Θαργηλίοις ἐν τῷ θεάτρῳ”⁵⁷. Aflăm, de asemenea, că beneficiarul decretului era invitat să participe la ritualul ξένια, care era săvârșit în templul lui Apollon pentru străinii onorați de către cetate⁵⁸. Într-o altă inscripție, numele sărbătorii nu este decât rezultatul unei conjecturi⁵⁹.

În comparație cu Atena, caracterul muzical al manifestărilor organizate cu această ocazie poate fi presupus la Histria; este posibil ca unii himnozi, care erau activi în sanctuarul lui Apollon și care își exersau arta în onoarea sa, să fi participat la concursurile

formula μη(νὸς) Τι(βερίου) λ; cf. Mădălina Dana, *op. cit.*, p. 75; cf. Laurent Dubois, *op. cit.*, (IGDOP), p. 163, care afirmă: „aceste abrevieri de date sunt totuși prea târzii pentru a fi luate ca explicații pentru cele patru litere A Z M Θ de pe vechea dedicație din Olbia”; N. Ehrhardt, *op. cit.* II, p. 399, nota 142 și p. 418, nota 309.

56. IGDOP, nr. 99, p. 160-161; N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 118 și 413, nota 147; SEG XXX 977, c).

57. ISM I 65, rr. 28-30.

58. ISM I 65, rr. 42-43: καλέσαι δὲ αὐτὸν καὶ ἐπὶ ξέν[ια] ’ [εἰς] τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος; Dobrinka Chieikova, *op. cit.*, p. 44-45.

59. ISM I 25, rr. 2-5: [- - - - - ἐπαινέσαι] αὐτὸν[ν] / [ἐπὶ τούτοις καὶ στεφανῶσαι] χρυσῶι[ι] / [στεφάνωι τοῖς Θαργηλίοις (?) ἐ]ν τῷ θε[άτρῳ] - - - - -]; restituirea acestei inscripții s-a făcut după ISM I 65, rr. 29-30.

muzicale⁶⁰. Cu această ocazie avea loc în localul teatrului proclamarea decretelor onorifice în cinstea binefăcătorilor cetății, după cum o dovedesc inscripțiile de la Histria⁶¹. Se poate presupune, și e foarte verosimil, că *Thargeliile* erau celebrate și în celelalte colonii pontice milesiene, deoarece în calendarele lor regăsim luna *Thargeliôn*. Este vorba de cetățile *Nymphaion*⁶² și *Hermonassa*⁶³.

Sărbătoarea *Μεταγείτνια* fusese introdusă în calendarul religios tradițional al ionienilor în același timp cu zeul Apollon, în epoca post-miceniană, mai exact înainte de migrația ioniană către Asia Mică⁶⁴. *Metageitnia* este atestată direct la Milet și indirect în coloniile sale pontice, Olbia și Tomis.

Metageitnia îi era consacrată lui Apollon *Metageitnios* („protectorul alianței și al uniunii între vecini”). Ea era celebrată la Atena în timpul lunii *Metageitnion* (care corespunde perioadei dintre august și septembrie). Cu această ocazie se săvârșea un sacrificiu în cinstea lui Apollon⁶⁵. Originea și semnificația acestor ceremonii sunt foarte obscure. În orice caz, *Metageitniile* nu au o origine pur ateniană; ele s-ar lega mai degrabă, atât la Atena cât și în altă parte, de cultul lui Apollon colonizator și conducător de popoare. Nu se cunoaște absolut nimic despre data exactă a desfășurării *Metageitniilor* și a ritualurilor care le însoțeau⁶⁶.

Această sărbătoare este atestată în regulamentul de cult al *molpoi*-lor milesieni: „ἐς μολπῶν ἡ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον καὶ Μεταγε[ι-]τνίοισιν ἱερ(ῆ)ον τέλειον”⁶⁷. De asemenea, luna *Μεταγείτνιών* – al cărui nume derivă de la cel al sărbătorii *Μεταγείτνια* – este bine documentată la Milet⁶⁸.

Existența *Metageitniilor* la Olbia este sugerată de cea a lunii *Metageitnion*, atestată direct în colonia de pe malul Bugului⁶⁹. În plus, se poate postula prezența *Metageitniilor* la Olbia pe baza atestării epigrafice a aceleiași sărbători în metropola ei, Milet. De altfel, tratatul de isopolitie dintre Milet și Olbia dovedește că metropola și colonia sa aveau sărbători tradiționale comune, celebrate probabil în aceeași perioadă a anului în cele două cetăți; este vorba în special de ceremonia religioasă a *Triakadelor* (*Triakades*), celebrată în a treizecea zi a lunii la Milet și la Olbia⁷⁰.

Atestarea lunii *Metageitnion* într-un decret onorific descoperit recent la Tomis pledează pentru existența sărbătorii *Metageitnia* în cetatea exilului lui Ovidius⁷¹.

60. O confrerie de himnozi asociată cultului lui Apollo (Μολποί) este atestată în Milet și la Olbia; Stella Georgoudi, *art. cit.*, p. 178-179 ; *IGDOP*, 2, pp. 6-7.

61. *ISM I*, 25, 65; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 115, 118.

62. *SEG XXXIV 756: 2*. Ἡνοῖξαμεν Θαργηλιῶνος εἰκάδι (275-250 î. Hr.).

63. *SEG XLIV 659* (sec. al V-lea î. Hr.).

64. C. Trümpy, *op. cit.*, (*Untersuchungen...*), pp. 31-32.

65. Plutarh, *De exilio*, 601 b: „μῆνα Μεταγείτνιών καὶ θυσίαν ... ἄγουσι ... τὰ Μεταγείτνια”; Lysimachides ap. Harpokration (Suidas): Μεταγείτνιών ... ἐν δὲ τούτῳ Ἀπόλλωνι Μεταγείτνιῳ θύουσιν, *apud* L. Deubner, *op. cit.*, p. 202, nota 1.

66. C. Gaspar, s. v. „Métageitnia”, în *DAGR III/2*, (L-M), p. 1840.

67. *Milet VI.1*, 133, p. 168, = *LSAM*, 50, rr. 20-21.

68. *LSAM I*, 49 A, r. 9, p. 126.

69. *IGDOP*, 99, pp. 160-161; *IOSPE I² 35*, r. 2 (epoca lui Mithridate Eupator).

70. *Milet I.3*, 136, rr. 11-14, p. 290 = *Syll.³*, 286, rr. 11-14.

71. Alexandru Avram, „Die ‚Freiheit‘ von Tomis in der Keizerzeit”, în Victor Cojocaru, Christof Schuller, (Hg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*,

Luna Βοηδρομιών, atestată direct la Olbia⁷² și Odessos⁷³ poate fi pusă în legătură cu tradiționala sărbătoare ioniană a *Boedromiilor* (Βοηδρόμια), celebrată atât în Atica cât și în lumea ioniană⁷⁴. La Atena, *Boedromiile* erau celebrate în ziua de 6 a lunii *Boedromion* în cinstea lui Apollon *Boedromios* („care vine în ajutor în luptă”)⁷⁵ și a surorii sale Artemis *Agrotera*⁷⁶. *Boedromiile* ateniene erau celebrate în amintirea victoriei lui Tezeu asupra amazoanelor⁷⁷. Începând din anul 490 î. Hr., ele comemorau victoria de la Maraton⁷⁸.

Boedromiile sunt sărbători ale solidarității de arme și ale ajutorului militar. „Ele exaltă angajamentele de la un grup la altul, alianțele capabile să asigure ajutorul (βοήθεια) reciproc”. *Boedromiile* celebrează solidaritatea și fraternitatea ionienilor în epoca instalării lor în Asia Mică⁷⁹; ele au fost introduse în calendarul religios tradițional al ionienilor în epoca post-miceniană, mai exact înainte de migrația ioniană spre Asia Mică⁸⁰.

Celebrarea sărbătorii Πυανέψια în coloniile pontice milesiene este sugerată de existența lunii *Pyanepsion* în calendarele acestora (vezi Tabelul III). *Pyanepsia* („când se făcea coacerea bobului”) erau celebrate și la Atena în data de 7 a lunii *Pyanepsion* (octombrie-noiembrie) în cinstea lui Apollon; erau sărbători ale bogăției și, cu această ocazie, i se oferea zeului un fel de mâncare compusă din legume, în special din bob (πύανοι). Numele *Pyanepsiilor* provine dintr-un element caracteristic al ritualului principal al sărbătorii: „coacerea bobului”⁸¹. Originea sărbătorii poate fi găsită în mitul lui Tezeu, acesta fiind considerat chiar inițiatorul ei. După încheierea expediției contra Minotaurului

(Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța), 20.-24. September, 2010), Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2014, nr. 2, p. 169, rr. 11-14: „τὸ ἀνάλωμα τοῦ νᾶς. / [ἀνδριάντος δοθῆναι] ὑπὸ ἐπιμηνίου Ἀρνᾶς. / [- - - τοῦ Ε]ρμῖ ππου. νᾶς. Μεταχειν[ι]/-ῶνος νᾶς. ηἱ” (decretul datează din epoca imperială timpurie).

72. *IGDOP* 99, p. 161; *IOSPE* I², 40, r. 6 (secolele II-III d. Hr.).

73. *IGB* I² 47, rr. 2-5: „Μαικίῳ Λαίτῳ [τ]ῷ β' καὶ Συλλᾷ Κερ[ιαλί]ῳ ὑπάτοις πρὸ θ' καλανδῶν Φεβρα[ρί]ων ἱερομένον Θεοῦ Μεγάλου Δερζελα τὸ δι' ἡμῶν βοηδρομιῶνος ζ'”; se remarcă faptul că inscripția prezintă o dublă datare, după calendarul milesian și cel roman: 7 *Boedromion* = 24 ianuarie 215 d. Hr..

74. Sărbătoarea *Boedromia* este menționată într-o inscripție descoperită la Thasos, după cum sugerează G. Daux, vezi F. Salviat, art. cit. („Une nouvelle loi thasienne...”) în *BCH*, nr. 82, 1958, p. 195; lectura [B]ᾱδρο[μῖ] ο[ις] propusă de G. Daux a fost confirmată indirect de atestarea lunii *Boedromion* în calendarul Parosului și al metropolei sale, Thasos, vezi F. Salviat, «Calendrier de Paros et calendrier de Thasos, Boedromia, Badromia et la solidarité des armes», în Marie-Madeleine Mactoux, Evelyne Geny (éds.), *Mélanges Pierre Lévêque*, 6, Religion, Annales Littéraires de l' Université de Besançon, 463, Paris, 1992, pp. 261-262.

75. Vezi *Etymologicum Magnum* 202, 49: Βοηδρομιῶν μὴν παρὰ Ἀθηναίοις εἴρηται ὅτι ἐν αὐτῷ ἐτιμᾶτο Βοηδρόμιος Ἀπόλλων ... ἀπὸ οὗν τῆς τοῦ στρατεύματος βοῆς. Apollon *Boedromios* avea o vocație militară prin excelență, L. Deubner, *op. cit.*, p. 202 și nota 3; epitetul *Boedromios* al lui Apollo și numele sărbătorii *Boedromiilor* au fost create după modelul lui βοηθός („care vine în ajutorul lui”), respectiv βοηθέω („a sări în ajutor”), Pierre Chantraine, *op. cit.* I, p. 183, (s. v. „βοή”).

76. F. Salviat, art. cit. („Calendrier de Paros...”), p. 266.

77. Plutarh, *Viețile* (Plutarque, *Vies*, Vol. I : *Thésée-Romulus, Lycurgue-Numa*, texte établi et traduit par Robert Flacelière, Émile Chambry, Marcel Jumeaux, Paris, Les Belles Lettres, 1993, 27, 3, p. 36: „Ἡ μὲν οὖν μάχη Βοηδρομιῶνος ἐγένετο μηνὸς ἐφ' ἣ τὰ Βοηδρόμια μέχρι νῦν Ἀθηναῖοι θύουσιν”.

78. Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 143, (s. v. „Boedromia”); E. Saglio, s. v. „Boedromia”, în *DAGR* I/1, Paris, 1877, p. 714.

79. F. Salviat, art. cit. („Calendrier de Paros...”), p. 267.

80. Catherine Trümpy, art. cit. („Les fondements religieux...”), p. 227; Eadem, *op. cit.*, (*Untersuchungen...*), pp. 31-32.

81. Plutarh, *Tezeu*, 22, 4-5 (Plutarque, *Thésée*, Paris, Les Belles Lettres, 1993, p. 30-31: ἔψησις τῶν ὀσπρίων); L. Deubner, *op. cit.*, pp. 198-199.

din Creta, Tezeu a pregătit un banchet cu ocazia căruia el și ceilalți tovarăși ai lui (tinerii pe care îi salvase de la moarte, ucigând Minotaurul) au mâncat o fiertură de bob consacrată lui Apollon, căruia eroul îi promisesse să-i fie recunoscător dacă se va întoarce teafăr din dificila lui misiune⁸².

Se poate presupune că această sărbătoare era celebrată la Olbia, bazându-ne pe atestarea epigrafică a lunii *Pyanepsion*, care se regăsește în calendarul olbian în varianta *Κυανεσιών*⁸³. Laurent Dubois afirmă că e verosimil ca forma *Kyanepsion* – documentată la Olbia – să fie bazată pe termenul *κύανος, probabil o variantă a lui πύανος (neutru πύανον). Forma πύανος este indicată de lexicografi ca fiind un sinonim al lui κύαμος, („bob”)⁸⁴. Numele lunii olbiene *Κυανεσιών* – care derivă din numele sărbătorii Πυανέψια / Πυανόψια („coacerea bobului”)⁸⁵ indică deci existența unui cuplu de termeni κύαμος /

82. Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 666 (s. v. „Pianepsia”); găsim explicația mitului referitor la Πυανέψια Plutarh, *Tezeu* (Plutarque, *Thésée* 22, 4-5, Paris, Les Belles Lettres, 1993, p. 30-31; vezi, de asemenea, Claude Calame, *Thésée ou l'imaginaire athénien: légende et culte en Grèce antique*, prefată de Pierre Vidal-Naquet, ediția a 2-a revăzută și corectată, Lausanne, Payot, 1996.

83. *IGDOP*, 99, pp. 160-161; N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 118; II, p. 413, nota 247 = *SEG* XXX 977 c); vezi, de asemenea, *IOSPE* I² 43, l. 3; *IOlb* 42, l. 2; 75, l. 1 = *SEG* XLII, 708: [... μηνός Κ]υανεσιώνος. Luna Πυανεσιών apare sub forma *Κυανεσιών* la Cyzic și Cos, P. Chantraine, *op. cit.* II, p. 593 (s. v. „κύαμος”).

84. Pollux VI, 61: „κύαμοι οἱ καὶ πύανοι, ἀφ’ ὧν καὶ τὰ πυανέψια ἢ ἐορτή”, *IGDOP*, p. 164, nota 153; Hesychius are glosa πύανον· κύαμοι καὶ πᾶν ὄσπριον, vezi Pierre Chantraine, *op. cit.* II, p. 593, (s. v. κύαμος); Montserrat Camps-Gaset, *op. cit.*, p. 95; Michel Casevitz, *art. cit.*, p. 111.

85. P. Chantraine, *op. cit.* II, p. 593 (s. v. κύαμος).

πύαρος la Milet, către 650 î. Hr., primul dintre acești termeni impunându-se la Olbia⁸⁶.

Atestarea epigrafică a lunii *Apaturion* în calendarele din cetățile pontice milesiene ne permite să presupunem că sărbătorile *Απατούρια* erau în mod sigur celebrate în ctitoriile milesiene de la Pontul Euxin⁸⁷. Strabon menționează existența unui sanctuar consacrat Afroditei zisă *Απάτουρος* la Phanagoria⁸⁸. Epicleza *Apatouros* a Afroditei ar putea fi pusă în legătură cu sărbătoarea tipic ioniană a *Apaturiilor*.

Această sărbătoare se desfășura la Atena la începutul iernii, în luna Pyanepsion; ea dura trei zile, între 19-21 sau 26-28 ale acestei luni⁸⁹ (aproximativ începutul lui noiembrie). *Apaturiile* sunt legate de cea mai veche organizare civică. Ele reprezentau sărbătorile clanurilor, ale familiilor și ale stării civile, ale celor care au aceiași strămoși. Cu această ocazie se înscriau tinerii în fratrii, ceea ce constituia episodul central al ritualului sărbătorii. Ceremoniile *Apaturiilor* ateniene stăteau sub semnul invocării lui Zeus *Phratrios* și a Atenei *Phratia*⁹⁰. Herodot ne asigură cu privire la extinderea *Apaturiilor* în tot spațiul ionian⁹¹. În cetățile din insulele și de pe coastele Asiei Mici, ca și în cetățile pontice milesiene, sărbătoarea avea aceeași funcție. Prezența ei presupune în epoca arhaică niște structuri fratiale și tribale comparabile în tot spațiul ionian

Cultul lui Dyonisos ocupa un loc preponderent în panteonul Miletului și al cetăților milesiene de la Pontul Euxin. Sursele epigrafice ne informează asupra existenței a numeroase sărbători civice consacrate „zeului vinului”. Luna *Lenaion* și antroponimul *Lenaeos* ne asigură indirect de prezența sărbătorilor *Lenaia* (*Leneele*) în cetățile pontice milesiene.

La Atena, *Αθήναια* aveau loc din 12 până în 19 ale lunii Gamelion (ianuarie /

86. *IGDOP*, p. 164; cf. F. Bilabel, *op. cit.*, p. 70, n. 3: „Ich schreibe so, nicht Pyanepsion, da die Kolonien diese Form als die ältere (auch in anderen ionischen Städten benutzt!) nahelegen. Bezeugt ist in hellenistischer Zeit Pyanepsion und Pyanopsion; möglicherweise liegt attischer Einfluß vor”; vezi, de asemenea, N. Ehrhardt, *op. cit.* II, p. 399-400, nota 147.

87. Celebrarea *Apaturiilor* la Massalia a fost dedusă de la numele lunii *Apaturion* care figurează în calendarul din Focea, cetatea-mamă a Massaliei, vezi F. Salviat, „Sur la religion de Marseille grecque”, în M. Bats *et al.* (ed.), *Marseille grecque et la Gaule. Études Massaliètes* 3, Aix-en-Provence, 1992, p. 145. Această deducție a fost pe deplin confirmată de descoperirea la Massalia a unei lamele de plumb, pe care este gravat numele sărbătorii *Apaturia*, vezi F. Salviat, „La source ionienne: Apatouria, Apollon Delphinios et l'oracle, l'Aristarcheion” în A. Hermay, H. Tréziny (ed.), *Les cultes des cités phocéennes. Études Massaliètes* 6, actele colocviului din Aix en Provence, Marsilia, 4-5 iunie 1999, Édisud / Centre C. Jullian, Aix-en-Provence, 2000, p. 25; *Apaturiile* erau celebrate la Samos, Chios, Chalcis, Thasos și Kyzikos; vezi Denis Knoepfler, „Le calendrier des Chalcidiens de Thrace. Essai de mise au point sur la liste et l'ordre des mois eubeens”, *JS*, 1-2, 1989, pp. 41-42; F. Salviat, vezi F. Salviat, art. cit. („Une nouvelle loi thasienne...”) în *BCH*, nr. 82, 1958, pp. 219-220.

88. Strabon, *Geografia* (*Géographie*, XI, 2, 10, text stabilit și tradus de François Lasserre, Paris, Les Belles Lettres, 1975, p. 48: „Ἔστι δὲ καὶ ἐν τῇ Φαναγορίᾳ τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν ἐπίσημον τῆς Απατούρου” („Și la Phanagoria există un sanctuar celebru al Afroditei zisă *Apatouros*”).

89. C. Trümper, art. cit. („Feste...”), p. 110; vezi, de asemenea, J. D. Mikalson, *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year*, Princeton, 1975, p. 79.

90. Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 82 (s. v. „Apaturia”); Madeleine Jost, *op. cit.*, pp. 172-173; L. Deubner, *op. cit.*, p. 232-233.

91. Herodot, *Istoriei*, I, 147 (Hérodote, *Histoires*, traducere de Ph.-E. Legrand, Paris, Les Belles Lettres, 1966): Εἰσὶ δὲ πάντες Ἴωνες, ὅσοι ἀπ' Ἀθηνέων γεγόνασιν καὶ Απατούρια ἄγουσι ὀρτήν. Ἄγουσι δὲ πάντες πλὴν Ἑφεσίων καὶ Κολοφώνων, („Sunt ionieni toți cei care sunt originari din Atena și care celebrează sărbătorile *Apaturia*; toți ionienii o celebrează, cu excepția oamenilor din Efes și Colophon”).

februarie)⁹². Este vorba de o sărbătoare foarte veche în onoarea lui Dionysos *Lenaïos*. Luna atică *Gamelion* îi corespunde lunii milesiene *Lenaion*, care se întâlnește și în calendarele coloniilor pontice din Milet. Numele celei din urmă derivă din cel al sărbătorii omonime⁹³. Mai mulți cercetători susțin că denumirea de *Lenaia* este în legătură cu numele teascului folosit la zdrobirea strugurilor (ληνός); după părerea lor, la originea *Leneelor* s-ar afla o sărbătoare instituită pentru a comemora așezământul primului teasc. Acest ultim termen a fost pus în legătură cu epicleza *Lenaïos* / *Leneus* atribuită lui Dionysos, considerat în general zeu al teascului de zdrobit strugurii⁹⁴. Dar, în acest caz, ar fi mai plauzibilă o etimologie populară care a asociat epicleza lui Dionysos cu teascul al cărui sărbătoare au devenit *Leneele*⁹⁵.

Leneele se desfășurau în cartierul atenian situat la sud de Acropole unde a fost localizat Ἀήναιον, templul lui Dionysos *Lenaïos*⁹⁶. Cu această ocazie avea loc procesiunea obișnuită în cinstea zeului, însoțită de sacrificii; sărbătoarea se termina prin reprezentații teatrale: tragedii, comedii, concursuri ditirambice⁹⁷.

În timpul iernii se desfășurau la Olbia Ἀήναια, care implicau rituri legate de caracterul chthonian al lui Dionysos. O dovadă este mențiunea veche (aproximativ 450 î. Hr.) a lunii Ἀηνεών (ianuarie / februarie), alături de alte luni ale calendarului olbian, pe un *graffito* scris în spirală pe un vas dedicat ca ofrandă lui Apollon⁹⁸. Numele Ἀήναιος, care este legat de sărbătorile dionysioace *Lenaia*, este bine atestat la Olbia⁹⁹.

Anthesteriile (Ἀνθεστῆρια – „sărbătoarea florilor”)¹⁰⁰ reprezintă cea mai veche dintre sărbătorile dionysiace¹⁰¹. Celebrate la Atena și în lumea ioniană în cinstea lui

92. C. Trümpy, art. cit. („Feste...”), p. 111.

93. Numele oficial al sărbătorii era Διονύσια τὰ ἐπὶ Ἀηναίῳ ou Ἐπιλήναια Διονύσια, L. Deubner, *op. cit.*, p. 123; vezi, de asemenea, Jules Girard, s. v. „Dionysia”, în *DAGR* II/1, Paris, 1892, p. 240.

94. Jules Girard, s. v. „Dionysia” în *DAGR* II/1, Paris, 1892, p. 239-240. Numele sărbătorilor *Lenaia* derivă probabil din Ἀήναι (Bacante); în acest caz, *Leneele* ar fi reprezentat sărbătoarea Bacantelor, P. Chantraine, *op. cit.* III (s. v. „ληναι”), p. 637.

95. P. Chantraine, *op. cit.* III (s. v. „ληναι”), p. 637; *Leneele* erau celebrate din 12 până în 19 ale lunii *Gamelion* (ianuarie / februarie) și este evident că la această dată hibernală ele nu aveau nici o legătură cu zdrobirea strugurilor din recolta proaspătă, așa cum s-a crezut adesea din cauza unei etimologii eronate (după ληνός).

96. Anna Ferrari, *op. cit.*, (s. v. „Dionisia”), p. 291.

97. Jules Girard, s. v. „Dionisia”), în *DAGR* II/1, Paris, 1892, p. 241.

98. *IGDOP*, 99, p. 161; *IOSPE* I², 45, l. 2; de altfel, *Lenaion* este prima lună atestată în greaca alfabetică, căreia sărbătoarea *Lenaia* i-a dat numele. Această primă atestare se găsește la Hesiod, *Munci și zile* (Hésiode, *Travaux et Jours*, 504, Paris, Les Belles Lettres, 1993).

99. *Ibidem*, nr. 2, p. 6: „Διονυσόδωρος ὁ Ἀηναῖδ » ; 92, p. 144: „Δημόνασσα Ἀηναίο εὐαὶ καὶ Ἀήναιος Δημόκλο εἰαί » („Demonassa, fata lui Lénaïos, évoché, și Lenaïos, fiul lui Democles, eia!”); se adaugă un *graffito* gravat pe un *askos*: Ἀήναιος ἄσ(κός) care a fost considerat drept un premiu pentru victoria obținută la sărbătoarea *Lenaia*, N. Ehrhardt, *op. cit.* II, p. 468, nota 834.

100. Numele *Anthesteriilor* ar proveni de la coroana de flori pe care o purtau atunci copiii, după cum se poate observa pe anumite vase de la sfârșitul secolului al V-lea î. Hr.; s-a presupus, de asemenea, că sărbătorile și-ar putea lua numele de la ceremoniile desfășurate în cinstea celor decedați, vezi Anna Ferrari, *op. cit.*, p. 78 (s. v. „Anthesteria”); Madeleine Jost, *op. cit.*, p. 167.

101. Tucidide, II, 15 (Thucydide, texte établi et traduit par Jacqueline de Romilly, Paris, Les Belles Lettres, 1991), p. 14: „καὶ τὸ ἐν Λίμναις Διονύσου, ᾧ τὰ ἀρχαιότατα Διονύσια τῇ δωδεκάτῃ ποιεῖται ἐν μηνὶ Ἀνθεστηρίῳ ὥσπερ καὶ οἱ ἅπ’ Ἀθηναίων Ἴωνες ἔτι καὶ νῦν νομίζουσιν („[sanctuarul] lui Dionysos din Limnai, în cinstea căruia s-au instituit cele mai vechi sărbători ale lui Dionysos, care se țin în luna Anthesterion, în a douăsprezecea zi, așa cum încă se obișnuiește și astăzi la ionienii de origine ateniană”).

Dionysos și a morților, ele au dat numele lunii Ἀνθεστηριών, care apare foarte adesea în aria ioniană¹⁰².

„Sărbătorile florilor” se desfășurau la Atena din 11 în 13 ale lunii *Anthesterion*¹⁰³. Ele reprezentau o sărbătoare a naturii renăscute și totodată una a vinului fermentat în urcioare. În prima zi, se derula o ceremonie „a deschiderii urcioarelor” (πιθοιγία) în care se păstra vinul care urma să-i fie oferit lui Dionysos. Madeleine Jost pune foarte bine în evidență semnificația „deschiderii *pithoi*-lor”: „Urcioarele (*pithoi*) conținând vinul din toamna precedentă sunt deschise și se bea după ce s-a vărsat din el, făcându-se libații pentru Dionysos. Ritul vizează desacralizarea vinului: se ridică interdicția pusă asupra produsului recoltei până la îndeplinirea unui consum ritual”¹⁰⁴.

A doua zi, denumită „ziua pocalelor” (Χοές), simboliza intrarea solemnă a lui Dionysos în cetate; acest moment era simbolizat la Atena prin celebrarea nunții sacre (*hieros gamos*) a zeului cu soția arhontelui-rege, aceasta din urmă personificând cetatea. „Hierogamia (uniunea sacră) din timpul Anthesteriilor are desigur drept obiectiv de a participa la fertilitatea și fecunditatea umană, Dionysos fiind unul dintre garanții acestora; ea semnifică în același timp acceptarea și integrarea zeului în cetate”¹⁰⁵. Între participanții la serbare avea loc apoi o întrecere de băut vinul cel nou¹⁰⁶.

În cea de a treia zi se desfășura „sărbătoarea oalelor” (Χύτροι) numită astfel după oalele din lut ars utilizate pentru pregătirea legumelor ce urmau să-i fie aduse drept ofrandă lui Hermes Chtonianul și lui Dionysos. Această ultimă zi avea un caracter funebru și riturile efectuate erau în legătură cu cultul morților. Li se aduceau ofrande din grâu și din legume fierte în oale mari atât lui Hermes, venerat ca „psihopomp”, cât și sufletelor celor morți. În același timp, sărbătoarea *Chytrelor* reprezenta comemorarea uciderii lui Dionysos Zagreus de către titani, ea raportându-se astfel la teologia orfică¹⁰⁷. Cu această ocazie, se ofereau numeroase sacrificii, apoi se desfășura un concurs între actorii comici. Învingătorii aveau dreptul să participe la reprezentațiile dramatice organizate cu ocazia Marilor Dionysii¹⁰⁸.

Putem deduce celebrarea *Anthesteriilor* la Olbia, Histria, Odessos, Apollonia Pontica și Sinope, pornind de la atestarea lunii Ἀνθεστηριών (februarie / martie) în calendarele acestor cetăți¹⁰⁹.

Cea mai veche atestare a sărbătorii *Anthesteriilor* se găsește la Olbia, chiar înaintea începutului epocii elenistice (prima jumătate a secolului al V-lea î. Hr)¹¹⁰. Un graffito descoperit la Olbia ne furnizează o atestare directă a „sărbătorii oalelor” (Χύτροι),

102. D. Knoepfler, art. cit. („Le calendrier...”), nr. 1-2, 1989, pp. 33-34 și nota 47; M. P. Nilsson, *op. cit.* (*Griechische Feste...*), p. 267.

103. C. Trümpy, art. cit. („Feste...”), p. 111.

104. Madeleine Jost, *op. cit.*, p. 167-168.

105. *Ibidem*, pp. 169-170; vezi Jules Girard, s. v. „Dionysia”, în *DAGR II/1*, Paris, 1892, p. 238.

106. *Ibidem*, p. 168.

107. Jules Girard, s. v. „Dionysia”, în *DAGR II/1*, Paris, 1892, p. 238; Jean-Pierre Vernant (coord.) *L'homme grec*, Paris, 1993, pp. 402-408.

108. *Ibidem*, p. 239.

109. *IOSPE I*², 33, l. 2 (Olbia); *ISM I*, 58, l. 16 (Istros); *IGB I*², 182, l. 1 (Odessos); *IGB I*², 407, l. 1, (Apollonia); *SEG XLVIII*, 1097, l. 12-15 (Sinope).

110. Vezi *IGDOP*, 99; p. 161; *IOSPE I*², 33, r. 2.

celebrată în a treia zi a *Anthesteriilor*¹¹¹.

La Cyzic (colonie milesiană din Propontida), sărbătoarea *Anthesteriilor* avea loc în zilele a 12-a și a 13-a ale lunii *Anthesterion*¹¹². Putem afirma cu siguranță că la Milet – prin analogie cu datele de desfășurare a sărbătorii în colonia sa, Cyzic – *Anthesteriile* erau celebrate tot în 12 și 13 ale lunii *Anthesterion*¹¹³. Desfășurarea sărbătorii în aceeași perioadă atât la Cyzic, cât și la Atena confirmă mărturia lui Tucidide privind caracterul panionian al acestei sărbători¹¹⁴.

În ceea ce privește data desfășurării *Anthesteriilor*, sursele epigrafice permit stabilirea unei corespondențe între Milet și coloniile sale de pe coasta de vest a Pontului Euxin. *Anthesteriile* erau celebrate în datele de 12 și 13 ale lunii *Anthesterion* la Milet și probabil la Histria; în această ultimă cetate, prima zi a *Anthesteriilor* coincidea cu celebrarea zilei eponime (ἡμέρα ἐπώνυμος), favoare pe care triburile histrieneo acordaseră binefăcătorului lor Meniskos¹¹⁵. Adunarea triburilor histriene hotărâse că ziua a 12-a din luna *Anthesterion* să fie consacrată în fiecare an în onoarea lui Meniskos care își manifestase neîncetat generozitatea față de cetățeni „δεδοχθαι ταῖς φυλαῖς (...) ἄγε[ιν] δι᾽ αὐτοῦ καὶ ἡμέραν καθ' ἑκάστ[ο]ν ἐνιαυ[τ]ὸν μὴνὸς Ἀνθεστηριῶνος [δ]ωδεκά[τ]η[ν]” („să binevoiască triburile să-i consacre în fiecare an cea de a douăsprezecea zi a lunii *Anthesterion*”)¹¹⁶.

Alături de sărbătorile principale care au dat numele lunilor, exista, în coloniile pontice milesiene, o serie de alte sărbători care nu au un raport direct cu lunile calendarului și ale căror date de desfășurare nu ne sunt cunoscute. E vorba de noile sărbători care au fost integrate în decursul timpului în calendarul cetăților milesiene de la Pontul Euxin. Un decret din Histria (datat către mijlocul secolului al III-lea î. Hr.) în onoarea unui mare binefăcător, Diogene fiul lui Diogene, ne informează că tatăl său, Diogene fiul lui Glaukias, consacrase un sanctuar Muzelor (*Mouseion*) și oferise 300 de stateri pentru sacrificiile făcute cu ocazia sărbătorii *Mouseia* și pentru banchetul oferit cetățenilor: „ἀ[ν]αθεθ[ε]ικ[ε]ν ὅτος δὲ τὸ Μουσεῖον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Διογέ / [ν]ους τοῦ Γλαυκίου καὶ λελοιπότες εἰς θυσίαν ταῖς Μουσαῖς / καὶ σύν[ο]δον τῷ δήμῳ χρυσοὺς τριακοσίους, εἰν[αι] αἰῶν[ος] ἱερέα Μουσῶν καὶ προθύειν τοῖς Μουσεῖοις” („Dat fiind că templul Muzelor fusese consacrat de către tatăl său Diogene, fiul lui Glaukias, care donase poporului 300 de stateri din aur pentru sacrificiile către Muze și pentru banchet, fie ca el (Diogene, fiul lui Diogene) să fie preot al Muzelor și să îndeplinească sacrificiile preliminare cu ocazia

111. N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 170; II, p. 471, nota 848: *OI XYTPOI*.

112. Michel Sève, „Un décret de consolation à Cyzique” în *BCH* 103, 1, 1979, p. 329: „τοὺς δὲ πρυτάνεις τοὺς πρυτανεύοντας τὸν μῆνα τὸν Ἀνθεστηριῶνα / στεφανοῦν αὐτὴν ἀνὰ πᾶν ἔ[τ]ος ἐν τοῖς Ἀνθεστηρίοις τῇ δωδεκάτῃ / καὶ τῇ τρισκαίδεκάτῃ χρύσῳ στεφάνῳ...”, („prytanii care vor fi în funcție în luna *Anthesterion* o vor încorona cu o coroană de aur în fiecare an de *Anthesterii*, în data de 12 și 13...”).

113. O inscripție descoperită la Didyma indică faptul că sărbătoarea *Anthesteriilor* dura cel puțin două zile, vezi A. Rehm, *Didyma II. Die Inschriften*, hrsg. von Richard Harder Berlin, 1958, 258, rr. 11-13 în legătură cu un profet πεποιηκώς, δὲ καὶ θεωρία[ς] / ἐν τοῖς Ἀνθεστηρίοις ἐπὶ δύο ἡμέρας.

114. Tucidide, II, 15 (Thucydide, Paris, Les Belles Lettres, 1991), p. 14.

115. *ISM* I, 58, r. 5-6, (secolul al II-lea î. Hr.).

116. *ISM* I, 58, rr. 15-17; N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 123.

sărbătorii *Mouseia*¹¹⁷. E posibil ca această sărbătoare a Muzelor să fi reprezentat ocazia derulării unor manifestări muzicale și literare¹¹⁸.

Alte sărbători, care nu se regăsesc în calendarul milesian original – pe care cetățile pontice l-au moștenit – sunt Διονύσια τὰ μεγάλα (*Marile Dionysii*), celebrate în onoarea lui Dionysos la începutul primăverii. Acestea erau cele mai răspândite dintre sărbătorile dionysiace. La Atena, Marile Dionysii se desfășurau din 8 (sau 10) până în 13 (sau 16) ale lunii Elafebolion (martie / aprilie)¹¹⁹. Partea cea mai importantă a sărbătorilor o reprezentau concursurile ce aveau loc în localul teatrului. În cetățile pontice milesiene, *Dionysia* sunt atestate aproape exclusiv prin decretele onorifice datând din epoca helenistică, ce menționează teatrele și spectacolele dramatice. „Inscripțiile cu privire la *Dionysia* nu sunt în legătură cu sărbătorile însele, ci reprezentau decrete onorându-i pe binefăcătorii cetății”¹²⁰. (Tabelul IV)

117. *ISM I*, 1, l. 15-18; traducerea inscripției *apud* Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 266; Mădălina Dana, „Éducation et culture à Istros. Nouvelles considérations” în *Dacia N.S. LI*, 2007, p. 195-196.

118. Cultul Muzelor era celebrat pe muntele Helicon, aproape de orașul Thespies, în Beoția. În a doua jumătate a secolului al III-lea î. Hr., cetatea Thespies și liga beoțiană au întreprins reorganizarea sărbătorilor *Mouseia*, celebrate pe muntele Helicon în cinstea Muzelor. Ele se compun exclusiv din concursuri muzicale și poetice, P. Jamot, s. v. „Mouseia”, în *DAGR III/2*, Paris, 1904, p. 2009; cf. Pausanias, IX, 31, 3: „Καὶ ἑορτὴν τε ἐνταῦθα οἱ Θεσπιεῖς καὶ ἄγωνα ἄγουσι Μουσεῖα”.

119. Anna Ferrari, *op. cit.*, (s. v. „Dionysia”), p. 291; Jules Girard, s. v. „Dionysia”, în *DAGR II/1*, Paris, 1892, p. 241-242; vezi, de asemenea, L. Deubner, *op. cit.*, p. 142; C. Trümpy, art. cit., („Feste...”), p. 111.

120. *IOSPE I*², 25, nr. 6-9: „δεδοχθαι τῷ δήμῳ ἐπα[ινέσαι] Καλλίνικον Εὐξέν[ου] / ἀρετῆς ἕνεκεν

În decursul timpului, o serie de noi sărbători au fost integrate în calendarul din Olbia. În textul tratatului de *isopolitie* dintre Olbia și Milet este menționată sărbătoarea *Triakades*, celebrată în cea de a treizecea zi a lunii la Olbia și în metropola sa: „εἶναι δὲ καὶ προεδρία γ καὶ εἰσκηρύσσεσθαι εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ ἐπαρᾶσθαι ταῖς τριακάσι γ, καθάσσα καὶ ἐμ Μιλήτωι ἐπαρῶνται” („el [Milesianul] să aibă un jilț de onoare și să fie invitat la concursuri de către herald și să rostească imprecațiile cu ocazia *Triakadelor* așa cum se face la Milet”)¹²¹. La Atena, *Triakadele* erau consacrate memoriei celor defuncți¹²². S-a mai presupus de asemenea că ele erau celebrate în onoarea lui Hekate¹²³. Decretul olbian în onoarea lui Protogenes atestă sărbătorile *Basileia*¹²⁴ care ar fi legate de cultul lui Zeus *Basileus*¹²⁵, divinitate proeminentă în panteonul din Olbia¹²⁶. În această cetate se desfășurau jocurile în cinstea lui Ahile, probabil în legătură cu presupusele sărbători *Ahileia* care nu sunt atestate direct de către sursele epigrafice¹²⁷. Din păcate, inscripțiile nu furnizează niciun indiciu privitor la datele de desfășurare a sărbătorilor olbiene.

Concluzii

În concluzie, relația dintre heortologie și numele lunilor este foarte importantă. Ea permite istoricului religiilor să descopere nu doar un mare număr de sărbători necunoscute altfel, dar mai mult decât atât, îi oferă posibilitatea să pună în evidență natura acestor sărbători. Marea înrudire dintre calendarele Miletului și cele ale coloniilor sale de la Pontul Euxin demonstrează faptul că viața religioasă a coloniilor pontice milesiene era calchiată după cea a vieții religioase din metropolă.

Cetățile milesiene de la Pontul Euxin au adoptat ciclul de sărbători stabilit de către tradiția milesiană, acordând desigur prioritate cultului lui Apollo care era, prin excelență, patronul întemeierilor pontice ale Miletului. Sursele epigrafice dovedesc rolul deosebit de important jucat de acest cult în stabilirea calendarului din Milet și din

καὶ εὐεργεσίας τῆς εἰς τὸν δῆμον καὶ στεφανωθῆναι / αὐτὸν χρυσοῖς χιλίοις καὶ ἀνδριάντι, τὸν δ[ε] στέφανον ἀναγορευθῆναι / τοῖς Διονυσίοις ἐν τῷ θεάτρῳ” (Olbia); *ISM* I, 8, rr. 15-18: „καὶ στεφανοῦσθαι αὐτοὺς καὶ ἐκγόνους ἐμ πᾶσι τοῖς θεάτροις χρυσῶι στεφάνῳ δι’ ἀνδραγαθίαν καὶ εὐνοίαν τὴν εἰς] τὸν δῆμον” (Histria); *ISM* I, 25, r. 4; 65, rr. 28-30; *ISM* II, 4, r. 12 : „¹ πόλις ἰ ἐστ] εφάνων ἐν τῷ[θεάτρῳ” (Tomis); Mădălina Dana, *op. cit.*, (*Culture...*) p. 70.

121. *I. Milet* I, 3, 136, rr. 11-14 = *Syll.*³, 286, rr. 11-14; traducerea inscripției îi aparține Mădălinei Dana, *op. cit.* (*Culture...*), p. 105, 363-364.

122. Mădălina Dana, *op. cit.* (*Culture...*), p. 105.

123. N. Ehrhardt, *op. cit.* I, p. 175; II, p. 478, notele 927, 928.

124. *IOSPE* I², 32, l. 45-48: „πραθέντος τε τοῦ στόλου εἰς βασίλεια / κατὰ τὸ ψήφισμα ἐν ᾧ ἔδει τοὺς ἀγορά/σαντας λαβεῖν παρὰ τῆς πόλεως χρυσοῦς / τριακοσίους κτλ.” („se arendase transportul pentru *Basileia*, conform decretului care stipula ca cei cu care se încheia contractul să primească din partea cetății trei sute de stateri din aur”); sărbătorile *Basileia* din Olbia se adaugă seriei de concursuri cu același nume, toate organizate în cinstea lui Zeus *Basileus*, atestate la Lebadeea (Βασίλεια τὰ ἐμ Βοιωτοῖς), la Alexandria (Βασίλεια ἐν Ἀλεξανδρείαι) și în Eubeea (Βασίλεια ἐν Εὐβοίᾳ), vezi Anne-Marie Vêrilhac, „À propos de quelques inscriptions du Pont”, în *Epigraphica* XLI, 1-2, 1979, pp. 51-52, 54.

125. *IOSPE* I², 187.

126. Dobrinka Chiekova, *op. cit.*, p. 159.

127. *IOSPE* I² 34, l. 29-30: [ἐν τῷ ἰ ἀγῶνι τὰχιλλεῖ κατὰ τὸ πυθόχρηστον τῆς ἵπποδρομίας („în întrecerea de care [organizată] în cinstea lui Ahile conform oracolului Pytiei”), Benedetto Bravo, „Une lettre sur plomb de Berezan’: colonisation et modes de contact dans le Pont”, în *Dialogues d’histoire ancienne*, 1, 1974, p. 142; *IOSPE* I² 130, 138, 155, 156, 157; Mădălina Dana, *op. cit.*, p. 107, 114.

coloniile sale pontice. Cele patru sărbători principale – *Thargelia* (*Thargeliile*), *Boedromia* (*Boedromiile*), *Pyanopsia* (*Pyanopsiile*) și *Metageitnia* (*Metageitniile*) – erau consacrate lui Apollo. La Olbia, asociațiile de *Molpi* și de *Neoméniastes* celebrau cultul lui Apollo *Delphinios* și *Neomenios*. Câteva alte divinități sunt în mod special legate de calendarul cetăților milesiene de la Pontul Euxin. În afară de Apollo, este vorba despre Dionysos (prin sărbătorile *Lenaia*, *Anthesteria* și *Dionysia ta Megala*), de Poseidon (prin sărbătoarea *Taurea* și probabil *Posideia*), de Demeter și Persefona (prin sărbătoarea *Kalamaia*), de Zeus și Atena (prin sărbătoarea *Apatouria*). Două nume de luni – *Posideon* și *Taureon* – sunt în legătură cu sărbătorile lui Poseidon care era venerat în ipostaza unui taur doar în coloniile pontice milesiene. Și sărbătorile dionysiace au furnizat două nume de luni (*Lenaion* și *Anthesterion*). De altfel, *Anthesteriile* sunt cele mai vechi sărbători religioase atestate în cetățile pontice din Milet. Vechimea cultului lui Apollo, respectiv al lui Dionysos și al lui Poseidon datează foarte probabil de la întemeierea cetăților pontice milesiene.

Majoritatea denumirilor lunilor din aceste cetăți este legată de domeniul religios. Ele se bazează pe epitete divine și pe sărbătorile celebrate în cinstea divinităților venerate în întemeierile pontice ale Miletului. Astfel, la Histria găsim triada *lună* (Ταυρεών) – *sărbătoare* (Ταύρεα) – *asociație culturală* (*Taureasta...*) – legată de cultul lui Poseidon *αύρειος*. În același sens, putem evoca asocierea *lună* (Θαργηλιέν) – *sărbătoare* (Θαργήλια) – *epicleză* (Θαργήλιος) atestate la Olbia și legate de cultul lui Apollo *Thargelios*. În mai multe rânduri, epiclezele divinităților apar direct în numele sărbătorilor care le sunt consacrate. Așa se întâmplă cu *Taurea*, consacrată lui Poseidon *Taureos* la Histria și Sinope, cu *Thargelia*, consacrată lui Apollo *Thargelios* la Olbia (epicleză atestată pentru prima dată aici), cu *Lenaia* consacrată lui Dionysos *Lenaeus* la Olbia. În anumite cazuri, un element caracteristic al ritualului sărbătorii îi conferă acesteia numele. Este cazul *Pyanepsiilor*, când se efectua coacerea bobului (πύαροι), a *Anthesteriilor* (sărbătoarea florilor și a bucuriei generale, dar și sărbătoarea vinului) și a *Thargeliilor* care își împrumută numele de la ritualul *thargelos*. Majoritatea sărbătorilor celebrate în coloniile pontice milesiene sunt legate de muncile agricole.

În câteva rânduri, documentarea epigrafică a permis descoperirea mai multor corespondențe între datele sărbătorilor religioase desfășurate la Atena, Milet și coloniile sale pontice. Este cazul sărbătorii *Taurea*, celebrate în jurul zilei de 14 a lunii *Taureon* la Milet și în coloniile sale pontice. Remarcabil est faptul că sursele epigrafice ne permit să stabilim o corespondență între Milet, Kyzikos, Histria și Atena, în ce privește datele de desfășurare a *Anthesteriilor*, celebrate, în toate aceste cetăți, în zilele de 12 și 13 ale lunii *Anthesterion*. Aproape toate sărbătorile religioase din cetățile pontice milesiene se desfășurau, ca pretutindeni în lumea greacă, în prima jumătate a lunii, datele preferate fiind luna plină, prima și cea de a șaptea zi a fiecărei luni.

Pontul Euxin a constituit o regiune mitică, un creuzet în care s-au amestecat diferite culturi și credințe religioase. Studiul nostru privind calendarele și sărbătorile grecești din cetățile pontice milesiene oferă o perspectivă fascinantă asupra religiei și culturii din această regiune periferică a lumii grecești și ne ajută, totodată, să înțelegem mai bine originile civilizației noastre europene.

Abrevieri

BCH

Bulletin de correspondance hellenique, Paris, 1877-.

CIG

Corpus Inscriptionum Graecarum, I-IV, Berlin, 1828-1877.

CIRB

V.V. Struve, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani (Korpus Bosporskikh nadpisej)*, Moscou-Leningrad, 1965.

DAGR

Dictionnaire des Antiquites grecques et romaines, sous la direction de Charles Daremberg et Edmond Saglio, Paris, 1877-1929.

I. Didyma

A. Rehm, *Didyma II. Die Inschriften*, hrsg. von Richard Harder Berlin, 1958.

IGB I²

G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I², Sofia, 1970.

IGDOP

Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont, (ed. Laurent Dubois), Genève, 1996.

IOlb

Inscriptiones Olbiae (Nadpisi Ol`vii) (1917–1965), (ed. T. N. Knipovič, E. I. Levi), Leningrad, 1968.

IOSPE I²

B. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et latinae*, I² : *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae*, Saint Petersburg, 1914, (reimpr. Hildesheim, 1965).

I. Sinope I

David H. French, *The Inscriptions of Sinope I*, Bonn, 2004 (IK 64).

ISM

Inscriptiones Scythiae Minoris, [D. M. Pippidi I: *Histria și împrejurimile (Istros et les alentours)*, Bucarest, 1983 ; I. Stoian II : *Tomis și teritoriul său (Tomi et son territoire)*, Bucarest, 1987; A. Avram III: *Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999].

JS

Journal de savants, Paris, 1900-.

LSAM

Lois sacrées de l'Asie Mineure, (ed. Franciszek Sokolowski), Paris, 1955.

Milet I.3

Milet I. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899, Heft. III: *Das Delphinion von Milet* von G. Kawerau und A. Rehm, Berlin, 1914.

Milet VI.1

Milet VI. Inschriften von Milet, Teil 1, A. *Inschriften n. 187-406* von A. Rehm. mit einem Beitrag von H. Dessau; B. *Nachträge und Übersetzungen zu den Inschriften n. 1-406*, von P. Hermann, Berlin-New York, 1997;

RE

Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, ed. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart.

REG

Revue des Etudes Grecques, Paris, 1888-.

SEG

Supplementum epigraphicum Graecum, Leyde (puis Amsterdam), 1923-.

Syll.³

Sylloge inscriptionum Graecarum, ed. W. Dittenberger, nouvelle ed. par F. Hiller von Gaertringen, Leipzig, 1915-1920³.

ZPE

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Köln, 1967-.

Fig. 1

Figura 1: Calendarul Olbiei inserat într-o dedicație. Graffiti pe fundul unui skyphos atic în firnis negru datat în al doilea sfert al secolului al V-lea î. Hr.

(Apud Laurent Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996, p. 161)

<i>Milet</i>	<i>Atena</i>	<i>Calendarul actual</i>
1. Ταυρεών	10. Μουνιχιών	aprilie – mai
2. Θαργηλιών	11. Θαργηλιών	mai – iunie
3. Καλαμαιών	12. Σκιροφοριών	iunie – iulie
4. Πάνημος	1. Ἑκατομβαιών	iulie – august
5. Μεταγειτνιών	2. Μεταγειτνιών	august - septembrie
6. Βοηδρομιών	3. Βοηδρομιών	septembrie - octombrie
7. Πυανεψιών / Πυανοψιών	4. Πυανεψιών	octombrie - noiembrie
8. Ἀπατουριών	5. Μαιμακτηριών	noiembrie - decembrie
9. Ποσιδεών	6. Ποσειδεών	decembrie - ianuarie
10. Ληναιών	7. Γαμηλιών	ianuarie - februarie
11. Ἀνθεστηριών	8. Ἀνθεστηριών	februarie – martie
12. Ἀρτεμισιών	9. Ἐλαφηβολιών	martie – aprilie

Tabelul I

Calendarele din Milet și Atena, raportate la calendarul actual

<i>Sinope</i>	<i>Apollonia Pontica</i>	<i>Odessos</i>	<i>Dionysopolis</i>	<i>Tomis</i>	<i>Histria</i>	<i>Tyras</i>
<i>Ταυρεών</i>	[Ταυρεών]	<i>Ταυρεών</i>	<i>Ταυρεών</i>	[Ταυρεών]	<i>Ταυρεών</i>	[Ταυρεών]
[Θαργηλιών]	[Θαργηλιών]	[Θαργηλιών]	[Θαργηλιών]	[Θαργηλιών]	<i>Θαργηλιών</i>	[Θαργηλιών]
[Καλαμαιών]	[Καλαμαιών]	[Καλαμαιών]	[Καλαμαιών]	<i>Καλαμαιών</i>	[Καλαμαιών]	<i>Καλαμαιών</i>
<i>Πάνημος</i>	[Πάνημος]	[Πάνημος]	[Πάνημος]	[Πάνημος]	[Πάνημος]	[Πάνημος]
[Μεταγειτνιών]	[Μεταγειτνιών]	[Μεταγειτνιών]	[Μεταγειτνιών]	<i>Μεταγειτνιών</i>	[Μεταγειτνιών]	[Μεταγειτνιών]
[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]	<i>Βοηδρομιών</i>	[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]
[Πυανεψιών]	[Πυανεψιών]	[Πυανεψιών]	[Πυανεψιών]	[Πυανεψιών]	[Πυανεψιών]	[Πυανεψιών]
[Άπατουριών]	[Άπατουριών]	<i>Άπατουρεών</i>	[Άπατουριών]	<i>Άπατουρεών</i>	[Άπατουριών]	[Άπατουριών]
<i>Ποσειδεών</i>	[Ποσειδεών]	[Ποσειδεών]	[Ποσειδεών]	[Ποσειδεών]	[Ποσειδεών]	[Ποσειδεών]
[Ληναιών]	[Ληναιών]	[Ληναιών]	[Ληναιών]	[Ληναιών]	[Ληναιών]	<i>Ληναιών</i>
<i>Άνθεστηριών</i>	[Άνθεστηριών]	[Άνθεστηριών]	[Άνθεστηριών]	[Άνθεστηριών]	<i>Άνθεστηριών</i>	<i>Άνθεστηριών</i>
[Άρτεμισιών]	[Άρτεμισιών]	<i>Άρτεμισιών</i>	[Άρτεμισιών]	[Άρτεμισιών]	<i>Άρτεμισιών</i>	<i>Άρτεμισιών</i>

■ luni atestate direct ■ luni deduse ■ luni neatestate

Tabelul II
Calendar ale polis-urilor milesiene din sudul și vestul Pontului Euxin

<i>Olbia</i>	<i>Nymphaion</i>	<i>Pantikapaion</i>	<i>Gorgippia</i>	<i>Hermonassa</i>	<i>Tanaïs</i>
<i>Ταυρέων</i>	<i>Ταυρέων</i>	[Ταυρέων]	[Ταυρέων]	[Ταυρέων]	[Ταυρέων]
<i>Θαργηλιών</i>	<i>Θαργηλιών</i>	[Θαργηλιών]	[Θαργηλιών]	<i>Θαργηλιών</i>	[Θαργηλιών]
<i>Καλαμαίων</i>	<i>Καλαμαίων</i>	[Καλαμαίων]	[Καλαμαίων]	[Καλαμαίων]	[Καλαμαίων]
<i>Πάνημος</i>	[Πάνημος]	[Πάνημος]	[Πάνημος]	[Πάνημος]	[Πάνημος]
<i>Μεταγειτινίων</i>	[Μεταγειτινίων]	[Μεταγειτινίων]	[Μεταγειτινίων]	[Μεταγειτινίων]	[Μεταγειτινίων]
<i>Βοηδρομιών</i>	[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]	[Βοηδρομιών]
<i>Κυανεψιών</i>	[Κυανεψιών]	[Κυανεψιών]	[Κυανεψιών]	[Κυανεψιών]	[Κυανεψιών]
<i>Ἀπατουριών</i>	[Ἀπατουριών]	[Ἀπατουριών]	[Ἀπατουριών]	[Ἀπατουριών]	[Ἀπατουριών]
<i>Ποσειδίων</i>	[Ποσειδίων]	[Ποσειδίων]	[Ποσειδίων]	[Ποσειδίων]	[Ποσειδίων]
<i>Αθηναίων</i>	[Αθηναίων]	[Αθηναίων]	[Αθηναίων]	[Αθηναίων]	[Αθηναίων]
<i>Ἀνθεστηριών</i>	[Ἀνθεστηριών]	[Ἀνθεστηριών]	[Ἀνθεστηριών]	[Ἀνθεστηριών]	[Ἀνθεστηριών]
<i>Ἀρτεμισίων</i>	[Ἀρτεμισίων]	[Ἀρτεμισίων]	[Ἀρτεμισίων]	[Ἀρτεμισίων]	[Ἀρτεμισίων]

■ luni atestate direct ■ luni deduse ■ luni neateste

Tabelul III

Calendare ale polis-urilor milesiene din nordul Pontului Euxin

<i>Calendar actual</i>	<i>Calendar Atenei</i>	<i>Sărbători ateniene</i>	<i>Calendarul cetăților pontice milesiene</i>	<i>Sărbători atestate în cetățile pontice milesiene</i>	<i>Divinități celebrate</i>	<i>Cetăți pontice milesiene</i>
<i>aprilie - mai</i>	Mounichiôn	Mounichia	12-20 Taureôn	<i>Taurea</i> (<i>Ταυρεά</i>)	Poseidon <i>Taureos</i>	Histria
<i>mai - iunie</i>	6-7 Thargeliôn	Thargelia	1 et 7 Thargeliôn	Thargelia (<i>Θαργηλία</i>)	Apollon <i>Thargelios</i>	Olbia, Histria
<i>iunie - iulie</i>	Skirophoriôn	Skirophoria	<i>Kalamaïôn</i>	Kalamaia (<i>Καλαμαία</i>)	Demeter și Persephone	Tomi, Olbia
<i>iulie - august</i>	Hekatombaïôn	Hekatombaia	Panemos	-	-	
<i>august – sept.</i>	Metageitniôn	Metageitnia	Metageitniôn	<i>Metageitnia</i> (<i>Μεταγείτνια</i>)	Apollon <i>Metageitnios</i>	Olbia
<i>sept. - oct.</i>	6 Boedromiôn	Boedromia	6 Boedromiôn	Boedromia (<i>Βοηδρομία</i>)	Apollon <i>Boedromios</i>	Odessos, Olbia
<i>oct. - nov.</i>	-7 Pyanepsîôn - 19-21 sau 26-28 Pyanepsîôn	→ Pyanepsia → Apatouria	7 Pyanepsîôn	Pyanepsia (<i>Πυανέψια</i>)	Apollon	Olbia
<i>nov.-dec.</i>	Maimakteriôn	Maimakteria	<i>Apatureôn</i>	Apatouria (<i>Ἀπατούρεια</i>)	Zeus <i>Phratrîos</i> și Athena <i>Phratrîa</i>	Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Tomis, Histria, Olbia, Pantikapaion, Tanais
<i>dec.-ian.</i>	8 Posideôn	Posideia	12-14 Poseideôn	<i>Taurea</i> / <i>Posideia</i> <i>Ταυρεά</i> /Ποσιδεΐα	Poseidon <i>Helicônios</i>	Sinope
<i>ian.-feb.</i>	12-19 Gamelîôn	Lenaia	Lenaîôn	Lenaia (<i>Λήναια</i>)	Dionysos <i>Lenaus</i>	Sinope, Tyras, Olbia, Hermonassa, Phanagorie
<i>Feb. - martie</i>	11-13 Anthesteriôn	Anthesteria	12-13 Anthesteriôn	Anthesteria (<i>Ἀνθεστήρια</i>)	Dionysos	Olbia, Histria, Odessos, Apollonia Pontica, Sinope
<i>martie - aprilie</i>	8/10 - 13/16 Elapheboliôn	Dionysia <i>Megala</i>	Artemisiôn	Dionysia <i>Megala</i>	Dionysos	Olbia, Histria, Tomi

Tabelul IV: Calendare ale festivalurilor ateniene și festivaluri atestate în polis-urile pontice milesiene

Laurențiu Nistorescu

Lista regală a Daciei Magna: un model extins (II)

The royal list of Dacia Magna: an extended model (II)

Abstract: *The royal list reveals an institutional continuity in the case of the other autochthonous kingdom in Dacia Magna. This kingdom revolved around Sarmizegetusa, whose history as a state covers “only” three centuries. The main amendments to the Daicoviciu model are the integration of the Rubobostes precedent and the re-positioning of Cotiso as Deceneu’s successor. Among the issues revealed by the royal list are the mechanism of the succession to the throne, the privileged relationship with the Dionysiac priests or the status of the Getic kingdom after Dapyx was defeated and Rhoades started his secessionist manoeuvres.*

Cuvinte cheie: *regalitate, continuitate instituțională, regi-sacerdoți*

Keywords: *royalty, institutional continuity, priest-kings*

Lista regală: situația Daciei de Sarmizegetusa¹

Spre deosebire de regatul getic, asupra căruia își extinde autoritatea în urma unei catastrofe militare², epoca lui Burebista nu are, pentru statul Daciei de Sarmizegetusa, nici măcar parțial, funcția de *terminus* – și aceasta, întrucât procesul de consolidare instituțional-statală se declanșase cu mult anterior urcării pe tron al regelui simbol al unificării geto-dacice, dobândind maturitate sub predecesorul său Rubobostes și continuând, fără distorsiuni (dar însușindu-și aportul de resurse și expertiză dobândit în timpul unificării), și prin succesorii de pe tronul din Munții Orăștiei.

Pentru secvența listei regale aferentă Daciei de Sarmizegetusa, baza reconstituită

1. Așa cum formula Dacia Magna este o convenție terminologică (vezi Nistorescu 2016, pg. 25, nota 29), și formula Dacia de Sarmizegetusa are o valoare în primul rând convențională, menită să compenseze faptul că nu avem date cu privire la modul în care dacii înșiși își desemnau propria țară și, totodată, să facă necesară distincție dintre regatul getic și statul care va constitui, după anul 106 d.Hr., suportul instituțional pentru provincia Dacia Augusti. De prisos să adăugăm, poate, că statul propriu-zis dac (care-și va fixa abia în epoca post-burebistană capitala la Sarmizegetusa) avea, spre deosebire de Dacia Magna, o consistență instituțională remarcabilă, care-l va propulsa, pentru secolele I a.Hr.-I d.Hr., ca hegemon al tandemului statal geto-dacic.

2. Ne referim la bătălia de la Chaeronea, din anul 86 î.Hr., în cursul căruia dispare (integral sau în cea mai mare parte a sa) corpul militar comandat de regele get Dromichaetes al II-lea Mithridaticul, lipsind regatul de la Dunărea de Jos de o forță esențială apărării în fața inevitabilului contraatac roman.

rămâne ”lista lui Daicoviciu”, cu câteva ajustări asupra cărora vom insista mai jos. Astfel, prima și, poate, cea mai importantă extindere o reprezintă adaosul lui Rubobostes, care poate fi considerat – cel puțin în actualul stadiu al cercetărilor – cel dintâi personaj regal ieșit din anonimat în vestul Daciei Magna și, în același timp, cel dintâi conducător tradițional care face pasul către demnitatea de șef de stat³. Cronologic, domnia lui Rubobostes

este localizabilă în deceniile al doilea și al treilea din secolul II î.Hr., fără să putem aprecia dacă era încheiată la data confruntării de la Pydna, dintre Roma și Macedonia, din 168 î.Hr. Pentru cele trei circa trei sferturi de secol care despart momentele Rubobostes și Burebista nu dispunem, deocamdată, de nici un nume de potențial suveran, ba chiar de nici o mențiune care să facă referire, fie și implicit, la o asemenea demnitate. Această situație ne obligă să luăm în calcul trei ipoteze-cadru de lucru, nu

neapărat independente una față de alta: prima, că situația poate fi pusă exclusiv pe seama curenților informaționali; a doua, că tânărul stat (vest-)dacic a parcurs o perioadă de bulversări care au putut include fluxuri și refluxuri de structurare instituțională; a treia, că – într-o manieră oarecum analogă *status*-ului de condominiu care a legat regatele traco-odris și getic în perioada Sitalkes – Kotys cel Mare (431 – 360 î.Hr.) – Dacia de Sarmizegetusa era asociată într-un mod slab reglementat la deja consolidatul stat getic⁴.

Începuturile domniei lui Burebista, care este la origine un rege al statului (vest-)dacic, trebuie plasate cu un oarecare timp înaintea vizitei pe care acesta o primește din partea sacerdotului suprem get Deceneu și, implicit, a asocierii statale pe care cei doi ajung s-o patroneze; este însă puțin probabil ca domnia să fi debutat înainte de anul 90 î.Hr., fie și numai dacă luăm în considerare faptul că Burebista se va menține la putere, în tandem cu viceregele Deceneu, vreme de aproape patru decenii, ceea ce sugerează că, în primii ani ai secolului I î.Hr., suveranul unificator era încă la vârsta adolescenței. În cazul lui Deceneu, lucrurile sunt limpezi și nu ies din schema reconstituită de Daicoviciu: regele-sacerdot urmează pe tronul de la Sarmizegetusa imediat după Burebista, în anul 44

3. Argumentul direct de susținere a acestei aprecieri îl constituie însăși formularea care-l aduce la lumina istoriei: *incrementa Dacorum per Rubobostem regem* (Iustinus, prol. 32), unde este subliniat tocmai saltul calitativ al acestei domnii. Acesta este întărit de mai multe argumente asociative, dintre care cel mai important este faptul că, în imediata succesiune a acestei *incrementa Dacorum*, dacii lui Rubobostes dovedesc un potențial militar remarcabil atât ca aliați ai geților lui Oroles, cât și – tot în asociere cu aceștia – pe câmpul de luptă de la Pydna. (Nistorescu 2010 și Nistorescu 2013).

4. Pledează pentru această ultimă interpretare faptul că, în confruntările regelui get Oroles cu bastarnii din anii 179 și 174 î.Hr., dacii aveau o situație de vasalitate față de regatul vecin și înrudit; de asemenea, faptul că, în campania getică din primăvara-vara anului 168 î.Hr., sub comanda lui Cloilios (deci și a unui eventual *Rex Cloilii*) sunt explicit nominalizați geții, în vreme ce prezența dacică poate fi prezumată doar în baza dimensiunii contingentului (de 10.000 de călăreți și 10.000 de pedestrași, participanți la o operațiune departe de teritoriul propriu), care ar implica și mobilizarea unor auxiliari ai forțelor eminentemente getice.

d.Hr., asigurând continuitatea conducerii statului după prezumata înlăturare a acestuia⁵, însă fără a se menține la domnie mai mult de câțiva ani, fără îndoială într-un răstimp mai mic de un deceniu⁶.

În schimb, pentru perioada de după Deceneu, ”lista Daicoviciu” nu se mai poate aplica fără o consistentă ajustare. Principalul impediment îl reprezintă faptul că regele Comosicus – pe care, urmându-l pe Iordanes, Hadrian Daicoviciu îl consideră succesorul imediat al lui Deceneu – se afla pe tron în timpul în care la conducerea Romei ajunsese împăratul Gaius Tiberius⁷, adică după anul 14 d.Hr. Or, ca acest lucru să fie posibil, ar trebui să luăm în calcul fie o longevitate neverosimilă a lui Deceneu (care ar fi trebuit să depășească cu mult centenarul), fie să admitem același lucru despre Comosicus, despre care este prezumat faptul că s-a menținut pe tron până la ascensiunea lui Scorilo, respectiv, până în jurul anului 29 d.Hr. Cum aceste variante au un grad ridicat de improbabilitate, până la limita imposibilului, trebuie să admitem că, între Deceneu și Comosicus, tronul de la Sarmizegetusa a fost ocupat de cel puțin un alt titular al demnității regale. Așa cum am arătat cu un alt prilej⁸, acesta nu este nici anonim din perspectiva izvoarelor istorice cunoscute, nici neînsemnat: numele său este Cotiso, contemporanul lui Octavian Augustus (cu care a tatonat, se pare, și o alianță matrimonială⁹), iar a inventa pentru acesta un oarecare regat ”olteano-bănățean”¹⁰, distinct de regatul Daciei de Sarmizegetusa, care să dispună de o forță militară atât de însemnată încât să conteze în jocul strategic continental, dar să apară și să dispară fără urmă și fără consecințe, este cu totul în afara logicii.

Mai zăbovim asupra lui Cotiso, neîndoielnicul succesor al lui Deceneu pe tronul din Munții Orăștiei, pentru a formula unele observații cu privire la încheierea domniei sale. În această privință, împărtășim opinia formulată, încă acum opt decenii, de Vasile Pârvan¹¹, potrivit căreia sfârșitul acestei domnii trebuie legat de campania viitorului împărat Tiberius din anii 13-10 î.Hr., împotriva lui Cotiso. Că înfrângerea administrată dacilor cu acest prilej a fost decisivă, scoțând statul dacic din ecuația militară regională pentru mai

5. Singura sursă privitoare la înlăturarea lui Burebista de la conducere este Strabon (*Geografia* 7, 3, 11), dar informația poate fi interpretată în cel puțin două moduri: fie că Burebista a fost efectiv alungat din domnie (poate și ucis), fie că el a pierdut doar titlul de ”rege al regilor”, deci de șef al confederației Daciei Magna, nefiindu-i contestată legitimitatea pe tronul de la Sarmizegetusa, pe care însă l-a lăsat vacant prin moarte sau prin cedarea tronului către viceregele Deceneu.

6. Această limitare este dată, de asemenea, de criteriul vârstei: Deceneu a fost asociat la domnia lui Burebista vreme de circa patru decenii, el fiind încă de dinainte de perfectarea acestei alianțe în pragul maturității (sursele indicând că era deja sacerdot suprem și că fusese implicat în misiuni diplomatice – celebra vizită în Egipt – anterior întâlnirii cu Burebista).

7. Iordanes, *Getica* 11. De reținut detaliul că Tiberius se năștea cu doi ani după înlăturarea simultană a lui Caesar și Burebista, implicit, din perspectivă, dacică, a preluării domniei de către Deceneu.

8. Nistorescu 2005, pg. 70-77

9. Suetonius, *De Vita Caesarum - Augustus*. Potrivit istoricului latin, inițiativa a aparținut lui Octavian Augustus, fiind formulată în contextul confruntării acestuia cu tabăra lui Marcus Antonius, însă Cotiso a preferat să ia partea celui din urmă.

10. Localizarea este obligatorie, în condițiile în care Florus (*Epitome* 4, 12) preciza că dacii atacă din munții din stânga Dunării. Însă acești munți se află în hinterlandul extins al Sarmizegetusei, astfel că loc pentru a înghesui aici un alt regat decât cel al Daciei propriu-zise nu există.

11. Pârvan, *Getica*, pg. 57

mulți ani¹², o confirmă și fugara însemnare a lui Horatius: ”Oastea lui Cotiso a pierit”¹³. Rămâne de domeniul ipotezelor de lucru, deocamdată, posibilitatea ca regele Cotiso să fi pierit în aceste confruntări; dar, în ceea ce privește faptul că, după vacantarea, într-un fel sau altul a tronului, a mai trecut un oarecare interval până la ascensiunea sacerdotului Comosicus în demnitatea regală, ne aflăm în fața unei cvasicertitudini. Argumentul decisiv în acest sens îl reprezintă consemnarea epigrafică, în exact acest areal și în exact acest moment cronologic, a unui încă obscur rege Thyamarkos; prezența acestuia pe tron va fi fost de foarte scurtă durată și nu poate fi disociată de afirmațiile lui Suetonius, care evocă, pentru același moment, stăvilirea, de către trupele romane, a atacurilor dacice, precum și uciderea a trei dintre șefii acestora¹⁴.

Cert este că accentuarea crizei de securitate resimțită de statul Daciei de Sarmizegetusa a favorizat soluția de criză a preluării tronului de către sacerdotul suprem al momentului Comosicus, cândva, în cursul ultimului deceniu al erei precedente. Din acest moment și până la lichidarea statalității independente dacice, din anul 106 d.Hr., reconstituirea cronologică operată de Hadrian Daicoviciu își recâștigă validitatea: Comosicus este succedat, în jurul anului 29 d.Hr., de către Scorilo/Corryllus, care, după o excepțională domnie de circa patru decenii, lasă în jurul anului 69 tronul fratelui său Duras, care, la rândul său, și-l asociază la domnie pe nepotul de frate Durpaneus-Decebal, lăsându-l pe acesta singur suveran al dacilor începând cu anul 87 d.Hr.

Lista regală, observații preliminare

Cel dintâi aspect pe care ni-l relevă instrumentul listei regale este gradul de cunoaștere atins prin reconstituirile istorice succesive. Astfel, pentru cele peste cinci secole de existență instituțională continuă a regatului Geției, acoperind deopotrivă fazele protostatală și eminentamente statală (jumătatea sec. VI – anul 28 .Hr.¹⁵), instituția regalității include, pe secvența principală (incluzând și cele trei poziții probabilistice) un număr de 19 regi-șefi de stat¹⁶, la care se adaugă pentru cele două etape ale secesiunii Geției sud-dunărene (transfigurată, după preluarea controlului de către Roma și până la încorporarea

12. Se poate vorbi chiar de o abținere de la confruntările cu Roma de mai multe decenii, dacă avem în vedere faptul că sub Comosicus nu este amintită nici o astfel de inițiativă, iar Scorilo probează chiar – dacă ar fi să ne luăm după anecdotica lui Frontinus (*Strategemata* 1, 10, 4) – o politică deliberată de evitare a confruntării.

13. Horatius, *Ode*, 3, 8

14. Avem aici, cel mai probabil, ecoul încercărilor statului dac de a organiza un contraatac după severa înfrângere a armatei lui Cotiso. Dacă Thyamarkos a fost sau nu unul dintre cei trei șefi daci uciși în lupte ține, de asemenea, de sfera ipotezelor de lucru.

15. Discuția privitoare la acest *terminus ante quem* al anului 28 î.Hr., mai jos.

16. Apelăm la această formulare pentru a face distincția necesară între demnitatea care asigură conducerea politică efectivă și eventuala menținere, în structura societății autohtone preromane, a regalității tradiționale de drept gentilic (a așa-zişilor ”regi de neam”).

efectivă în statul imperial, în provincia "Ripa Thraciae"), alte trei individualități certe, plus, probabilistic, o duzină de lideri traco-celto-sciți. Domniile celor 19 regi ai secvenței principale – deci ai nucleului de statalitate eminamente getică¹⁷ – acoperă, însumat, circa două secole și jumătate, adică, grosier, circa jumătate din întregul interval, ceea ce ne sugerează că numărul total al celor care au ocupat principala demnitate instituțională a regatului de la Dunărea de Jos ar putea fi dublu ca ordin de mărime¹⁸. Similar, pentru cei circa 300 de ani de funcționare protostatală și eminamente statală a regatului Daciei de Sarmizegetusa, identificarea unui număr de opt-nouă ocupanți ai demnității politice supreme, ale căror domnii efective acoperă însumat aproape două secole, ne poate sugera că deținătorii încă necunoscuți ai regalității (vest-)dacice, concentrați aproape exclusiv în secolul II î.Hr., puteau fi cel mult la fel de numeroși.

Acest model extins al listei regale validează – și, în același timp, se verifică prin¹⁹ – informația pe care ne-o dă Strabon cu privire la arhitectura instituțională a *megale arche*-ului Daciei Magna. Cunoscutul geograf afirma că, după moartea lui Burebista, vastul domeniu teritorial stăpânit de acesta s-a destrămat întâi în patru, iar apoi în cinci părți – acest "iar apoi" fiind riguros fixat în termeni cronologici în momentul 29/28 î.Hr., adică (în termenii lui Strabon), "atunci când împăratul Augustus a trimis împotriva lor o armată"²⁰. Trei dintre cele cinci componente instituționale care constituiseră uniunea burebistană sunt, iată, relevate instituțional de lista regală: regatul Geției (inițiatorul alianței), regatul Daciei (hegemonul acesteia) și, ca cea de-a cincea componentă, reinventată instituțional (explicit, prin secesiune) sub presiunea politico-militară romană, Geția sudică/*Ripa Thraciae*. Fără a face obiectul demersului de față, să menționăm că identificarea celorlalte două componente nu ridică dificultăți, fiind obligatoriu de admis că existența unor asemenea realități etno-politice nu putea rămâne fără amprentă în memoria istorică. Formațiunile în cauză – este vorba de "regatele" costobocilor și carpilor – prezintă însă, din perspectiva problematicii noastre, o particularitate interesantă: nici un izvor anterior cuceririi romane a Sarmizegetusei nu nominalizează, nu consemnează implicit și nici măcar nu oferă elementele pentru o deducție logico-probabilistică, existența unei demnități regale costoboce, respectiv, carpice. Dacă în cazul costobocilor poate fi invocată raritatea consemnărilor istorice și – ca excepție, dar exclusiv pentru perioada de după instituirea provinciei Daciei romane – existența unei case regale a lui Pieporus²¹,

17. Prima secvență de secesiune instituțională a Geției sud-dunărene, provocată de intervenția lui Filip al II-lea al Macedoniei în conflictul geto-scit, prelungită în contextul invaziei celtice și lichidată prin restaurația lui Rhemaxos, a durat circa un secol, răstimp pentru care cele opt-zece domnii posibile ar asigura (însă numai după o validare suplimentară a acestui scenariu, în integralitatea sa) un grad de acoperire cronologică aproape complet.

18. Estimarea, care nu ia în calcul și eventualele perioade de interregnum, se bazează pe prezumția că regii cunoscuți au fost și cei care s-au bucurat de cele mai longevive domnii.

19. Evident, aceste condiționalități sunt necesare, dar nu și suficiente.

20. Strabon, *Geografia*, 7, 3, 11. Armata trimisă de Augustus este cea comandată de generalul Marcus Licinius Crassus, aliatul lui Rolles și adversarul lui Dapyx și Zyraxes.

21. Acesta pare să fi domnit la sfârșitul secolului II d.Hr., patronând probabil implicarea costobocă în războaiele marcomanice din anii 170-171 și sfârșind sub control roman (fie direct, personal, fie prin acceptarea unui *foedus* și trimiteră la Roma, ca ostateci, a unor membri ai familiei (cei atestați în inscripția CIL VI 1801). Nimic nu indică însă că regalitatea costobocă a existat anterior cuceririi Daciei de Sarmizegetusa sau că ea depășea, în consistență instituțională, condiția de șeferie gentilică (regalitatea de neam).

în cazul carpilor, cu care izvoarele scrise sunt semnificativ mai generoase, de-a lungul întregului mileniu dintre campania antiscitică a perșilor și instituirea hunocrației (sec. VI î.Hr. – V d.Hr.), absența oricărei referiri la regalitate are valoare simptomatologică. Ne limităm, aici, să afirmăm că vedem în această ”stare de a-regalitate” a celor două societăți atrase²² în componența Daciei Magna o confirmare a supoziției că ele n-au atins, pe toată durata lor de funcționare autonomă, stadiul statal de dezvoltare instituțională – fapt care, să recunoaștem, concordă întru totul cu imaginea că *megale arche*-ul burebistan s-a structurat (și a dezvoltat consecințe) pe suportul dubletului statal geto-dacic.

Revenim la situația regatului getic de după anul 28 î.Hr., pentru a formula observația că destructurarea sa instituțională are un parcurs mai complex decât poate părea, chiar și din perspectiva limitativă (dar nu lipsită de relevanță) a listei regale. Este adevărat, campania lui Crassus a produs Geției o dublă lovitură: secesiunea provinciilor sale sudice (care vor rămâne doar temporar autonome sub regele secesionist Rolles, pentru a fi puse apoi, tot provizoriu, sub controlul statului clientelar al Traciei, pentru ca în cele din urmă să fie anexate provinciei Moesia) și, respectiv, lichidarea șefului legitim al statului, nenorocosul Dapyx. Dar, chiar și după lichidarea lui Dapyx și a forțelor sale militare, regatul getic pare să aibă încă o semnificativă capacitate de ripostă militară, despre care ne dă mărturie, de pe linia frontului, *explorator*-ul²³ imperial Publius Ovidius Naso, cunoscutul poet tomitan. Astfel, chiar și la trei decenii după dispariția ultimului lor suveran deplin (căci după Dapyx, nimeni n-a mai putut deține controlul asupra întregii Geții), atacurile armate ale acestui regat asupra teritoriilor sud-dunărene se manifestă cu intensitate, Ovidius fiind cât se poate de explicit atât în ceea ce privește nominalizarea geților ca principal adversar militar de la Dunărea de Jos, cât și în ceea ce privește cooperarea geților sud-dunăreni, ajunși deja sub control roman (ei constituind populația majoritară inclusiv în interiorul cetății Tomisului), cu conaționalii lor. Or, este mai presus de îndoială că aceste operațiuni militare, a căror frecvență le conferă caracter sistematic, implică existența unei conduceri politice tutelare, indubitabil getice – iar despre o revenire a regatului getic (a componentei sale rămasă independentă), încă în acest moment, sub patronajul Sarmizegetusei, într-o formulă de refacere a alianței burebistane, nu putem vorbi în absența unui indiciu cât de cât rezonabil din contextul politico-militar al regiunii și epocii.

Procese și probleme relevate

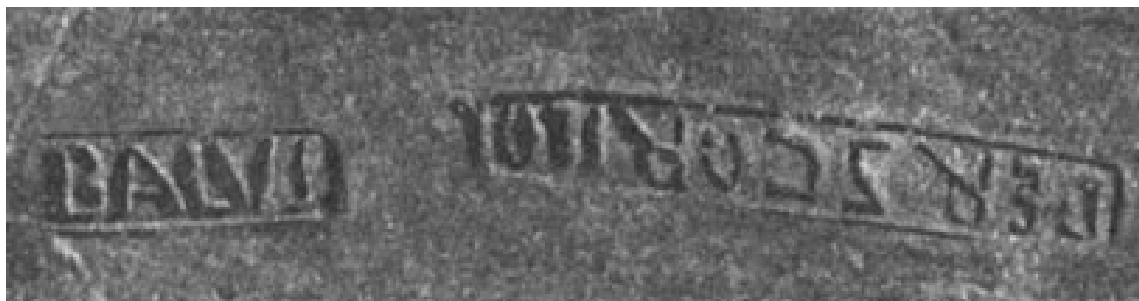
Analiza integrată a mecanismului de putere centrală din societatea (societățile) geto-dacică(e), pe care o favorizează și maximizează instrumentul listei regale, poate contribui la clarificarea, fie și parțială, a unor aspecte deja atinse de dezbaterile la temă și, în același timp, poate evidenția noi elemente de investigat. Astfel, faptul că regalitatea are, în lumea autohtonă preromană, baza de recrutare în pătura înaltei aristocrații nu ține

22. Nu vorbim, desigur, de o atragere conjuncturală, ci de una favorizată de apartenența celor două societăți la aceeași familie etno-culturală geto-daco-moesică, apartenență ce va fi fost consolidată prin interconexiuni sacerdotale, economice și, inevitabil, politice.

23. Despre acest status-rol al lui Ovidius, la Nistorescu, Laurențiu, *Elemente de interes militar-strategic în corespondența lui Ovidius de la Tomis*, în ”Quaestiones Romanicae” nr. 3/2, Ed. Universitatea de Vest Timișoara & Universitatea Szeged, Ed. Jate Press, Szeged, 2015)

numai de apelul la logica ”bunului simț”, ci implică evaluări ale originii acestei categorii (eventual chiar a identizării sale ca ordin social al elitelor), structurarea ei într-unul sau mai multe sisteme instituționale specifice (în ”partide” aflate în competiție pentru putere), existența unor norme de transfer al puterii de la o generație la alta (și eventualele abateri de la acestea) ș.a.m.d.

Știm că, până la orizontul burebistan (ca reper cronologic larg), înalta aristocrație a lumii geto-dacice era recunoscută sub identitatea *tarabostes*²⁴-ilor. Nu vom discuta aici în ce măsură ordinul *tarabostes*-ilor era specific întregii societăți din Dacia Magna sau exclusiv regatului (vest-)dacic, dacă substituirea acestora cu *pileati* era pur terminologică

sau semnala anumite mutații în profunzimile ordinii social-politice și nici măcar dacă prin acest termen (ori, extins, deopotrivă prin *tarabostes* și *pileati*) se echivala ceea ce astăzi desemnăm, generic, ca membri ai ”frățiilor princiare” pe a căror inițiativă s-a structurat, și în această parte de lume, statalitatea. Ne limităm să semnalăm, riguros la temă, că doi dintre suverani – Rubobostes și Burebista/Burobostes, poate nu întâmplător, aflați pe aceeași linie de succesiune regală (”tronul Sarmizegetusei”²⁵) – sunt nemijlociți legați de acest ordin, prin chiar antroponimele/politonimele adjuocate. Acesta poate fi un indiciu al faptului că, spre deosebire de regatul getic, care finalizase etapa de cristalizare eminamente statală anterior mării invazii celtice din secolul IV î.Hr., regatul Daciei de Sarmizegetusa se despărțea abia la începuturile secolului I î.Hr. de antecedentele sale gentilice – în care elitele aristocratice continuau să fie dominate de principii tribali și succesorii acestora²⁶.

Vorbind despre desprinderea fermă și timpurie²⁷ a regatului getic de *incipit*-urile sale tribale, nu negăm însă faptul că clanurile aristocratice (care, certamente, au derivat din ”frățiile princiare” arhaice) continuă să joace un rol dominant în viața politică internă a societății geto-dacice, fiind îndeaproape interconectate la instituția regalității. Am

24. Iordanes, *Getica*, 40 (unde este invocată o informație de la Dion Chrysostomos).

25. Utilizarea acestei convenții terminologice nu eludează faptul că Sarmizegetusa, ca aglomerare urbană care a jucat rolul de capitală-sediul al instituțiilor politice centrale, s-a constituit mai târziu, presumabil chiar după momentul Burebista.

26. O detaliere a aparatului metodologic din spatele acestor considerente, la Nistorescu, Laurențiu, *Statul în istorie. Un concept juridic universal și aplicabilitatea sa pentru Dacia preburebistană* (<http://laurilucus.ro/bibliotheca-lucus/stiinte-auxiliare/filosofia-istoriei-concepte-metodologie/statul-istorie-un>)

27. Timpurie, desigur, în raport cu regatul (vest-)dacic; altminteri, raportat la nvelul de dezvoltare statală al arealului balcano-anatolian, statalitatea getică este una relativ întârziată, deși îndeaproape conectată la contextul macrorregional (spre deosebire de *Barbaricum*-ul nord-pontic și baltic, care nu va atinge stadiul de dezvoltare statală decât un mileniu mai târziu, în consecința Imperiului Roman).

semnalat cu alt prilej²⁸ faptul că jumătate dintre cei 20 de suverani autohtoni²⁹ ai regatului getic, identificați până acum, sunt asociabili, cel puțin pe criteriul onomastic/politonimic, unui număr de patru sau cinci clanuri: Zalmoxienii (Zalmoxes și Zalmodegikos), Cotisonii (Kotys, Kothelas/*Rex Histrianorum* și Cotiso), Dromichetanii (Dromichetes Lisymacheianul și Dromichetes Mithridaicul), Orolesii (Oroles și Rolles) și – dar cu observația că strategul lui Dromichetes Lishimacheianul nu și-a exercitat demnitatea regală în Geția – Seuthienii (Seuthes/Zeuta și Seuthes strategul³⁰).

În legătură cu existența acestor clanuri, dorim să aducem în atenție și un alt fapt, mai ușor de pus în evidență cu ajutorul listei regale: coexistența acestor clanuri aristocratice conectate la instituția regalității getice/geto-dacice, fapt care trebuie să conteze în formularea de observații cu privire la viața politică internă și, implicit la arhitectura politico-juridică a societății autohtone. Astfel, în generația imediat post-burebistană își fac simțită prezența nu mai puțin de cinci lideri politico-militari care acced la demnitatea regală în spațiul geto-dacic: Deceneu (companionul de cursă lungă al ”regelui regilor”), Cotiso, Dicomes, Dapyx și Rolles³¹. Logica (dar și analiza contextuală a datelor relative) ne obligă să admitem că toți aceștia atinseseră vârsta maturității înainte de sfârșitul lui Burebista, ceea ce implică și prezumția că dobândiseră poziții marcante în aparatul instituțional al uniunii burebistane încă din ultimul deceniu de manifestare a acesteia – ceea ce, în cazul lui Deceneu, este, de altfel, o certitudine. Au fost ei exponenți aristocrației tradiționale, care controla și asigura componența curților regale (vest-)dacică și respectiv, getică? Așa par să stea lucrurile cel puțin cu Dicomes și Rolles, care se profilează și ca principalii suspecti ai inițierii și fructificării mișcării de înlăturare de la putere a lui Burebista, de care amintește Strabon. Au exercitat unii dintre ei demnități care le asigurau controlul administrației civile a statului/uniunii statale? Acesta pare să fie cazul aceluiași Dicomes, ca și (mai târziu, la Sarmizegetusa) al lui Comosicus, ale căror nume/politonieme fac trimitere aproape directă la instituția *cometai*-lor (explicit, a comiților, funcționari administrativi comuni din societățile vremii, ca și din epocile ulterioare). Au avut unii la îndemână, ca element favorizant al asumării puterii, comanda instituției armate? Într-o asemenea poziție par să se fi aflat, în această generație de lideri emergenți din epoca burebistană, Cotiso și Dapyx. Cert este, dincolo de răspunsurile punctuale care trebuie căutate cu necesara rigoare metodologică, faptul că ne aflăm în poziția de a întrevădea o arhitectură instituțională mult mai complexă a societății geto-dacice de la sfârșitul erei

28. Nistorescu 2011, pg. 25-36

29. Lăsăm la o parte, așadar, cazul excepțional al suveranității exercitate de Filip al II-lea și Alexandru Macedon în perioada 340-331 î.Hr. (de altfel, doar asupra teritoriilor sud-dunărene) și încă ipotetica serie a regișorilor celto-sciți contemporani așa-numitului ”regat de la Tyllis”.

30. Atestat la Polyenus, *Stratagemata* VII, 25, în contextul războiului dintre Dromichaite și Lisimach, ca strateg al regelui get care simulează o trădare pentru a-l atrage în capcană și captura pe diadoh.

31. Un al șaselea rege cu o oarecare aparență de autohtonitate care este menționat în acest context, Zyraxes, a fost omis deliberat în analiza noastră, întrucât el pare să-și fi exercitat autoritatea în afara așezământului instituțional geto-dacic, fapt sugerat și de izvorul care-l menționează: Dio Cassius, *Historia Romana*, 51, 26, 5-6, unde se spune că Zyraxes (care controla avanpostul – și nu capitala! n.n. – de la Genucla) nu ținea de ceilalți geți și, de altfel, a plecat spre sciți de îndată de a fost atacat. Modul în care Zyraxes își exercită autoritatea la gurile Dunării se vedește a fi, iată, identic cu cel exercitat, trei veacuri mai devreme, de alt scit, Atheas, adversarul lui Kothelas.

precedente decât este obișnuită s-o accepte exegeza tradițională.

O relație anume din acest câmp de condiționalități instituționale ale regalității geto-dacice a beneficiat de ceva mai multă atenție de-a lungul timpului: cea dintre instituția supremă în stat și sacerdoțiul tradițional. Zalmoxes a fost preot suprem înainte de a deveni rege – de altfel, într-un context particular de criză, generat de înfrângerea suferită de geți în fața invaziei persane – exercitând în temeiul acestei demnități și rolul de principal sfătuitor regal pe lângă predecesorul său. De același *cursus honorum* are parte și Deceneu, iar pe vremea lui Decebal, demnitatea de vicerege este exercitată de Vezinas³², lăsându-ne să presupunem că, dacă împăratul Traian n-ar fi desființat statul dac, acesta ar fi putut urma la tron. De asemenea, lui Seuthes/Zeuta și, respectiv, Comosicus li se atribuie – este adevărat, doar de către Iordanes, dar acest detaliu nu diminuează valoarea indicatorului – calitatea de regi-sacerdoți. Această listă ar trebui completată, credem, cu reprezentanții clanului Cotisonilor (Kotys cel Mare, Kothelas și Cotiso), fie și numai în temeiul faptului că antroponimul lor³³ – ca, de altfel, și al tizilor lor din spațiul traco-cimerian – este nemijlocit legat de divinitatea Kotytto³⁴, ipostază a Cybelei/Semelei, deci parte a hagiografiei fundamentale a sacerdoțiului dioisiac, care juca la geto-daci funcția de unică religie publică. Să amintim, aici, faptul că întâlnirea dintre Kothelas/Rex *Histranorum* și Filip al II-lea, desfășurată în anul 340 la Odessos³⁵, are loc pe fundalul unor scene care fac trimitere explicită la festivalul sacru asociat Kotyttia.

În fine, pentru a ne limita doar la aceste aspecte, vom readuce în discuție caracterul excepțional³⁶ al formării unei dinastii în lunga succesiune a regalităților autohtone. Considerăm că monopolizarea în cadrul aceleiași familii – clanul Scorilo³⁷ – a puterii regale din Dacia de Sarmizegetusa în ultimele opt decenii de existență statală independentă exprimă, înainte de toate, valorificarea unei experiențe politice autohtone, dar nu este străină nici de înrăurirea modelelor externe de succes, a celui roman în primul rând, unde transformarea instituției principatului într-o putere imperială *stricto sensu* a dovedit că are potențialul de a concentra mult mai eficient resursele pentru susținerea unor strategii de răspuns la provocările externe și, între anumite limite, interne. La urma urmei, instituția regală autohtonă din spațiul geto-dacic (și, în general, pan-tracic) a fost mereu tributară modelelor ”de succes” din vecinătatea apropiată, eminemamente greco-latină, regii autohtoni

32. Dio Cassius, *Historia Romana*, 67, 10, 2

33. De prisos să precizăm că sugestia antroponimică nu constituie singurul argument al interconectării reprezentanților acestui clan cu înaltul sacerdoțiu dionisiac, izvoarele literare și arheologice adăugând informații, mai mult sau mai puțin concludente fiecare în parte, privitoare la implicarea în ritualuri asociate, patronarea de banchete sacre ș.a.m.d.

34. Strabon, *Geografia*, 10, 3, 16, unde este evocat și festivalul Kotyttia. Alte referințe, la Pausanias, Horatius, Juvenal, Vergilius ș.a.m.d.

35. Subiectul, discutat pe larg la Nistorescu, Laurențiu, *O propunere de identificare a lui Rex Histranorum* (<http://laurilucus.ro/bibliotheca-lucus/reconstruite-istorice/dacia-magna-pana-sec-i-dhr/o-propunere-identificare-lui-rex>)

36. Terbuie să admitem că vorbim de un caracter excepțional doar în raport cu stadiul actual al cercetării; nu este cu totul exclus, deși este relativ redus ca probabilitate, ca viitoare descoperiri să releve că în succesiunea regală din regatele getic și (vest-)dacic au existat și alte manifestări dinastice, în sensul limitativ, propriu, al acestui termen.

37. Notoria, în istoriografia română, inscripție ”Decebalus per Scorilo” poate fi interpretată (fără a exclude alte chei de lectură) și ca simptom al nevoii de afirmare a descendenței ca sursă de legitimitate politică.

profilându-se relativ rapid după exemplul basileilor elenistici. Admițând însă caracterul excepțional al succesiunii eminamente dinastice, pe linia Scorilo – Duras – Decebal, în spațiul geto-dacic, suntem obligați să supunem investigației, pe de o parte, modelul curent de transferare a puterii egale de la o generație la alta, pe de alta, cazurile de criză, de prezumtivă însușire a puterii centrale din stat în afara normelor. În ceea ce privește primul aspect, efortul interpretativ nu poate eluda faptul că, chiar și în contextul unei succesiuni de normă laxă la demnitatea regală (permanent renegociabilă între clanurile dominante din societate, sau – de ce nu? – impusă din exteriorul așezământului politic, respectiv, dinspre un sacerdoțiu extrem de influent), statalitatea autohtonă probează în toate momentele-cheie cunoscute capacitatea de a menține unitar așezământul politico-instituțional³⁸ și chiar de a mobiliza resursele. În ceea ce privește al doilea aspect, vom începe prin a sublinia că existența unei continuități de arhitectură instituțională, pe care o prezumă lista regală, nu implică o continuitate liniară, deci nu exclude manifestarea crizelor de tip instituțional. Unele dintre crizele traversate de instituția regală sunt, de altfel, mai mult sau mai puțin explicit, enunțate chiar de izvoarele convergente: așa stau lucrurile atunci când Zalmoxis își asumă demnitatea regală după dispariția regelui care l-a primit și promovat (această criză fiind asociabilă, amintim, înfrângerii suferite de geți în fața armatelor persane conduse de Darius în 514 î.Hr.), atunci când Kothelas apelează la protectoratul regelui macedonean Filip al II-lea în fața pericolului scit, atunci când oastea lui Dromichetes Mithridaticul este nimicită în bătălia de la Cheronea, motivându-l pe Deceneu să caute ajutor în alianța cu Burebista ș.a.m.d. O asemenea investigație este însă, acum, doar în etapa premergătoare a formulării problemei.

Bibliografie:

Izvoare:

*** Fontes ad Historiam DacoRomaniae Pertinens/FHDR I

*** *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinens/Izvoare privind istoria României*, vol. I *De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus*, Iliescu, Vladimir, Popescu, Virgil C., Ștefan, Gheorghe (ed.), Ed. Academiei RPR, București, 1964

*** Fontes ad Historiam DacoRomaniae Pertinens/FHDR II

*** *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinens/Izvoare privind istoria României*, vol. I *De la anul 300 până la anul 1000*, Mihăescu, Haralambie, Ștefan, Gheorghe, Hîncu, Radu, Iliescu, Vladimir, Popescu, Virgil C., (ed.), Ed. Academiei RPR, București, 1970

Frontinus

Frontinus, *The Stratagems. The Aqueducts of Rome*, Bennett, Charles E. (trad.), McElwain, Mary B. (ed.), Ed. W Heinemann & G.P. Putnams Sons, Londra/New York, 1925

Horatius

Horatius, *Opera omnia*, Nichita, Mihai (ed.), Ed. Univers, București, 1980

Iordanes

38. Este suficient să invocăm faptul că, anterior momentului Rolles, nu există nici un indice că regatul getic (ca și cel propriu-zis dacic) s-ar fi confruntat cu situații de dezmembrare, în pofida frecvenței situațiilor de criză politico-militară traversate.

Iordanes, *Getica*, Popa-Lisseanu, Gh. (trad.), Drăgan, J.C. (ed.), Ed. Nagard/Centrul European de Studii Tracice, Roma, 1986

Iustinus

Iustinus, Marcus, Iunianus, *Justin's Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, Yardley, J.C. (trad.), Develin, Bob (ed.), Ed. Oxford University Press, London

Strabon

Strabon, *Geografia*, Vanț-Ștef, Felicia (trad.), vol. I, II, III, Ed. Științifică, București, 1972/1974/1983

Volume și sinteze:

Bejan-Măruia 2003

Bejan, Adrian, Măruia, Liviu, *Istoria și civilizația geto-dacilor (I)*, Ed. Universității de Vest, Timișoara
Daicoviciu H. 1968

Daicoviciu, Hadrian, *Dacii*, Ed. pentru Literatură, București

Dumitrescu-Vulpe 1988

Dumitrescu, Vladimir, Vulpe Alexandru, *Dacia înainte de Dromihete*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București

Pârvan 1982

Pârvan, Vasile, *Getica, o protoistorie a Daciei*, Florescu, Radu (ed.), Ed. Meridiane, București

Petrescu-Dâmbovița et alii, 2001

Petrescu-Dâmbovița, Mircea, Vulpe, Alexandru (coord.), *Istoria românilor – vol. I*, Academia Română, Secția de Științe Istorice și Arheologie, Ed. Enciclopedică, București

Articole:

Lintott 2008

Lintott, Andrew, *Political history 146-95 BC*, în Crook, J.A., Lintott, Andrew, Rawson, Elisabeth (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol. IX "The Last Age of the Roman Republic 146-43 BC", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 40-103

Nistorescu 2005

Nistorescu, Laurențiu, *Contribuții la problematica listei regale a Daciei. Cotiso*, în "Statele DacoRomani-ei", Ed. Waldpress, Timișoara, pg. 70-77

Nistorescu 2010

Nistorescu, Laurențiu, *Un precedent al arhe-ului burebistan: cooperarea militară daco-getică din epoca lui Rubobostes și Oroles (I)*, în "Studii de Istorie a Banatului" nr. 34, pg. 23-42, Ed. Universității de Vest, Timișoara

Nistorescu 2011

Nistorescu, Laurențiu, *Clanuri și familii în epoca geto-dacică*, în "Analele Universității de Vest din Timișoara – Sociologie, Psihologie, Pedagogie și Asistență Socială" nr. 17/2011, pg. 23-42, Ed. Universității de Vest, Timișoara, pg. 25-36

Nistorescu 2013

Nistorescu, Laurențiu, *Un precedent al arhe-ului burebistan: cooperarea militară daco-getică din epoca lui Rubobostes și Oroles (II)*, în "Acta Centri Lucusiensis" nr. 1A/2013, pg. 24-40, Ed. CSDR Lucus, Timișoara

Nistorescu 2016

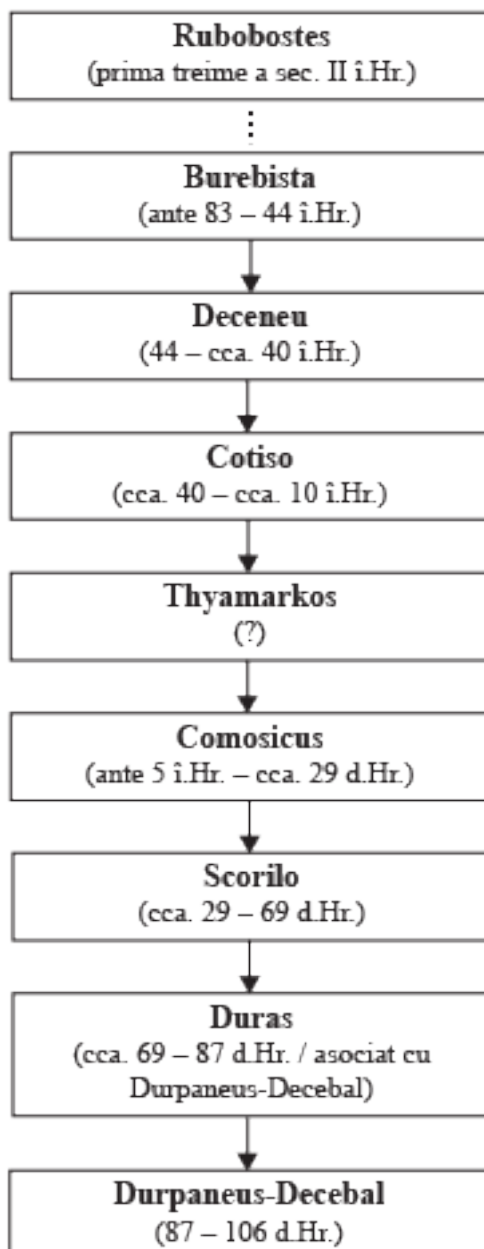
Nistorescu, Laurențiu, *Lista regală a Daciei Magna: un model extins (I)*, în "Acta Centri Lucusiensis" nr. 4A/2016, pg. 19-33, Ed. CSDR Lucus, Timișoara

Webografie:

Suetonius

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/home.html> , 10.12.2016

REGATUL DACIEI

Bogdan Muscalu
Mihaela Muscalu

Noi considerații cu privire la vasul rectangular descoperit în situl de la Timișoara - *Ciorenii*

New considerations on rectangular vessel discovered in Timisoara – *Ciorenii* site

Abstract: *The vessel discovered at Timișoara-Ciorenii it's related to the worship of the sun or fire. Although preserved fragmentary, we can observe certain symbols which could represent the "tree of life" present on the rectangular Sarmatian vessels. The vessel would point a level of habitation belonging chronologically to D1 phase (380-410/420 p.Chr according to European Central Chronological System), a period of time when in Carpathian zone, the tamga drawings no longer serve as tribal symbol, as in the eastern part of Europe, but more like a ritual function.*

Cuvinte cheie: *vas rectangular, stil animalier, sarmați.*

Keywords: *rectangular vessel, animal style, Sarmatians.*

În anul 1980, a fost identificată în apropiere de Timișoara o așezare daco-romană în punctul Ciorenii, pe terenul experimental al Institutului Agronomic, ocazie cu care au fost dezvelite cinci locuințe – bordei și au fost identificate alte două. Așezarea este foarte întinsă, fiind surprinse mai multe niveluri de locuire – două sau chiar trei, în locuințele studiate în anul 1981. Așezarea se datează în perioada secolelor II-IV p.Chr. Cu ocazia cercetărilor, în punctul Timișoara – *Ciorenii* a fost descoperit un pahar, care pe partea interioară era decorată cu semne incizate în pasta crudă.

La Ciorenii¹ a fost descoperit un pahar (dimensiuni: l = 6 cm; diametrul = 6 cm), de formă cilindrică, de culoare cenușie-neagră, lucrat dintr-o pastă nu prea fină, modelat cu mâna. Vasul se păstrează fragmentar. Pe fața exterioară a piesei apar decorații cu semne incizate în pasta crudă².

În plan central apare o *crux gammata* (tip *svastică*) cu terminațiile brațelor sub formă de bucle. Între brațele crucii apar reprezentate: un cal (?) sau o pasăre (?), șarpe unduit, o altă reprezentare de pasăre, poate un cocoș (?) și în continuare apare ceva care ar putea fi trei reprezentări umane redată schematic, păstrate din păcate fragmentar, orientate în mers spre stânga. În fața calului apare o imagine similară de om, cu brațele întinse

1. Benea 1995-1996, 370-383.

2. Bejan, Benea, Mare 1986, 22-23, 28; Benea 1995-1996, 370-371.

orizontal, căzut pe spate. La prima vedere, reprezentările par de neînțeles, totuși imaginile nu se înscriu haotic pe circumferința vasului, ci ele respectă o suită care, parțial, ar putea fi reconstituită la o cercetare atentă. În primul rând, banda decorată este organizată în jurul imaginii centrale, care este acea *crux gammata*. Registrul inferior al benzii decorate prezintă aceste imagini despre care nu putem ști dacă începeau cu reprezentările umane sau cu cele animaliere. Întregul „cortegiu” este orientat în sens de mers, spre stânga. Deasupra brațelor crucii, imediat sub bordura dreaptă a vasului apare reprezentat într-o unduire probabil un șarpe sau sensul de apă sub care se distinge un alt semn asemănător cifrei 5³. Vasul prezintă analogii cu unul de la Pontes⁴.

Elemente zoomorfe amintesc de credințe religioase vechi ale sarmaților, dar și cele dacice anterioare cuceririi romane. Corelarea acestor semne cu simbolul crucii nu apar întâmplător, având o semnificație. După D. Benea, poziția centrală a crucii sugerează cui îi era închinat recipientul și posibila sa semnificație. În opinia sa, există două posibilități: imaginile reprezintă un ritual agrest, de naștere, renaștere a vegetației după un ciclu anual; a doua posibilitate este pusă în legătură cu poziția centrală a crucii cu brațele frânte, care ar putea sugera un obiect creștin cu elemente de cult din credințele păgâne necunoscute, aparținând daco-romanilor. Reprezentările de șerpi pot fi legate de atributele chthoniene ale șarpelui, iar calul are funcția de apărător al adâncurilor chthoniene, de unde țâșnește la lumină fiind purtător deopotrivă al vieții cât și al morții. Semnul crucii sub forma de *crux gammata* intră în iconografia creștină, odată cu preluarea unor culte și ritualuri păgâne⁵.

În baza vasului cu desene de tip *tamga* descoperit la Timișoara-Cioreni, Daniela Tănase susține că acesta ar indica un nivel de locuire aparținând orizontului cronologic D1 (380-410/420 p.Chr., conform sistemului cronologic Central European)⁶, perioadă de timp în care, în bazinul carpatic, desenele tamga nu mai au rolul de însemn tribal, la fel ca în zona răsăriteană a Europei, ci o funcție legată de cultul soarelui și al focului⁷.

Acest tip de vas de formă rectangulară apare relativ târziu în teritoriul limitrof Daciei, fiind documentat până acum în 12 localități dispuse chiar pe Tisa, cu excepția a trei descoperiri, ce provin de la: Vrșac, Kovacica, Pančevo⁸. În acest spațiu, asemenea descoperiri sunt documentate nu numai în morminte, dar mai ales în așezări. Ele sunt documentate la: Alsótanya, Kenyérváróhalom, Sarkad – *Kőröshát*, Hódmezővásárhely – *Solt-Palé*, Tiszaföldvár – *Téglagyár*, Kenyérváróhalom⁹ (fără context stratigrafic). În afara așezărilor, în necropolele sarmatice, în morminte cu inventar feminin, asemenea piese au fost descoperite la: Hódmezővásárhely – *Kopáncs*, Klarafalva – *cimitirul B*, Kovacica, Vrșac – *Crvenka*, Pančevo – *Vojlovica*, Čurug¹⁰. În sfârșit, un fragment de vâscior cu profil rectangular neornamentat a fost descoperit în așezarea de la Timișoara – *Freidorf*¹¹.

3. Benea 1995-1996, 370-371.

4. Petković 1991, 97.

5. Benea, Bejan, Mare 1986, 28; Bejan 1981, 21-26; Benea 1995-1996, 370.

6. Godlowski 1970, 19-20.

7. Tănase 2013, 65.

8. Vaday – Médgyesi 1993, 81-89.

9. Vaday – Médgyesi 1993, 83.

10. Vaday – Médgyesi 1993, 83.

11. Tănase 2011, 49, 166.

Vasele rectangulare din inventarele sarmatice nu au fost studiate cu atenție. Cercetătorii maghiari A. H. Vaday și Pál Medgyesi au adus informații importante privind acest tip de ceramică lucrată cu mâna. Acestea ne sunt cunoscute din descoperirile din așezările sarmatice, dar mai ales din necropolele din Câmpia Ungară. Vasele rectangulare lucrate cu mâna sunt cunoscute începând din neolitic și epoca bronzului. Ele apar și în materialul sarmatic din Câmpia Tisei. Astfel de vase au fost descoperite în așezarea sarmatică de la Hódmezővásárhely – *Solt-Palé*, așezarea sarmatică târzie de la Tiszaföldvár – *Téglagyár*, Szeged, Alsótanya, Kenyérváróhalom, Vršac – *Crvenka*, Pančevo – *Vojlovica*, Kovačica, Sarkad – *Kőröshát*¹².

Vasele rectangulare târzii sunt bogat ornamentate (fiind rediate schematic: persoane, animale, simboluri solare, simboluri geometrice), perforațiile pereților vaselor dispar, fiind sugerate de cerculețe sau puncte incizate în pasta crudă¹³. Asemenea vase au fost recuperate de la: Hódmezővásárhely – *Solt-Palé*, Tiszaföldvár – *Téglagyár*, Szeged, Alsótanya, Kenyérváróhalom, Vršac – *Crvenka*, Pančevo – *Vojlovica*, Kovačica, Sarkad – *Körös-hát*¹⁴ și de la Cioreseni¹⁵. Soarele simbolizează în viziunea antică focul, viața, sănătatea familiei, este legat de rolul femeii, pe când Sol aparține divinității masculine, fiind prezent pe amulete în mormintele sarmatice și sarmato-alane din spațiul nord-pontic¹⁶.

Vase rectangulare lucrate cu mâna au fost descoperite și în inventarele sarmatice din Serbia. Ele erau din pastă gri, cu suprafață fină, pe care erau imprimate decorații punctiforme sau în formă de cercuri, cum sunt cele descoperite la Vršac – *Crvenka* în mormântul M 1. Vase rectangulare neornamentate sunt atestate în materialul sarmatic din necropolele de la Pančevo – *Vojlovica*¹⁷, în mormântul M.38¹⁸ și Čurug. Astfel de vase au analogii în Pannonia, dar sunt diferite din punct de vedere al decorației de cele din mediul sarmatic, cele panonice sunt descoperite în context germanic.

În ceea ce privește circumstanțele descoperirii vaselor rectangulare în *Barbaricum*, se poate observa că acestea sunt descoperite în special în mormintele sarmatice, alături fiind așezate alte tipuri de vase, bijuterii, arme. Putem susține că descoperirile acestor tipuri de vase sunt în legătură cu ritul funerar sarmatic și obiceiurile acestei populații migratoare. În partea nordică a zonei locuite de sarmații iazygi aceste vase sunt destul de rare, ele sunt concentrate mai mult în zona centrală a Câmpiei Ungare, Bačka și Bánság. Foarte des apar în spațiul dintre Criș, Mureș și Tisa. Vasele se pot data pe baza materialului descoperit alături de ele în morminte în secolele III-IV, acestea fiind rare în secolul II p. Chr¹⁹.

Considerăm că vasul de la Cioreseni nu simbolizează un element paleocreștin din Banat, ci are legătură cu adorarea soarelui sau a focului. Deși păstrat fragmentar, se observă anumite simboluri care ar putea fi acel „copac al vieții” de pe vasele rectangulare

12. Vaday – Médgyesi 1993, 80-84.

13. Vaday 2000, p. 218; Bulatović 2006, 201-221.

14. Vaday – Médgyesi 1993, 80-84.

15. Benea 1995-1996, 370-383.

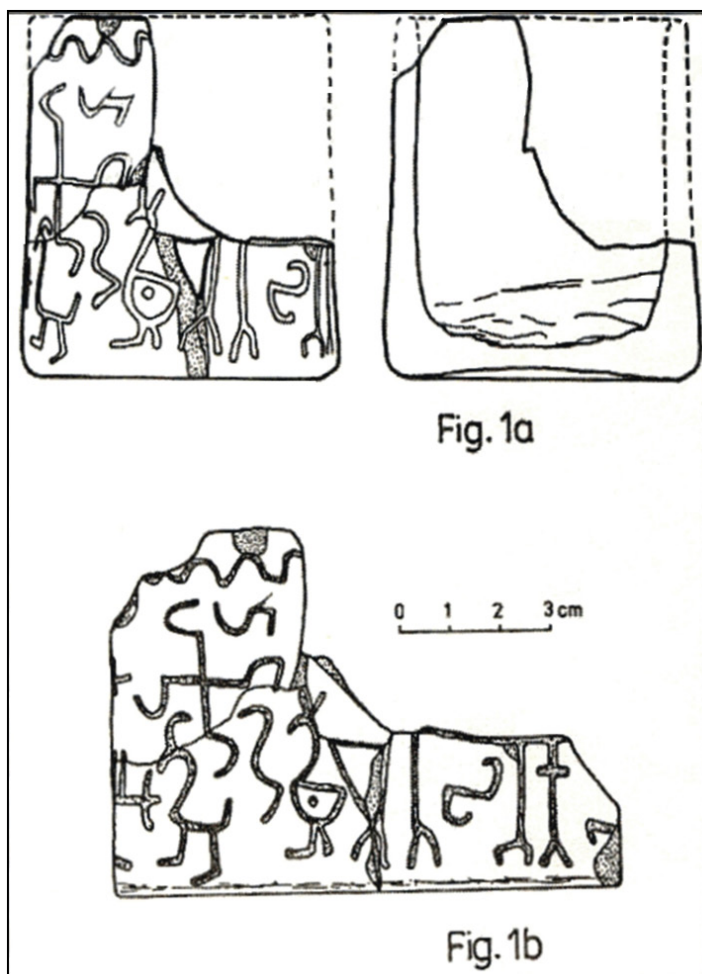
16. Vaday – Medgyesi 1993, 85-88; Muscalu 2015, 41-42.

17. Simovljević 1957, 95; Batistić-Popadić 1984-1985, IX, T. 137.

18. Materialul se află în Muzeul din Novi Sad, cf. Simovljević 1957, 59.

19. Simovljević 1957, 58-59.

sarmatice. Șarpele este reprezentat la fel ca și pe vasul de la Sarkad – *Körös-hát*²⁰. Crucea de tip *svastika*, apare și pe vasul descoperit la Pontes, dar unde soarele apare rotund, radiat, în plus fiind și simbolul labirintului²¹. Simbolul solar este prezent și pe vasul de la Kovacica. În vasul descoperit la Timișoara – *Freidorf* se păstrau urme de cărbune și mici crenguțe arse²². Tamgaua de pe vasul de la Gyula ar putea să nu fie un însemn de rang, ci să aibă legătură cu monograma unei zeități iraniene sau de cult²³. Vasele rectangulare, descoperite în mediul sarmatic sau cel adiacent lui, denotă prezența lor legată de un cult al focului sau un cult solar. Este foarte posibil ca vasul de la Cioreni să aparțină unei persoane, membră a comunității daco-romane, în care pătrund elemente sarmatice, dacă nu cumva vasul aparține unui etnic iranian.

Vasul rectangular de la Timișoara-Cioreni (apud Benea 1995-1996, fig. 1 a-b)

20. Vaday – Médgyesi 1993, 80-84.

21. Petković 1991, 97.

22. Benea 1995-1996, 375.

23. Vaday – Médgyesi 1993, 83-87.

Bibliografie

Batistić-Popadić 1984-1985

D. Batistić-Popadić, Sarmatska Nekropola Vojlovica – Pančevo, RadVM, 29, 59-83.

Bejan 1981

A. Bejan, Așezări rurale daco-romane din Banat din sec. III-IV e.n. în lumina unor recente cercetări arheologice, AnB, 1, 1981, 21-26.

Benea, Bejan, Mare 1986

D. Benea, A. Bejan, M. Mare, Așezarea daco-romana de la Cioreni-Timisoara, SIB, XII, 1986, 21-41.

Benea 1995-1996

D. Benea, Interferențe spirituale în așezările daco-romane din sud-vestul Daciei în secolele III-IV, Sargetia, 26/1, 1995-1996, 369-383.

Bulatović 2006

Al. Bulatović, Rectangular grave vessels and stamped ceramics from the Roman period in the Central Balkans (a Contribution to the Study of Prehistoric Traditions during the Roman Period), Starinar, 56, 2006, 201-221.

Godlowski 1970

K. Godlowski, The Cronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. PraceA 11, Krakow, 1970.

Muscalu 2015

B. Muscalu, Formele de manifestare spirituală a sarmaților iazygi, Acta Centri Lucusiensis, 3b, 2015, 37-62.

Petković 1991

S. Petković, A Jug from Pontes decorated with Solar and Lunar Symbols, Starinar, XLII, 1991, 97-106.

Simovljević 1957

N. Simovljević, Sarmaticheskoe stratum Crvenka bei Vrsac, RadVM, 6, 1957, 57-66.

Tănase 2011

D. Tănase, Așezarea din sec. III-IV p. Chr. Analiza tipologică și cronologică a materialului arheologic, în M. Mare, D. Tanase, F. Drasovean, G. El Susi, S. Gál, Timisoara-Freidorf. Cercetarile arheologice preventive din anul 2006, Cluj-Napoca, 2011, p. 41-56.

Tănase 2013

D. Tănase, Observații cu privire la arheologia epocii timpurii a migrațiilor în Banat – Etapa D1, Banatica, 23, p. 61-89.

Vaday – Médgyesi 1993

A. H. Vaday, P. Medgyesi, Rectangular vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin, ComArchHung, 1993, 63-89.

Vaday 2000

A. H. Vaday, World of beliefs of the Sarmatians, Specimina Nova, 16, 2000, 215-226.

Călin Timoc

Sarmații din „punga iazygă” și Tabula Peutingeriana

The Sarmatians from the ”Iazygian Pocket” and the Tabula Peutingeriana

Abstract: *The Iazygians, the first Sarmatians get here, from the steppes north of the Black Sea, in Pannonian Plain, soon become enemies feared for ancient Rome. Attempts to pacify them have failed because they are not united into a single tribe under one royal authority. This is evidenced also by the Tabula Peutingeriana and identifying the Sarmatian tribes in Pannonia: amaxobi, lupiones and ulnavi.*

Cuvinte cheie: *surse cartografice, antichitatea târzie, triburi sarmatice, nume*

Keywords: *cartographic sources, Late Antiquity, Sarmatian tribes, names*

Sarmații au apărut în Câmpia Pannonică, în teritoriul dintre Dunăre și Tisa, la începutul secolului I p.Chr., iar din punct de vedere al evoluției istorice cu acest moment debutează etapa târzie a culturii lor¹. Se pare că iazygii, primii sarmați care ajung aici, din stepele din nordul Mării Negre, vin ca aliați ai romanilor și își extind treptat dominația în detrimentul dacilor, pe care îi împing dincolo de râul Tisa spre zona piemontană a Carpaților Apuseni². În foarte scurt timp ei ajung în conflict cu Imperiul Roman, mai ales după cucerirea Daciei de către împăratul Traianus și vor fi timp de câteva secole un inamic redutabil în zona Dunării de mijloc a limesului, adesea acționând împotriva statului roman în alianță cu cvazii³.

În cele ce urmează, nu dorim să prezentăm istoria factologică a sarmaților, ea fiind bine cunoscută și deseori analizată de cercetătorii perioadei în raport cu puterea militară a Romei și cu a triburilor barbare învecinate, ci ne propunem să atragem atenția asupra unor informații de pe *Tabula Peutingeriana*, neglijate de specialiști, care reflectă încele din urmă o realitate istorică cu privire la populațiile barbare care locuiau la est de limesul dunărean.

Așa cum se știe *Tabula Peutingeriana* este un izvor cartografic, realizat cel mai probabil la mijlocul secolului al IV-lea p.Chr., sursă ce sintetizează o serie de realități

1. Grumeza 2014, p. 15.

2. EAIR, II, p. 248, s.v. „iazgyi (iazigi)”.

3. Nemeth 2007, p. 140.

geo-politice începând cu secolul al II-lea p.Chr.⁴.

Datorită prezentării drumurilor principale din fosta provincie Dacia, dar și a localităților de pe limesul danubian panonic și moesic, spațiul definit în literatură ca fiind „punga iazygă”(Câmpia Pannonică),teritoriul culturii sarmatice europene apare foarte evident, în marginea superioară a acestei pseudo-hărți a lumii romane. Ba, mai mult aflăm că la nord, acest areal dominat de sarmați este delimitat de *Alpes Bastarnices*, respectiv Carpații Păduroși. Marcarea pe *Tabula Peutingeriana*, la nord de gurile Dunării a sarmaților roxolani ne indică (dacă mai era nevoie de menționat) care era situația în lumea barbară de la Dunărea de mijloc și de jos învecinată provinciei Dacia?... mai exact: Cine erau vecinii Daciei Romane în perioada secolelor II-III p.Chr.?

În acest caz, denumirea populațiilor sarmatice din spațiul dintre Tisa și Dunăre trecute pe *Tabula Peutingeriana*, în vecinătatea vestică imediată a Daciei reflectă o realitate din cadrul lumii seminomade iazyge. Foarte probabil acesta este teritoriul pe care împăratul Marcus Aurelius îl vedea în epoca războaielor marcomanice transformat în provincia *Sarmatia*⁵.

Cu toate că „punga iazygă” a fost de la bun început un spațiu destul de ermetic, situație ce nu a permis sarmaților să se dezvolte prea mult, populația care trăia în această câmpie joasă, umedă și mlăștinoasă era una neomogenă din punct de vedere etnic și slab organizată, sursele antice nu menționează în zonă nici un centru politic, iar relațiile referitoare la regalitatea iazygă sunt extreme de sărace și neconcludente. Acest fapt i-a pus în dificultate și pe împărații romani care au încercat să reglementeze raporturile lor, prin *foedus*-uri cu iazygii. Lipsa unei autorități regale în zonă a atras după sine dese încălcări ale tratatelor de pace încheiate cu romanii și așa și-au format renumele iazygii, ca fiind un trib nestatornic, mereu pus pe război cu romanii.

Din punctul nostru de vedere situația neclară din lumea sarmatică iazygă a fost generată și de fărâmițarea tribală de care suferea această populație, care niciodată nu a fost unită de vreun rege al lor, fapt constatat și arheologic⁶. Interesant este faptul că *Tabula Peutingeriana* surprinde această scindare din cadrul lumii iazyge și ne indică 3 populații sarmatice învecinate limesului vestic al provinciei Dacia: *amaxobii*, *lupiones* și *ulnavi*.

Dacă pentru *amaxobi* avem date literare clare care ne indică cine sunt și faptul că aceștia sunt identicii cu iazygii metanaști, primii „descălecători” ai iazygilor în Pannonia – asta și explică și de ce ei sunt cei mai sudici iazygi plasați geo-politic în teritoriul dintre Dunăre și Tisa, pentru celelalte două nume de triburi nu avem vreo altă sursă istorică care să-i pomenească în vreun fel. Fiind un atribut, o caracteristică culturală adesea definită în denumirea triburilor barbare data prin tradiție de lumea civilizată greco-romană pentru populațiile din afara arealului autorității lor, credem că o posibilitate de a elucida cine sunt acești sarmați constă în traducerea numelui lor. Această modalitate de analiză nu este

4. Benea 2001, p. 139.

5. Vaday 2003, p. 206.

6.Bogdan Muscalu în teza sa dedicată acestor seminomazi surprindea faptul că arheologic se pot identifica 3 centre de putere tribală în „punga iazygă”, iar din punct de vedere al materialului arheologic lumea iazygă era formată dintr-o populație metisată: sarmato-daco și cu infiltrații vandalice în unele zone. O interesantă analiză, adusă la zi a urmelor de așezări sarmatice din zona Banatului de câmpie, în epoca romană și romană târzievezi la Muscalu 2016, p. 40.

nouă și în cazul sarmaților există și cercetători care caută să convingă că numele triburilor sunt sarmate (sau de origine scitică / iraniană). Alexandru Madgearu, în cazul problemei identificării etnice a limiganților și argaraganților, triburi sarmatice care s-au războit între ele, în secolul al IV-lea p.Chr. și despre care Ammianus Marcellinus ne-a lăsat ample relatări, consideră că denumirile acestor sarmați târzii înseamnă în limba sarmată / alană: „anții mici” și „anții mari”⁷. Formele latinizate ale denumirilor: *lupiones* și *ulnavi* nu credem că ne permit căutarea în altă limbă a definirii lor decât în limba oficială a statului roman și ne vine greu să credem că poate fi vorba de o coruptelă profundă, o formă de transcriere forțată în limba latină a numelui lor de sorginte alană.

Până la urmă considerăm că nu este greșită traducerea numelui *lupiones sarmatae* cu „lupii sarmați”, iar *ulnavii sarmatae* cu „sarmații care trăiesc în mlaștini” și folosesc bărci / monoxile⁸. Aceștia din urmă ar putea fi înrudiți (postulăm ideea cu rezervele de rigoare) cu sarmații *navari* pomeniți de Ptolemeu, în secolul al II-lea, ca vecini ai roxolanilor și care de asemenea foloseau ca să se deplaseze ambarcațiuni⁹. Nu este exclus ca o migrație timpurie a unor triburi din nordul Mării Negre către stepele panonice să fi început deja, la mijlocul secolului al II-lea p.Chr., iar venirea goților în stepele pontice, în preajma frontierei romane să fi încheiat acest proces la mijlocul secolului al III-lea, odată cu retragerea roxolanilor spre „punga iazygă”¹⁰.

Din punct de vedere al dispunerii geografice, sarmații în Câmpia Panonică par să se grupeze, după indicațiile hărții lui Conrad Peutinger, pe lângă marile rute comerciale: *amaxobi*, aproape de Dunăre în zona de contact a limesului fluvial, *lupiones*, de-alungul drumului Partiscum – Lugio, iar *ulnavi*, în preajma drumului comercial prin *Barbaricum*: Porolissum – Aquincum. În toate aceste cazuri schimburile negustorești cu lumea romană au fost foarte intense, fapt ce a dus în cele din urmă la romanizarea și sedentarizarea acestor nomazi¹¹. La modificarea stilului de viață a sarmaților iazygi un rol l-au jucat și dacii liberi și cei refugiați în pustă, după cucerirea Regatului lui Decebal de către împăratul Traianus. Nu excludem ipoteza ca romanii să individualizeze pe itinerariile lor, în cadrul uniunii tribale iazyge, prin denumirea de *lupiones sarmatae*, pe acei sarmați în grupul cărora componenta culturală și poate și cea etnică dacică era foarte vizibilă (știut fiind faptul că lupul era animalul sacru al dacilor). Această părere are și susținere în descoperirile arheologice din zona inferioară a Crișurilor și a Mureșului, unde până la războaiele marcomanice a existat o locuire dacică certă¹².

Chiar dacă cunoașterea situației culturii sarmatice în Câmpia Panonică este încă la începutul stadiului cercetării, suntem convinși însă că sursele cartografice și literare antice care au supraviețuit timpurilor nu au fost îndeajuns exploatate. *Tabula Peutingeriana* este un exemplu în acest sens. Enumerarea triburilor aflate în zonele de contact cu lumea limesului roman oferă nu doar informații geografice noi ci și denumiri de populații care nu mai au vreun alt corespondent în altă sursă antică. Poate că nu ar fi rău ca de acum încolo

7. Madgearu 2008, p. 57.

8. Vezi Guțu 1993, sv. *ulva* (= iarbă de baltă, stuf, papură).

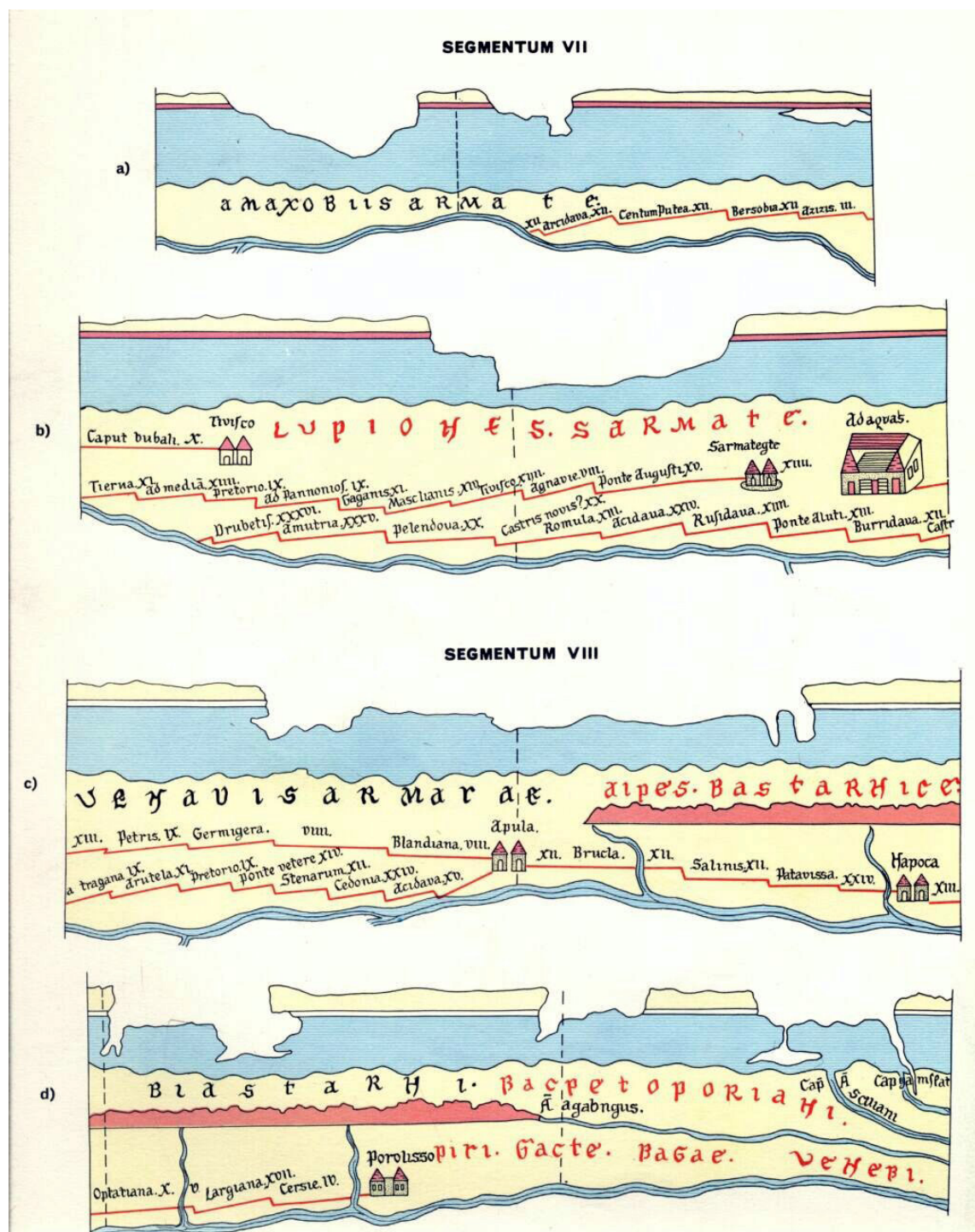
9. Vezi în IPIR 1964, p. 543 (Ptolemeu, Îndreptar geografic, III. 5.10).

10. Bârcă, Symonenko 2009, p. 399.

11. Gudea 1996, p. 122.

12. Hugel & Barbu 1997, p. 545.

să utilizăm terminologia pe care ne-o oferă izvorul cartografic pentru a nuanța aspect ce țin de diferențele regionale în cadrul aceleiași trib, cum ar fi iazygii.

Bibliografie generală

Bârcă, Symonenko 2009

Vitalie Bârcă, Oleksandr Symonenko, *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2009.

Benea 2001

Doinea Benea, *Dacia pe Tabula Peutingeriana*, în *In memorian Dumitru Tudor*, Ed. Mirton, Timișoara, 2001, p. 135-149.

EAIR II

Const. Preda (coord.), *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, vol. II (D-L), Ed. Enciclopedică, București, 1996, s.v. „iazzygi (iazigi)”.

Grumeza 2014

Lavinia Grumeza, *Sarmatian Cemeteries from Banat (Late 1st – Early 5th Centuries AD)*, Mega Publishing House, 2014.

Gudea 1996

Nicolae Gudea, *Porolissum. Vama romană (monografie arheologică)*, BMN XII, Cluj-Napoca, 1996.

Guțu 1993

Gh. Guțu, *Dicționar Latin-Român*, Ed. Științifică, București, 1993, s.v. „ulva”

Hügel & Barbu 1997

Peter Hügel, Mircea Barbu, *Die Arader Ebene im 2. – 4. Jahrhundert n. Chr.*, în ActaMP, XXI / 1997 (Römer und Barbaren an den Grenzen des Römischen Daciens), Zalău, 1997, p. 539-596.

IPIR

***, *Izvoare privind istoria României*, vol. I (**Fontes I**), Ed. Academiei, București, 1964, p. 535-557 (Ptolemeu, Îndreptar geographic, III. 5.1 - 8).

Madgearu 2008

Alexandru Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane (275-376)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008.

Nemeth 2007

Eduard Nemeth, *Relațiile politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană*, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, 2007.

Vaday 2003

Andreea Vaday, *Limes Sarmatiae*, în Zsolt Visy, *The Roman Army in Pannonia*, Teleki László Foundation, Pécs, 2003, p. 204-207.

Claudiu Toma

Lapidarium: de la fotografie la modele 3D

Digitizarea monumentelor epigrafice romane din cadrul Muzeului Național al Banatului folosind tehnica fotogrammetriei digitale

Inventarul muzeelor sunt dovezile tangibile ale trecutului, pornind de la obiecte mici descoperite în secțiuni arheologice până la descoperirile unor orașe în integritatea lor. Sunt rezultatul activității umane ce fac partea din patrimoniul cultural național sau universal ce definesc identitatea unei națiuni. Acestea trebuie prezervate pentru viitoarele generații.

Ne aflăm la pragul celei de a treia revoluții industriale, digitizarea producției, era în care ficțiunea generației anterioare a devenit realitatea noastră cotidiană: imprimare 3D, realitate virtuală, scanere 3D, patrimoniu cultural scanat și preservat într-un mediu 3D în format digital¹. Înregistrarea digitală în format 3D a patrimoniului cultural a devenit o practică comună în arheologia vest europeană, începând cu anii 1990 prin apariția modelării 3D, iar mai târziu prin folosirea tehnicii fotogrammetriei digitale. Procesul de digitizare și conservare prin folosirea tehnicii fotogrammetriei s-a accelerat o dată cu conștientizarea în mediului academic a imposibilității recuperării patrimoniului arheologic distrus de către organizația teroristă ISIS. În luna mai a anului 2015, doi doctoranzi, Chance Coughenour și Matthew Vincent din cadrul ITN-DCH,² au realizat proiectul Mosul³, ce viza recuperarea patrimoniului cultural prin folosirea de fotografii ale turiștilor sau ale arheologilor, realizate înainte de distrugerea acestora. Multe piese au putut fi recreate în format digital la calitate diferită. Calitatea imaginilor era dată de calitatea aparatelor fotografice digitale cu rezoluții diferite, unele dintre ansamble și piese arheologice s-au pierdut pentru totdeauna fără posibilitatea de a fi recuperate.

Pornind de la faptul că patrimoniul cultural este fragil și irecuperabil în urma acțiunilor factorilor umani sau naturali, am încercat să digitizăm colecția epigrafică a Muzeului Național al Banatului.

1. I. Liritzis, F.M. Al-Otaibi, P. Volonakis, A. Drivaliari, *Digital technologies and trends in cultural heritage*, Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 15, No 3, 2015 p. 313

2. Initial Training Network for Digital Cultural Heritage, (<http://www.itn-dch.eu/>) (accesat la 13.01.2017)

3. Proiectul Mosul, (<https://projectmosul.org/>) (accesat la 13.01.2017)

Proiectul Lapidarium 3D

În luna octombrie a anului 2015, am demarat proiectul de digitalizare a pieselor epigrafice romane⁴. Obiectivul principal al acestui proiect a fost acela de valorificare a expoziției și integrarea acesteia într-un mediu virtual tridimensional, totodată încercând să redăm vizitatorilor posibilitatea de a explora monumentele epigrafice din fața computerului personal, dat fiind faptul că Muzeul Național al Banatului trece printr-o perioadă de renovare. De asemenea, am încercat să realizăm digitizarea și a altor monumente epigrafice ce nu fac parte din expoziția de bază datorită lipsei de spațiu expozițional. Digitalizarea expoziției realizată de către noi se adresează atât publicului larg, cât și specialiștilor, conținând, pe lângă modelul 3D, o fișă explicativă individuală. Vizitatorul are posibilitatea de a analiza în detaliu monumentele epigrafice, de ale roți și de a mări diferite regiuni pe care utilizatorul dorește să le vadă pentru a observa detalii legate atât de scrierea epigrafică, cât și de elemente decorative.

În redarea modelelor tridimensionale, pe lângă textura nativă a obiectului 3D, am mai adăugat două culori: prima – de un albastru mat pentru a reda părțile inaccesibile fotografierii, dar care au putut fi completate folosind geometria existentă, cea de-a doua culoare este un albastru semitransparent cu textură nativă, ce reprezintă cimentul folosit în procesele de restaurare prin care piesele epigrafice au trecut de-a lungul timpului.

Este prima expoziție digitală 3D din România ce va cuprinde o întreagă colecție de monumente epigrafice ale unui muzeu, realizată la o calitate excepțională și disponibilă gratuit online la adresele:

<http://muzeulnationalalbanatului.ro/evenimente/lapidarium-3d>

<https://sketchfab.com/muzeulnationalalbanatului/models>

În momentul de față sunt digitizate 26 de modele și sunt în faza de finalizare a unui număr aproximativ de 50 de monumente epigrafice.

Metodologia de lucru

În digitizarea monumentelor epigrafice noi am folosit tehnica fotogrammetriei. Fotogrammetria este arta, știința și tehnologia obținerii informațiilor sigure despre obiecte fizice și mediu, prin procese de înregistrare, măsurare și interpretare a imaginilor fotografice.⁵

Am utilizat un aparat fotografic digital de tip DSLR, Canon 1100D de 12 MP, cu un obiectiv kit standard EF-S 18-55mm f/3.5-5.6 III, două surse de iluminare externă TG-PROJECTOR cu halogen de 500W, un computer: Procesor: Intel Core 2 Duo; 3.0 GHz ; E 8400, Placă video: NVIDIA GeForce GTS 250, DDRAM 3; 1GB, 6 GB RAM.

În fotografierea obiectivelor arheologice am folosit două metode în funcție de forma și mărimea acestuia, pe care le voi detalia folosind următoarele două exemple.

4. Proiectul a fost realizat în echipă cu colegul dr. Călin Timoc, cercetător la Muzeul Național al Banatului din Timișoara, bun cunosător al inscripțiilor romane.

5. Rami AL-Ruzouq, *Photogrammetry for Archaeological Documentation and Cultural Heritage Conservation*, Special Applications of Photogrammetry, ISBN: 978-953-51-0548-0, 2012, p. 97

Stelă funerară IDR III/1, 92⁶

Acest monument a fost digitizat folosind trei serii de fotografii, reșezând sursele de iluminare de fiecare dată pentru a surprinde toate detaliile. Cele trei serii de fotografii reprezintă: textul inscripției, părțile vizibile laterale împreună cu partea frontală, partea superioară.

Prima etapă în realizarea modelului 3D a fost așezarea celor două lumini într-o poziție avantajoasă pentru a pune în evidență textul inscripției, în același timp având în

Fig. 1 Model 3D Stelă funerară IDR III/1, 92

vedere ca sursele de iluminare să nu producă umbre asupra monumentului. De asemenea, am ținut cont ca lumina să nu dezechilibreze balansul de alb din fotografie pentru a evita efectul de “*fotografie arsă*”. Am încercat să realizăm fotografii de calitate, clare cu sharp fără blur de mișcare. Menționăm că nu am folosit un trepied, deoarece ne-ar fi limitat numărul de fotografii datorită mărimii și ne-ar fi creat umbre nedorite. Fotografierea textului s-a realizat de la stânga la dreapta cu o suprapunere a fotografiilor cuprinsă între 60-80%, dat fiind spațiul inaccesibil datorat atât poziționării monumentului pe culoarele clădirii Castelului Huniade, cât și luminilor așezate de către noi.

În cea de-a doua serie de fotografii am îndepărtat sursele de lumini față de monument pentru a mări suprafața de iluminare și am repetat fotografierea de la stânga la dreapta cu o suprapunere cuprinsă între 60-80%, realizând un număr în plus de fotografii detaliilor importante, precum elementele vegetale și marginile de încadrate a inscripției pentru un model digital mult mai detaliat.

Ultima serie de fotografii cuprinde partea superioară a monumentului. Am modificat din nou proiectoarele și le-am așezat mai sus pe suporturi improvizate din cutii pentru a ilumina partea superioară a monumentului care până în momentul acela a fost

6. Monument epigrafic, IDR III/1, 92 (<http://muzeulnationalalbanatului.ro/lapidarium-3d/idr-iii1-92/>), (<https://sketchfab.com/models/20cce3d8e2e84694ae4077518449feda>) (accesat la 13.01.2017)

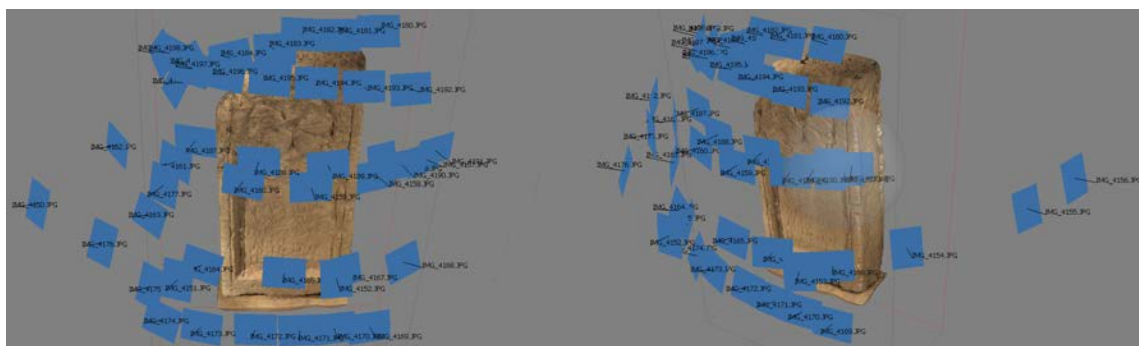

Fig. 2 Dreptunghiurile reprezintă fotografiile distribuite spațial în funcție de poziția lor. Se poate observa o agomerație a fotografiilor în trei zone, textul inscripției, elementele artistice ale monumentului și partea superioară reprezentând seriile de fotografii.

în penumbră. Am fotografiat și această suprafață încercând să surprindem și o parte din părțile laterale și partea frontală a monumentului pentru a crea elementele comune și a le putea uni pentru a realiza modelul 3D. În final s-au obținut un număr de 60 de fotografii, cu o suprapunere cuprinsă între 60-80%.

Pe lângă umbre, suprapunerea este unul dintre cele mai importante aspectele ale fotogrammetriei, deoarece tehnica aceasta funcționează folosind principiul identificării elementelor comune la nivelul pixeli lor. Aplicațiile de profil vor încerca să identifice valorile unor blocuri de pixeli și le vor uni cu valori asemănătoare din toate fotografiile realizate de către noi. Fotografiile obținute au fost introduse într-o aplicație de profil urmând corectarea erorilor de distorsiune a obiectivului fotografic, identificarea pixelilor comuni și crearea norului de puncte, densificarea norului de puncte, texturizarea. Datorită poziționării monumentului și imposibilității de a putea fi mutată partea din spate a monumentului nu a putut fi fotografiat, iar pentru a rezolva această situație am utilizat o aplicație de modelare 3D și am adăugat poligoanele din spatele monumentului respectând geometria existentă. Pentru a nu crea confuzii, am colorat aceste suprafețe adăugate cu albastru mat. În continuare am regenerat schema de UVW map pentru noile suprafețe create și adăugând culoarea albastru mat.

Sarcofag frag. - IDR III/1, 157 = CIL III 1552⁷

Cel de-al doilea studiu de caz este al sarcofagului fragmentat, aici fiind necesare doar un singur rând de poze.

Ca și în cazul precedent, am așezat sursele de lumină pentru ca acestea să ilumineze cât mai mult din suprafața monumentului epigrafic. De data aceasta, monumentul, neavând o geometrie complexă, putea fi fotografiat într-o singură serie de la stânga la dreapta paralel cu inscripția cu o suprapunere mai mare de 80%. Am realizat un surplus de fotografii insistând asupra detaliilor, în cazul de față asupra personajului din dreapta și asupra muchiilor laterale și superioare. S-au obținut un număr de 55 de fotografii.

7. Monument epigrafic, IDR III/1, 157 (<http://muzeulnationalalbanatului.ro/lapidarium-3d/idr-iii1-157-cil-iii-1552/>), (<https://sketchfab.com/models/58c2474dda2d4a6e9c73598140e491d4>) (accesat la 13.01.2017)

Fig. 3 Model 3D Sarcophag frag. - IDR III/1, 157 = CIL III 1552

Etapă finală este similară cu cea din exemplul anterior.

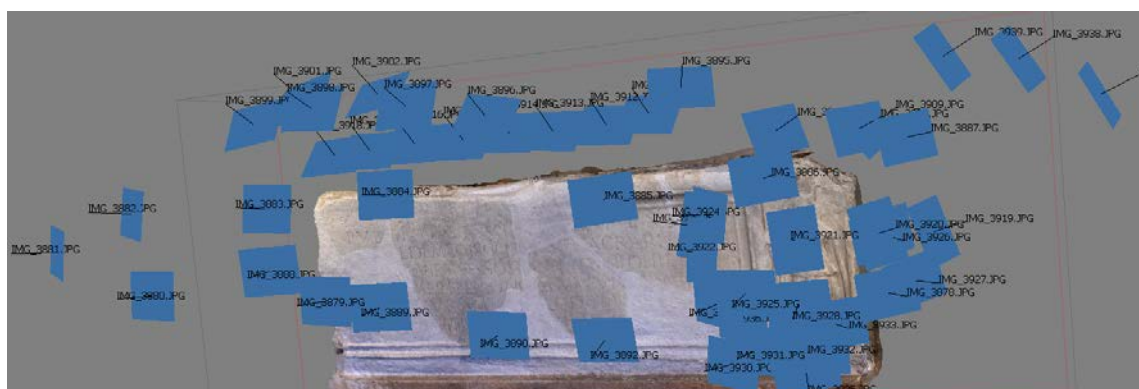

Fig. 4 Dreptunghiurile reprezintă fotografiile distribuite spațial în funcție de poziția lor. În partea dreaptă și în partea de sus se poate observa o aglomerație, acestea sunt fotografiile realizate în surplus.

Perspective ale Lapidariumului 3D

În viitor, o dată cu digitizarea întregii colecții de monumente epigrafice o să realizăm o aplicație dedicată telefoanelor mobile cu android care să cuprindă întreaga colecție. În acest moment colecția poate fi vizualizată pe telefonul mobil prin intermediul web sitului sketchfab, însă ne dorim să optimizăm accesul. Vom realiza și o aplicație de tipul muzeu virtual în care să fie prezentă întreaga colecție digitizată respectând planul inițial al expoziției. Utilizatorul experimentând atmosfera vizitării muzeului.

Concluzii

Proiectul Lapidarium 3D este încă în desfășurare, până în momentul de față realizându-se peste 10 000 de fotografii cuprinzând aproximativ 80 de inscripții. Avantajele digitizării monumentelor epigrafice folosind tehnica fotogrammetriei sunt multiple.

În ceea ce privește modul de realizare a modelelor 3D, este o soluție cu costuri reduse de realizare fiind necesară o cameră digitală, o aplicație dedicată de procesat a fotografiilor și un computer performant. Pe baza acestor modele 3D se pot efectua măsurători cu o acuratețe de 2 mm. Aceste modele sunt de înaltă rezoluție și pot fi vizualizate de oriunde folosind computerul și telefonul mobil.

Tehnica fotogrammetriei este printre cele mai bune metode de conservare a patrimoniului cultural în format digital, iar cu ajutorul unei imprimante 3D se pot realiza copii ale exponatelor în mărime naturală sau la diferite scări.

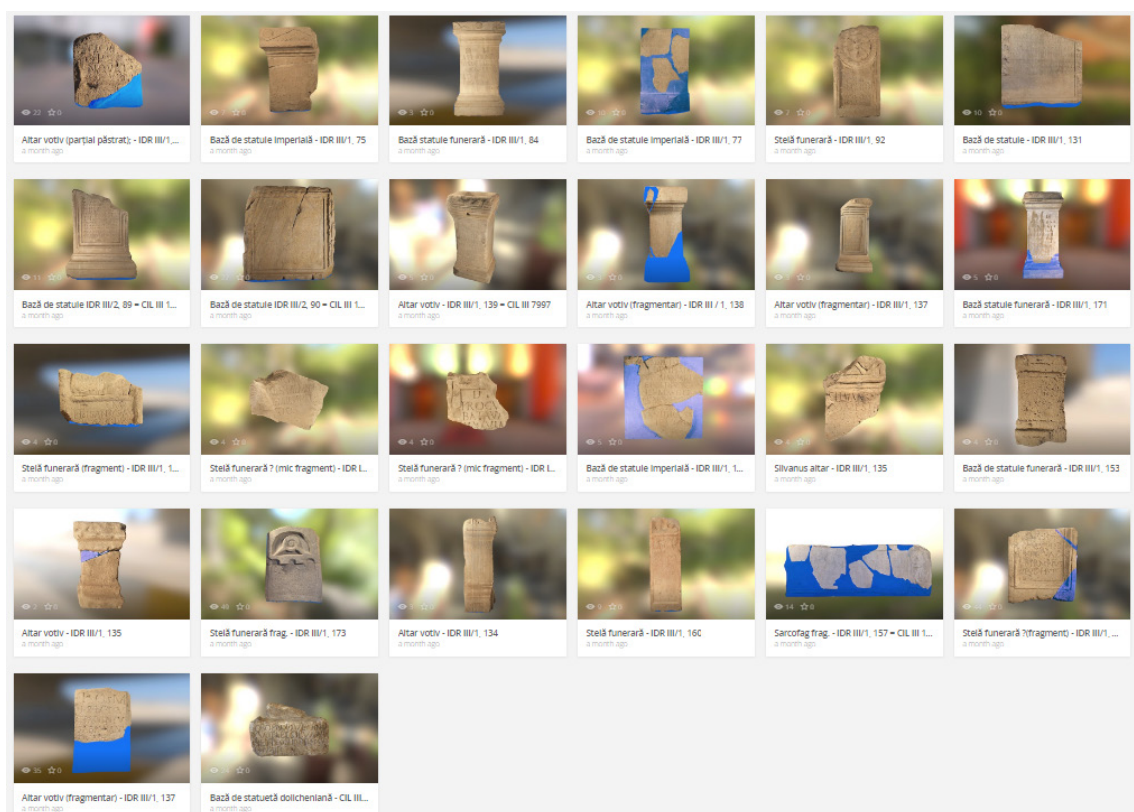

Fig. 5 Monumentele epigrafice digitizate prezente pe websitul <https://sketchfab.com/muzeulnationalalbanatului/models>

Bibliografie

- A. Berzovan, C. Toma, *3D reconstruction of ancient pottery using drawn profiles. A case study: reconstructing a Dacian fruit bowl*, în *Annales d'Université "Valahia"*, Section d'Archéologie et d'Histoire, Tome XIV, Târgoviște, 2, 2012
- E. Dall'Asta, N. Bruno, G. Bigliardi, A. Zerbi, R. Roncella, *Photogrammetric techniques for promotion of archaeological heritage: The Archaeological Museum of Parma (Italy)*, The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volumul XLI-B5, Republica Cehă, 2016
- F. Bruno, S. Bruno, G. De Sensi, M. Luchi, S. Mancuso, M. Muzzupappa, *From 3D reconstruction to virtual reality: A complete methodology for digital archaeological exhibition*. *Journal of Cultural Heritage*, 11, 2010
- G. Tucci, D. Cini, A. Nobile, *Effective 3d digitization of archaeological artifacts for interactive virtual museum*, *International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, Volumul XXXVIII-5/W16, Italia, 2011
- Haukaas, Colleen, *New Opportunities in Digital Archaeology: The Use of Low-Cost Photogrammetry for 3D Documentation of Archaeological Objects from Banks Island, NWT*, Electronic Thesis and Dissertation Repository. 2014
- Jiri Zara, *Virtual Reality and Cultural Heritage on the Web*, From Proceedings of the 7th International Conference on Computer Graphics and Artificial Intelligence Limoges, France, ISBN 2-914256-06-X, 2004
- Kjellman, Erik, *From 2D to 3D - A photogrammetric revolution in archaeology?*, Faculty of Humanities, Social Sciences and Education Department of Archaeology and Social Anthropology University of Tromsø, 2012
- Liritzis, F.M. Al-Otaibi, P. Volonakis, A. Drivaliari, *Digital technologies and trends in cultural heritage*, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 15, No 3, 2015
- Rami AL-Ruzouq, *Photogrammetry for Archaeological Documentation and Cultural Heritage Conservation*, Special Applications of Photogrammetry, ISBN: 978-953-51-0548-0, 2012

Webografie

- Initial Training Network for Digital Cultural Heritage, (<http://www.itn-dch.eu/>) (accesat la 13.01.2017)
- Monument epigrafic, IDR III/1, 157
(<http://muzeulnationalalbanatului.ro/lapidarium-3d/idr-iii1-157-cil-iii-1552/>),
(<https://sketchfab.com/models/58c2474dda2d4a6e9c73598140e491d4>) (accesat la 13.01.2017)
- Monument epigrafic, IDR III/1, 92
(<http://muzeulnationalalbanatului.ro/lapidarium-3d/idr-iii1-92/>),
(<https://sketchfab.com/models/20cce3d8e2e84694ae4077518449feda>) (accesat la 13.01.2017)
- Proiectul Mosul, (<https://projectmosul.org/>) (accesat la 13.01.2017)

Convergențe

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Mădălina Strechie

Hannibal - strateg model

Hannibal – a model strategist

Abstract: *Antiquity was a period of human history full of wars. Some wars reached a global scale by engaging, in one way or another, the entire world known at that time. Such was the case of Punic wars, which opposed two great empires, one in full accession, Carthage, versus Rome, an emerging empire. The Punic Wars were not only one of the “clashes of ancient civilizations”, but also a redrawing of the boundaries of the ancient world and a change of the leader of that world. Like in any armed conflict, fighting technologies, leaders, and especially strategies emerged. The undisputed military leader of the Punic wars, although he lost the peace of these wars, was Hannibal, a complete strategist and a revolutionary of the art of Mars, who inspired generations of politico-military leaders throughout history. Hannibal, or “Baal’s grace” was rather the “grace” of the god of war through his great strategy. In his military campaigns, he relied on the speed of the troops led in the theatres of operations, on surprise attack, the introduction of new weapons, the careful choice of the place of battle, but especially on flawless tactical plans. He is the parent of the cavalry’s attack on the wings (cavalry being his favourite and, at the same time, secret weapon of his strategy), attack that enabled him to catch his opponents in a pair of pliers, thus destroying them easily. Thanks to his strategic genius, Hannibal has remained a model of military strategy even today.*

Cuvinte-cheie: strategie, artă militară, Hannibal, atac de cavalerie, tactician

Keywords: strategy, military art, Hannibal, cavalry attack, tactician.

Introducere

Hannibal a fost nu numai o personalitate de seamă a Antichității, el a fost mai cu seamă un strateg model ceea ce i-a adus renumele de „părinte al strategiei”. Hannibal, a fost unul dintre cei mai mari generali ai lumii, nu neapărat prin forțele sale armate, ci prin talentul său de general.

Terenul manifestării talentului lui, ieșit din comun în arta militară a fost conflictul cartaginezo-roman cunoscut în istorie drept „războaiele punice”. De fapt, putem spune că ultimul război din seria războaielor punice-romane, care au durat în jur de un secol, este războiul lui Hannibal. Deși nu i-a câștigat pacea acestui ultim război punic, Hannibal

l-a dominat în mare măsură, el fiind învins nu dintr-o lipsă a sa, ci din lipsa unei armate naționale, așa cum era armata romană. Hannibal a fost exponentul civilizației sale, dar mai ales al geniului său în această „ciocnire a civilizațiilor”.¹

Romanii înșiși recunoșteau că Hannibal i-a întrecut în curaj, înțelepciune și a fost tot timpul mai presus prin calități militare, atât față de ei, dar prin comparație și față de toți dușmanii romanilor de până atunci: „Hannibal, Hamilcaris Filius, Karthaginiensis si verum est quod nemo dubitat [ut populus Romanus omnes gentes virtute superarit] notu este infitiandum Hannibalem tanto praestitisse ceteros imperatores prudentiae, quanto populus Romanus antecedit fortitude cunctas nationes. Nam quotienscumque cum eo congressus est in Italia, semper discessit superior”.² *Hannibal, fiul lui Hamilcar, din neamul cartaginezilor, dacă este adevărat și nimeni nu se îndoiește de acest lucru, că el ar fi întrecut poporul Roman și pe celelalte neamuri prin virtute, este știut că nimeni nu trebuie să tăgăduiască faptul că Hannibal a fost tot atât de distins printre toți ceilalți generali prin înțelepciune (versatilitate, inteligență), cât a fost poporul roman înaintea celorlalte neamuri prin vitejie (tărie). Căci ori de câte ori acesta a fost venit în Italia, de*

1. Vezi studiul nostru despre acest conflict antic STRECHIE Mădălina, “The Punic Wars: a “clash of civilizations” in Antiquity”, din **The 21st International Conference The Knowledge-Based Organization**, Conference Proceedings 2, Economic, Social and Administrative approaches to The Knowledge-Based Organization, 11-13 june 2015, „Nicolae Bălcescu” Land Forces Academy Publishing House, Sibiu, 2015, pp. 370-375, ISSN 1843-6722. indexat ISI Thomas Reuters, ISI Web of Knowledge <http://apps.isiknowledge.com>.

2. Cornelius Nepos, *Hannibal, Cato, Atticus. Vies d’Hannibal, de Caton et d’Atticus*, Édition, introduction et commentaire de Michel Ruch, Presses universitaires de France, Paris, 1968, p. 39.

fiecare dată el a ieșit învingător cu superioritate. (trad.n.)

Hannibal – generalul în campanie împotriva romanilor

Hannibal a fost un general foarte talentat, devenind vestit prin teatrul de operații al războaielor punice. Atacul său favorit a fost cel de cavalerie cu care a acționat de fiecare dată pe flancuri. Astfel s-a remarcat încă din Hispania, în ultimul război punic, prin atacul de cavalerie în luptele comandate de către Hasdrubal. De asemenea, atunci când a trecut în teatrul de operații italian, tot în cadrul scenei războaielor punice, Hannibal a atacat pe flancuri cu cavaleria sa, atât la Ticinus, cât și la Trebia.³

Hannibal a fost un general de manual, deoarece s-a folosit în luptele sale cu romanii de toate mijloacele pe care le avea la dispoziție. De aceea, în istoriografia romană, Hannibal a rămas drept un dușman de temut, de la care romanii au învățat: „Înzestrat cu o inteligență deosebită, Hannibal știa cum să-și atingă ținta prin măsuri pline de cumințenie, cu toate că hotărârile ferme necesită de obicei lipsă de grabă, iar cele luate de îndată un spirit ager...Hannibal se arăta veșnic gata să apere ceea ce punea în joc cuvântul său. El știa să profite de prezent, fără să se înșele și domina cu autoritate viitorul. De o desăvârșită prudență, în împrejurările curente, Hannibal avea darul de a ghici fără greș, care era cea mai bună cale de urmat în împrejurări neprevăzute.”⁴

Generalul cartaginez al cărui nume era predestinat să rămână în istorie, la fel cu al zeilor, traducându-se prin „slava lui Baal”, a avut planul de a cuceri Roma pentru a domina Marea Mediterană, cert este că războiul său va duce la hegemonia unuia dintre combatanți asupra Mării Mediterane.⁵

Campania sa împotriva romanilor la ei acasă începe prin traversarea Alpilor. Trecând munții el surprinde pe toată lumea, care se aștepta ca el să atace pe calea mării, nicidecum pe calea montană. La efectul surprizei Hannibal a adăugat o „politică de intoxicare”, demnă de un război modern în care se folosesc metode psihologice de influențare a opiniei publice, răzvrătind toți aliații romanilor, cum a fost cazul galilor.⁶

Hannibal a fost un „geniu militar” doar numai prin acest atac surpriză provocat prin trecerea Alpilor, pentru că „geniul militar... nu este o forță izolată... ci constă dintr-o uniune armonioasă a forțelor” și el se probează în război care „este domeniul incertitudinii” și „este domeniul hazardului”⁷, iar „slava lui Baal” controla hazardul, mai mult îl și crea, dacă avea un avantaj, astfel, față de dușmanii săi.

Ca strateg și militar de mare clasă Hannibal și-a pus dușmanul (față de care nutrea o ură puternică încă din copilărie așa cum spun izvoarele istorice romane-s.n.) în inferioritate prin atacuri surpriză, el fiind cel care alegea întotdeauna terenul, a făcut

3. Apud C. Căzănișteanu, V. Zodian, A. Pandea, *Comandanți militari. Dicționar*, București, Editura științifică și Enciclopedică, 1983, pp. 151-153.

4. Cf. Cassius Dio, *Istoria romană*, I, Studiu introductiv Prof.univ.dr. Gh. Ștefan, traducere și note de Conf. univ.dr. A. Piatkovski, Cluj-Napoca, Întreprinderea Poligrafică Cluj, R.S.R, 1973, p. 108.

5. Cf. Philip Matyszak, *Dușmanii Romei de la Hannibal la Attila*, Traducere de Gabriel Tudor, București, Editura All, 2008, pp. 26-27.

6. Apud Dumitru Tudor, *Hannibal*, București, Editura Științifică, 1966, pp. 23-27.

7. Carl von Clausewitz, *Despre război*, Note și verificarea științifică a textului de general-maior dr. Corneliu Soare, București, Editura Antet XX Press, fără an, pp. 26-27.

planuri de luptă în timpul ostilităților militare și a susținut atacurile prin stratageme, prin lucrări ingineresti, prin dispunerea cavaleriei în unități mici, foarte mobile cu care ataca fulgerător, prin grija lui pentru logistica și pentru hrana trupelor sale, prin improvizații și inteligență.⁸

Carthagina nu ar fi ținut în șah pe romani fără geniul lui Hannibal care a depins „numai de setea de glorie, de energia și, desigur, de duritatea înaltului comandant”⁹ De fapt duritatea sa era ura sa față de romani, pe care dorea să-i nimicească. Acest lucru a fost vizibil în toate confruntările directe cu romanii. Atacurile sale erau întotdeauna „vijelioase”, le-a întins capcane, i-a atacat prin învăluire prinzându-i într-un clește cum a fost cazul luptei de la Trebia, când i-a îngrămădit pe romani într-un unghi de unde nu se mai putea retrage, dar nici nu puteau ieși pentru a scăpa. În altă situație i-a împins în mlaștini, altă dată a trecut el mlaștinile pentru a putea să-i atace pe romani acolo unde a dorit, a incendiat terenul din jurul câmpiei Padului pentru a-i obliga pe romani să-și părăsească pozițiile lor avantajoase de luptă, a folosit atacuri fulger, a folosit o veritabilă rețea de spionaj cu surse chiar în interiorul politicii romane, a ales întotdeauna să atace cu vântul de spate și cu soarele la fel pentru a nu fi deranjat, atât el cât și animalele, a neutralizat cavaleria romană prin ocuparea spațiilor de manevră de către cavaleria sa.¹⁰

Capodoperele strategiei lui Hannibal

Orice general are o luptă drept capodoperă, Hannibal a avut un întreg război drept capodoperă, distingându-se ca un geniu al strategiei în toate marile bătălii pe teritoriul Romei, unde teoretic „râul, ramul,” îi era dușman, numai că el le-a atras de partea sa ca și pe mercenarii cu care lupta. Două sunt capodoperele capodoperelor strategului Hannibal, lupta de la Trasimenus și lupta de la Cannae, care au fost și bătălii de nimicire a romanilor, practic le-a exterminat o bună parte din armată.

Astfel la Trasimenus, Hannibal începe lupta printr-un marș pe un drum la care nimeni nu se aștepta, așa cum ne spune Titus Livius: „...Hannibal și-a căutat un altul mai scurt (drum-s.n.), prin smârcurile fluviului Arnus, care în acele zile se revărsase mai mult ca de obicei. El a dat ordin ca primii să plece hispanii și africanii, precum și floarea armatei sale, constituită din vechile contingente, alăturându-le carele cu poveri, pentru ca acolo unde vor fi nevoiți să facă popasuri, să nu ducă lipsă de cele trebuincioase; a mai ordonat să urmeze după aceștia trupele de gali, care să fie amplasate în mijlocul coloanelor; în ariergardă să meargă cavaleria.”¹¹ Așadar cel mai renumit dintre puni își securizează aprovizionarea și-și dispune astfel trupele astfel încât cavaleria să rămână la urmă pentru a fi protejată de un eventual atac din avangardă, dar și de a avea un larg spațiu de manevră în caz de atacuri fie din avangardă, fie din ariergardă.

Cheia victoriei sale la Trasimenus a fost nu numai terenul, ci și iritarea adversarului ca acesta să-l atace sub imperiul furiei și nu după un plan bine ticluit: „Hannibal pustii

8. C. Căzănișteanu, V. Zodian, A. Pandea, *op. cit.*, p. 153.

9. Carl von Clausewitz, *op. cit.*, p. 121.

10. *Apud* Dumitru Tudor, *op. cit.*, pp. 29, 31, p. 33, p. 34, p. 45, p. 49, pp. 50-51, p. 54.

11. *Apud* Titus Livius, *Ab urbe condita (De la fundarea Romei)*, volumul II, Traducere și note de Paul Popescu Găleşanu, București, Biblioteca pentru toți, Editura Minerva, 1976, p. 73.

însăpăimântător întregul ținut care se întindea între orașul Cortona și lacul Trasimenus, pentru a stârni o ură cât mai înverșunată, care să-l împingă pe Flaminius la răzbunarea pagubelor suferite de aliații Romei”.¹² Cum orgolioșii pierd primii orice înfruntare, astfel s-a întâmplat și cu romanii care au intrat în capcana lui Hannibal, care își rânduse trupele camuflându-le oarecum și profitând de teren „să le închidă drumul, și să fie blocați din toate părțile de lacul Trasimenus și de munți.”¹³

După intrarea în capcană a romanilor, a fost doar o chestiune de timp ca Hannibal să încheie lupta: „Când Punul și-a văzut atinsă ținta, așa cum urmărise, armata romană fiind prinsă între lac și munți și înconjurată de trupele sale, a dat tuturor semnalul de atac...acest atac fu cu atât mai neașteptat pentru romani cu cât negura ridicată din lac se lăsase mai deasă în câmpie, decât pe înălțimi și astfel trupele punilor, care se puteau zări unele pe altele destul de bine, acționaseră simultan de pe diferite dealuri și într-o ordine perfectă.”¹⁴ Așadar Hannibal nu atacă numai surprinzător, ci atacă prin copleșire cu toate unitățile și cu toate armele simultan, adversarul neavând nicio șansă. Mai mult, adversarul nu mai lupta pentru victorie, deci de la egal la egal, ci lupta pentru supraviețuire: „singura nădejde a salvării stă numai în brațul și în sabia lor. Atunci fiecare roman a devenit pentru sine căpetenie, hotărându-se singur să ducă lupta până la capăt.”¹⁵

Această încheiere pe viață și pe moarte a durat cam trei ore, dar a fost o victorie strălucită pentru Hannibal și un dezastru pentru romani, care au pierdut de 10 ori mai mulți oameni, căzuți în luptă, dezertori sau prizonieri decât Hannibal: „Așa s-a dat vestita bătălie de la lacul Trasimenus, celebră printre puținele dezastru ale poporului roman: 15000 de romani au căzut în luptă, iar alți 10000 puși pe fugă și risipiți prin întreaga Etrurie, s-au îndreptat către Roma. Din rândurile dușmanilor au căzut 2500 de ostași...”¹⁶ Hannibal a nimicit trei legiuni și alte trei le-a dezmembrat, toate acestea cu un cost minim de mercenari, nici măcar toți puni.

Acestei capodopere îi urmează o alta, lupta de la Cannae, mai precis exterminarea romanilor de la Cannae. Aceasta a început cu o „momeală” din partea lui Hannibal, anume angajarea luptei cu romanii cu o mică trupă, care s-a lăsat învinsă, ceea ce a „dat apă la moară firii semețe și atât de pripite a consulului Varro”.¹⁷ De asemenea, Hannibal a aplicat tactica dezbinării care i-a făcut celebri pe romani, dar după acest episod, la Cannae romanii au avut cel mai strălucit profesor în viclenie și disimulare. Anume, armata romană era condusă alternativ de cei doi consuli, care aveau totuși un stil diferit de luptă, ambii fiind politicieni și nu militari. Armata romană era o trupă de strânsură, în condițiile dezastrului de la Trasimenus.

Și victoria „Punului” de la Cannae s-a bazat pe tactică, pe teren și pe inteligența comandantului: „De aceea, considerând și locul, și prilejul nimerit ca să le întindă capcane, plecă în cursul nopții următoare cu ostașii săi, fără niciun fel de povară în afară de arme și părăsi tabăra, lăsând acolo întreg avutul și bunurile armatei, precum și ale fiecărui ostaș

12. *Ibidem*, p. 77.

13. *Ibidem*, p. 78.

14. *Ibidem*, p. 78.

15. *Ibidem*, p. 79.

16. *Ibidem*, p. 82.

17. *Ibidem*, p. 112.

cartaginez; după ce trecu dincolo de munți, Hannibal își rândui trupele, amplasându-și pedestrima în poziții ferite de vedere în partea stângă, iar cavaleria în partea dreaptă; carele cu poveri le trecu prin valea care despărțea acești munți, urmând să năvălească asupra trupelor romane...”¹⁸ Stratagema nu îi dă roade, dar Hannibal nu disperă și întinde alte capcane romanilor. Își rânduieste din nou trupele, de data aceasta la câmpie având însă vântul în spate, dușmanul fiind obligat să lupte cu vântul în față. Mai mult își dotează fiecare soldat al său cu numeroase arme, unele capturate romanilor în bătăliile usturătoare, pentru a descuraja și moral trupele inamice.

În atacul hotărâtor el a dat impresia adversarului că a pierdut teren, pentru a-l strânge mai apoi ca într-o menghină: „Și, în vreme ce frontul din centru mai întâi s-a echilibrat, iar apoi a dat înapoi pas cu pas, permițând înaintarea dispozitivului roman de atac în triunghi în mijlocul liniei inamice de luptă, trupele de africani de la aripi executând o manevră de învăluire, au strâns cleștele, izbutind să surprindă trupele romane care se avântaseră cu nesocotință în centrul frontului. La urmă, mărin și mai mult învăluirea, cartaginezii au reușit să-i încercuiască complet pe romani și să le taie retragerea.”¹⁹

Catastrofa de la Cannae a fost cu atât mai mare cu cât nu s-a soldat numai cu nimicirea armatei romane, ci și cu a conducerii sale politice, parte din ea căzând pe câmpul de luptă: „Se spune că la Cannae, au căzut nimiciți de puni, 45000 de pedestrași (romani-s.n.) și 2700 de călăreți, pierderile romanilor fiind deopotrivă mai mari ca și a aliaților lor.

În rândurile celor căzuți pe câmpul de luptă au fost amândoi chestorii consulilor, L. Atilius și L. Furius Bibaculus și 29 de tribuni militari, câțiva foști consuli, pretori și edili... și (un - s.n.)... fost comandant al cavaleriei în anul precedent și consul cu câțiva ani înainte; în afară de aceștia și 80 de senatori romani...”²⁰

Hannibal, a fost cu adevărat inspirat de zei, constituindu-se drept o grație a lor așa cum se pare că se traducea numele său, fiind cel mai redutabil dușman al romanilor, nu numai din punct de vedere militar, ci și din punct de vedere politic. *Hannibal ante portas* (Hannibal înaintea porților - trad.n.) a reprezentat strigătul de teamă al romanilor în fața pericolului extincției cetății celor șapte coline. Hannibal este primul care a pus la îndoială eternitatea Romei. Acțiunile sale au produs nu numai impacte militare, ci și politice, dar și o emoție foarte puternică în cadrul Romei antice. Teamă de Hannibal a fost atât de mare încât mulți romani și-au pus capăt zilelor. Cu alte cuvinte el un singur om, chiar dacă protejat de zei, a creat panică la Roma, nebeneficiind de mijloacele mass-media pe care le avem astăzi, transformând Roma într-o cetate cuprinsă de spaimă, aproape de neguvernare. Floarea politică și militară a fost nimicită de Hannibal care nu numai că le-a zdruncinat romanilor forța militară, dar și forța națională. Pragmatismul celebru al romanilor a fost demitizat, prin ingeniosul strateg. Generalul Hannibal și-a atins obiectivul a distrus inamicul nu numai fizic, dar și mental. A fost un zeu al strategiei dacă ar fi intrat în Roma atunci când era momentul, întârziind i-a dat timp inamicului să-și refacă forțele fizice, dar mai ales morale.

A fost un strateg desăvârșit, chiar dacă poate fi considerat uneori fără empatie față

18. *Ibidem*, p. 113.

19. *Ibidem*, p. 121.

20. *Ibidem*, pp. 124-125.

de adversar, el a rămas în istorie prin tacticile sale, prin ambuscadele sale, prin alegerea terenului, a momentului, prin specularea vremii și a tuturor elementelor naturii (inclusiv cea umană) pentru scopul său. Lucrurile ar fi stat poate altfel, dacă Hannibal lupta cu o armată națională, ar fi fost un strateg de neegalat. Mai mult, talentul lui este umbrit de istoricii romani care scriu puțin *pro domo*, fiind singurele surse despre bătăliile sale, dar cu toate acestea sunt foarte obiectivi, recunoscându-i „Punului” gloria care i se cuvine.

Concluzie

Strategia a fost o creație a Antichității, etimologic provine din Grecia Antică, dar a fost exersată de majoritatea generalilor lumii antice. Dintre aceștia Hannibal este cel mai bun, pentru că a avut inspirația și inteligența de a folosi terenul inamicilor pentru planurile sale. A folosit armele fizice și psihice pentru a-și distruge adversarii la ei acasă. Și în zilele noastre el ar fi un conducător militar de excepție, dacă ar avea la dispoziție mijloacele, tehnica și armele din ziua de astăzi. Militarii din ziua de astăzi au ce învăța de la părintele strategiei, cel care i-a adus pe romani, fii lui Marte în pragul dezastrului.

Bibliografie

Căzănișteanu, C., Zodian, V., Pandeia, A., *Comandanți militari. Dicționar*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.

Dio, Cassius, *Istoria romană*, I, Studiu introductiv Prof.univ.dr. Gh. Ștefan, traducere și note de Conf. univ. dr. A. Piatkosvki, Cluj-Napoca, Întreprinderea Poligrafică Cluj, R.S.R, 1973.

Livius, Titus, *Ab urbe condita (De la fundarea Romei)*, volumul II, Traducere și note de Paul Popescu Găleşanu, București, Biblioteca pentru toți, Editura Minerva, 1976.

Matyszak, Philip, *Dușmanii Romei de la Hannibal la Attila*, Traducere de Gabriel Tudor, București, Editura All, 2008.

Nepos, Cornelius, *Hannibal, Cato, Atticus. Vies d'Hannibal, de Caton et d'Atticus*, Édition, introduction et commentaire de Michel Ruch, Presses Universitaires de France, Paris, 1968.

Strechie, Mădălina, “The Punic Wars: a “clash of civilizations” in Antiquity”, din The 21st International Conference The Knowledge-Based Organization, Conference Proceedings 2, Economic, Social and Administrative approaches to The Knowledge-Based Organization, 11-13 june 2015, “Nicolae Bălcescu” Land Forces Academy Publishing House, Sibiu, 2015, pp. 370-375, ISSN 1843-6722. indexat ISI Thomas Reuters, ISI Web of Knowledge <http://apps.isiknowledge.com>.

Tudor, Dumitru, *Hannibal*, București, Editura Științifică, 1966.

von Clausewitz, Carl, *Despre război*, Note și verificarea științifică a textului de general-maior dr. Corneliu Soare, București, Editura Antet XX Press, fără an.

Daniel Haiduc

Patriotismul cuceritorului. Considerații asupra retoricii patriotice la romani

The patriotism of the conqueror. Considerations on the Romans rhetoric on patriotism

Abstract: *By strongly affirming it's patriotism, the Roman was expressing his attachment to a republic built on centuries of resistance against the enemies, on the bravery of her soldiers, the wisdom of her statesmen or the talent of her orators. But when the legions of the republic, and later of the empire, started to conquer all surrounding nations, asserting its supremacy over the entire known world, the patriotic sentiment had to evolve in order to remain relevant in political speeches and in the consciousness of the people.*

Cuvinte cheie: *patrie, patriotism, virtute, roman, discurs, retorică*

Keywords: *country, patriotism, virtue, roman, speech, rhetoric*

Proclamând cu mândrie „*Civis Romanus sum*”, omul roman își exprima în acest mod atașamentul față de o republică construită pe secole de rezistență în fața dușmanilor, pe vitejia soldaților, pe înțelepciunea oamenilor de stat sau pe talentul oratorilor. Ce se întâmplă însă cu acest patriotism exemplar atunci când republica devine imperiu, iar legiunile sale supun rând pe rând popoarele cu care intră în contact, afirmându-i supremația asupra întregii lumi cunoscute? Există un patriotism al cuceritorului? Studiul de față își propune să răspundă la aceste întrebări urmărind evoluția sentimentului patriotic la romani de-a lungul timpului.

Definit, în sens larg, ca sentiment de dragoste și devotament față de o patrie și un popor, patriotismul trebuie însă înțeles, în contextul societății romane, pornind de la sensurile specifice al termenilor latini folosiți. Astfel, cuvântul *patria*, moștenit direct în limba franceză sau română și tradus de popoarele anglo-saxone sau germanice prin *pământul strămoșilor* (*fatherland*), este, pentru Cicero, „*communis omnium nostrum parens*”¹ („părintele comun al nostru al tuturor”). Este casa părintească extinsă, familia devenită oraș, provincia devenită țară. De aici și sinonimia aparentă între patrie și țară

1. Cicero 4, Discursul I (*In senatu habita*)

înțeleasă în cele două componente ale sale: pământul însuși și oamenii care trăiesc pe acesta. Vorbim de iubire față de pământul în care dorm părinții noștri, *terra patrum*, *terra patria*, țara în care ne-am născut, dar și față de oamenii care împart cu noi acel pământ.² Patriotismul ne apare astfel ca un sentiment universal al apartenenței, cu o pronunțată componentă de legitimitate istorică.

Pe de altă parte, avem cuvântul *pietas*, căruia același Cicero îi conferă sensul de virtute care „*ne atenționează să ne facem datoria față de țară, părinți și rudele de sânge*”³. Prin extensie, termenul ajunge să cuprindă și sentimentul religios, rămânând însă în esență expresia unui acut simț al datoriei care constă în respectul pentru ordinea socială, politică și, desigur, religioasă. Pentru marele orator roman, datoria este o condiție esențială a vieții individului, decurgând din calitatea de ființă umană, din locul ocupat în societate, dar și din personalitatea sau așteptările morale ale individului față de sine însuși. Totuși, Cicero este interesat în primul rând de comportamentul persoanei în public, lucru normal dacă ținem cont de faptul că întreaga societate romană era constituită dintr-o rețea de relații sociale (familii, prieteni, patronaj, alianțe politice) create și întreținute printr-un schimb continuu de servicii reciproce: *officium* și *beneficium*. Deși cuvântul *officia* poate fi tradus ca îndatorire sau responsabilitate, în lucrarea sa *De Officiis*, Cicero îl folosește ca termen echivalent celui stoic de *kathekon*, însemnând „ceea ce se cade a fi făcut”, integrându-l astfel unei interpretări generale a tuturor virtuților ca fiind, în esență, obligații față de alți indivizi sau față de *res publica* în ansamblu⁴. Patriotismul se configurează astfel ca atașament durabil față de legi, instituții sau guvern, ca admirație față de eroi, oameni de stat sau oameni de geniu, față de toți cei care au contribuit sau contribuie la renumele țării prin vitejia în luptă, înțelepciunea sfatului sau faima literară.

Între aceste coordonate, a iubirii și a datoriei, baleiază cel mai adesea discursurile patriotice ale oamenilor politici sau comandanților militari romani de-a lungul secolelor. Pe de o parte avem cuvântări de tipul celei ținute de Furius Camillius după recucerirea Romei de la gali, atunci când se punea problema părăsirii orașului aflat în ruine și strămutarea la Alba Longa: „*Pentru ce ne-am mai cucerit noi patria de la gali? Într-adevăr, pentru ce ne-am mai smuls patria împresurată din mâinile vrăjmașului, dacă după ce am salvat-o o părăsim din nou? [...] Adică soarta noastră norocoasă să pricinuiască mai multă pustiire acestui oraș decât a pricinuit prăpădul războiului? [...] Mai curând s-ar cuveni, cetățeni, să fiți cu toții pătrunși de dragostea de patrie, rămânând în locuințele voastre, decât să fiți sfâșiați de dorul ei, după ce veți fi părăsit-o!*”⁵ La polul opus se situează discursuri care eliberează noțiunea de patrie de orice conținut spațial, spre exemplu cel al lui Cicero care aduce în discuție argumente precum colonizarea teritoriilor cucerite sau pedeapsa exilului: „*Dacă onoarea și bogăția nu au nici o valoare, de ce altceva să ne temem [că am putea pierde]? Surghiunul, presupun, care este privit ca cel mai mare rău. [...] Dar, dacă părăsirea țării este o nefericire, atunci provinciile ar fi pline de oameni nefericiți, pentru că foarte puțini dintre coloniști se mai întorc în țara lor de origine. [...] Și cât de*

2. Gibbons 1892, pag. 386

3. Cicero 3, Cartea a II-a, 22

4. Cicero 1991, pag. xlv

5. Titus Livius 1976, vol. I, pag. 252-257

*diferit e surghiunul de o călătorie perpetuă, dintre acelea în care cei mai mari filosofi și-au petrecut întreaga viață?*⁶ În același text, scriitorul își întărește afirmațiile prin reluarea expresiei „*Ubi bene, ibi patria*”⁷ („unde îmi este bine, acolo e și patria”), pusă în gura lui Teucer, fratele eroului Ajax din Iliada lui Homer.

Cicero era un politician pragmatic, care susținea, în scrierile sale filosofice, că omul n-a fost născut pentru cunoașterea abstractă a filozofiei și că studiul adevărului filosofic trebuie să fie întotdeauna cât se poate de practic, aplicabil în interese filantropice sau patriotice. Din acest motiv, patriotismul trebuie să aibă sensuri cât se poate de concrete. Spre exemplu, pentru persoana implicată în treburile comunității, el presupune urmărirea exclusivă a interesului comun: „*De toate acestea cetățeanul patriot, curajos și demn de un loc de frunte în stat se va feri cu dezgust; el se va dedica fără rezerve țării sale, fără a urmări influență sau putere pentru el însuși; și se va dedica statului în întregime în așa fel încât să promoveze interesele tuturor.*”⁸ Acest comportament exemplar va fi, drept urmare, recunoscut ca atare și onorat de către restul societății: „*Este, în plus, datoria noastră de a onora și respecta pe cei ale căror vieți arată în mod evident un comportament în conformitate cu înaltele lor standarde morale și care, ca patrioți adevărați, au efectuat sau efectuează acum servicii eficiente pentru țara lor; la fel de mult ca și în cazul în care ar fi fost investiți cu o adevărată autoritate civilă sau militară.*”⁹ Însă acest lucru nu poate fi făcut decât prin cultivarea, prin educație, a spiritului patriotic în rândul noilor generații: „*[...] tinerii câștigă recunoaștere cel mai ușor și cel mai favorabil dacă se atașează de oameni care sunt în același timp înțelepți și renumiți, dar și consilieri patriotici în domeniul afacerilor publice. Atunci când se asociază în mod constant cu astfel de oameni, ei însuși societății speranța că vor ajunge ca aceia, arătând că ei înșiși i-au ales drept modele.*”¹⁰ Să amintim, cu titlu anecdotic, că Cicero rămâne totuși un conservator deoarece, deși în proză se manifestă ca unul dintre principalii reprezentanți ai tendințelor vremii, el venerază poezia națională veche. În acest sens, pentru el patriotismul înseamnă „*a citi mai degrabă o notorie traducere mizerabilă a lui Sofocle decât originalul*”¹¹.

Însă nimic nu necesită cu mai multă stringență recursul la sentimentul patriotic decât amenințarea războiului. Moralitatea opțională (până la un anumit punct) a datoriei trebuie să devină, în acest caz, un zel arzător manifestat în determinarea individului de a miza totul, chiar și propria viață, în scopul apărării patriei. Iar armata are toate caracteristicile unui mediu care favorizează și amplifică sentimentul patriotic prin exersarea sa permanentă în forme specifice microuniversului cazon: datoria de a respecta regulile militare, celebrarea calităților individuale și a reușitelor, loialitate față de camarazii de arme sau sentimentul unei securități care nu poate exista în afara grupului. Pentru soldatul angajat în luptă, sacrificiul de sine în beneficiul celorlalți devine sensul fundamental al patriotismului, singurul care contează în acele momente. „*Este dulce și glorios să mori pentru patrie*”¹²,

6. Cicero I, Cartea a V-a, 37

7. Expresia este atribuită dramaturgului grec Aristofan.

8. Cicero 1991, pag. 36

9. Cicero 1991, pag. 56

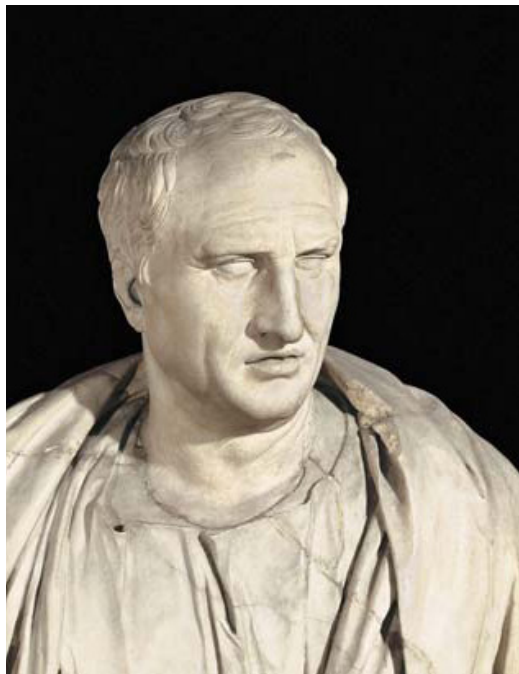
10. Cicero 1991, pag. 74

11. Mommsen 1894, pag. 463

12. Horațiu 1995, pag. 175

declamă Horațiu într-una din odele sale, statuând gloria, *maiorum gloria posteritati*, ca răsplată supremă pentru cel trecut de acum în rândul eroilor.

Cicero, dimpotrivă, nu consideră dorința de glorie personală ca fiind o motivație suficientă pentru comiterea sacrificiului suprem și introduce ideea de veșnicie a familiei și țării: „*Moartea [...] care ne amenință zilnic din o mie de accidente și care, datorită scurtimii vieții, nu poate fi niciodată departe, nu-l împiedică pe un om înțelept să facă o astfel de alegere pentru țara și familia sa care, speră el, vor dura veșnic; așa cum nu-l împiedică nici să considere posteritatea, despre care nu poate avea nici o percepție reală, ca aparținându-i. De aceea, un om poate acționa pentru eternitate, chiar dacă este convins că sufletul său este muritor; nu, într-adevăr, dintr-o dorință de glorie, la care el va fi insensibil, ci dintr-un principiu al virtuții, la care gloria va participa în mod inevitabil, nefiind însă obiectul său.*”¹³

Mai mult, în ultima carte, a șasea, din *De Republica*, numită *Visul lui Scipio*, filosoful susține teza conform căreia omul de stat cu adevărat pios, filantrop și patriot nu va fi răsplătit doar pe Pământ printr-o conștiință împăcată cu sine sau prin recunoștința poporului, ci va putea să aspire și la gloria nemuririi, conservată în noi forme de ființare. De fapt, prin apelul la nemurire, *Visul lui Scipio* nu face decât să reia în mod elegant doctrina lui Platon cu privire la imortalitatea sufletului.

Dacă, în societatea romană, credința în veșnicia sufletului rămâne totuși o opțiune personală — influențată, desigur, de comunitate și de religia practică —, supraviețuirea structurii statale ca instituție garantă a perpetuării patriei constituie, pentru omul politic Cicero, un obiectiv major, mai ales în contextul războaielor civile care au măcinat republica romană târzie: „*Nici un război nu poate fi dus de un stat just și înțelept decât în numele credinței sau pentru auto-apărare. Această auto-apărare a statului este suficientă pentru a-i asigura perpetuarea, iar această perpetuare este ceea ce îmi doresc toți patrioții. De acele necazuri care înfrâng chiar și pe cele mai rezistente spiritele — sărăcia, exilul, închisoarea și chinul — indivizii încearcă să scape printr-o moarte subită. Dar în cazul statelor, cea mai mare calamitate dintre toate este aceea al morții, care indivizilor le apare ca un refugiu. Un stat trebuie să fie constituit în așa fel încât să trăiască pentru totdeauna. Pentru o comunitate nu există o soluție naturală așa cum există pentru un om, căruia moartea nu numai că-i devine necesară, dar de multe ori chiar de dorit. Dar când odată un stat se dezintegrează și cade, el este atât de revoluționat în profunzime*

13. Cicero I, Cartea I, 34

*încât, dacă ni se îngăduie să comparăm lucrurile mari cu cele mici, el seamănă cu epava finală a universului.*¹⁴

Conflictele interne, de tipul războaielor civile, posedă capacitatea de a forța, în anumite situații, o redefinire a valorilor fundamentale ale statului, printre care și patriotismul. Atunci când adversarul vine din interior, revendicând deci aceeași patrie, arborarea patriotismului propriu și, în subsidiar, identificarea „adevăraților patrioți”, devine o problemă de legitimitate. Ea poate să ia forma unei dileme morale, cum se întâmplă în cazul lui Horațiu, ultimul dintre cei trei frați care au decis soarta războiului cu albanii. La întoarcerea acasă, acesta își ucide propria soră, logodită cu unul dintre frații Curiați căzuți în luptă, spunând: „*Du-te după logodnicul tău împreună cu dragostea ta neghioabă, tu care ai uitat de frații tăi care zac uciși și de cel care a rămas în viață, tu, care ai uitat de patria ta! La fel să piară orice femeie romană care-l va jeli pe vrăjmaș!*”¹⁵ Dilema morală nu aparține, aici, ucigașului, pentru care lucrurile sunt cât se poate de clare, ci celor care trebuie să-l judece ulterior, punând în balanță, pe un taler crima și pe celălalt faptele sale de arme strălucite. Dacă, în acest caz, victima se face vinovată doar de „uitare de patrie”, în schimb trădarea de țară, în toate formele ei, este considerată a fi, la romani, una din cele mai grave crime posibile alături de paricid, trădătorul fiind prototipul antipatriotului prin excelență. „*Mila este durerea resimțită pentru cel care suferă pe nedrept; căci nimeni nu este mișcat de milă pentru pedepsirea unui paricid sau a unui trădător de țară*”¹⁶, spune același Cicero care a reușit să fixeze pentru posteritate portretul lui Catilina și al asociaților săi ca arhetip clasic al trădătorului, astfel încât la Vergilius (așadar la o generație după el), Catilina apare de două ori ca locuitor al Tartarului, ispășindu-și pedeapsa pentru crimele sale¹⁷.

Există și situații când patriotismul, fiind totuși un construct cultural, nu poate contracara pornirile instinctuale, frica de moarte în fața unui dușman perceput ca fiind mult prea puternic și care pare să aibă de partea sa însuși destinul. Vorbim aici despre războaiele punice, cele care au consacrat expresia „*Hannibal ante portas*” ca emblemă a iminenței dezastrului și calamității. După înfrângerile dureroase de la Trebia și Trasimene și înaintea unei noi campanii împotriva lui Hannibal, noul dictator ales Fabius Maximus sugerează celor doi consuli Paullus și Terrentius Varo un război de hărțuire în locul unei confruntări directe pentru a exploata cât mai bine avantajul terenului propriu: „*Acest război noi îl purtăm în Italia, pe vetrele și pe pământul nostru și toate în jur aparțin numai concetățenilor și aliaților noștri. Toți ne ajută și ne vor sprijini întotdeauna cu arme, cu oameni, cu cai, cu hrană. [...] Hannibal, dimpotrivă, departe de casă, de patrie, se găsește pe un pământ străin și ostil, unde totul îi e potrivnic și dușmănos! Hannibal nu se bucură de pace nici pe mare, nici pe uscat; nici un oraș nu-i dorește prietenia, nici o fortificație nu-i oferă adăpost, nicăieri nu vede ceva ce îi aparține.*”¹⁸ Deși sfaturile sale nu vor fi ascultate, cei doi comandanți, conștienți de moralul scăzut al legiunilor și neîncrezători

14. Cicero 1999, pag. 74

15. Titus Livius 1976, vol. I, pag. 47

16. Cicero I, Cartea a IV-a, 8

17. Vergilius 2009, pag. 254

18. Titus Livius 1976, vol. II, pag. 109

în spiritul patriotic al soldaților lor, vor lua o măsură cel puțin interesantă. Conform lui Titus Livius, dacă până atunci angajamentul solemn, bazat pe patriotism, fusese suficient, pentru prima dată soldații au fost puși să jure — jurământul având valoare juridică — că se vor aduna la ordinul consulilor și nu vor părăsi taberele militare sau câmpurile de luptă fără aprobarea lor¹⁹. Măsura se va dovedi însă zadarnică. Peste puțin timp, Paullus va cădea la Canne, împreună cu cea mai mare parte a armatei romane, în ce va rămâne în istorie drept una dintre cele mai categorice înfrângeri din istoria Romei.

Ulterior, în ultimul episod al războaielor punice, romanii își vor lua revanșa în fața cartaginezilor, iar acest lucru va avea ca urmare, printre altele, consacrarea ideii de destin glorios al Romei ca parte esențială a propagandei oficiale, alături de mesajului patriotic tradițional. Aceștia sunt termenii în care Publius Cornelius Scipio vorbește armatei sale din Spania înaintea pornirii campaniei împotriva Cartaginei: „... așa cum această dureroasă pierdere a celor mai dragi ființe din familia mea, precum și singurătatea îmi frânge inima, la fel destinul poporului roman cât și virtuțile lui mă opresc să-mi pierd speranța în salvarea patriei. Așa a hotărât ursita noastră: să învingem în toate marile războaie numai după ce am fost învinși!”²⁰ Victoria finală asupra Cartaginei și tratatul de pace impus ulterior acesteia a avut consecințe uriașe pentru istoria spațiului mediteranean deoarece nimicirea forței militare și economice a cetății africane a transformat Republica Romană într-o mare putere suprastatală, hegemonul absolut al bazinului vestic, central și sudic mediteranean. Nimic nu o va mai împiedica de acum să treacă la o nouă fază a dezvoltării sale prin expansiunea către orientul elenistic, concretizată în războaiele macedonene încheiate cu înfrângerea lui Filip al V-lea și supunerea cetăților grecești dominației romane. În ce privește războaiele punice, ele vor fi folosite adesea ca exemplu de patriotism suprem, cu precădere în perioada războiului civil când elita resimte o anumită decădere a virtuților tradiționale republicane. Spune Cicero: „[Fără virtutea patriotismului], nici Caius Duilius, nici Aulus Atilius și nici Lucius Metellus nu ar fi putut salva, prin curajul lor, Roma de teroarea Cartaginei; nici cei doi Scipio n-ar fi putut, când focul celui de al doilea război punic a fost aprins, să-l stingă cu sângele lor; nici, atunci când a reînviat cu o forță și mai mare, n-ar fi putut Quintus Maxim să-l vlăguiască, sau Marcus Marcellus să-l zdrobească; nici, când a fost respins de la porțile propriului nostru oraș, n-ar fi reușit Scipio să-l închidă între zidurile dușmanilor noștri.”²¹ Și tot el, în Filipica a VI-a, discursul prin care informează poporul că Senatul i-a cerut lui Antonius să se supună hotărârilor sale, își exprimă convingerea că generalul nu va da curs acestei cereri și îi îndeamnă pe cetățeni să se pregătească de luptă, invocând din nou patriotismul: „Acum se va hotărî libertatea noastră. Trebuie dragi cetățeni, sau să învingeți, și cu siguranța că veți izbândi dacă veți continua să acționați cu asemenea iubire de patrie și la unison, sau mai curând să pieriți decât să ajungeți robi. Alte popoare pot îndura robia, poporului roman însă, îi este proprie libertatea.”²²

Cu câteva secole înainte — povestește Titus Livius în *Ad Urbe Condita* —, când

19. Titus Livius 1976, vol. II, pag. 106

20. Titus Livius 1976, vol. II, pag. 231

21. Cicero 1999, pag. 2

22. Cicero 2, Filipica a VI-a, 7

galii erau pe punctul de a ataca Roma, iar romanii „i-au întrebat cu ce drept vin să ceară pământul altora și să-i amenințe cu armele și ce drepturi au galii în Etruria”, răspunsul plin de trufie al agresorilor a fost că „dreptul se bizuie pe armele lor” și că „totul aparține celor viteji”²³. Dacă aceste pseudojustificări se potriveau într-un tot al imaginii pe care Roma o avea despre barbarii de dincolo de granițe, demonstrarea superiorității civilizației romane în momentul în care romanii înșiși au devenit agresori a presupus un efort de ajustare a mesajului patriotic printr-o extindere a fundamentelor sale dincolo de datoria apărării patriei, înspre valori capabile să transgreseze granițele și identitățile naționale. Pentru individ, problema morală ridicată de promovarea patriotismului propriu în dauna patriotismului, niciodată negat, al celui cucerit, a devenit treptat o chestiune de orgoliu, manifestată în mândria pentru meritele și realizările propriei țări, printre care, la loc de cinste, figura victoria în război, în orice război. În ce privește propaganda oficială însă, ea a trebuit să recurgă la mijloace mai subtile care să ofere nu doar explicații în privința oportunității angajării de resurse sau motivații pentru pierderea de vieți omenești pe câmpurile de luptă, ci și temeuri morale pentru anexarea noilor teritorii.

O primă abordare, pragmatică, a problemei a constatat în utilizarea pretextului apărării aliaților. Încheierea unui tratat de alianță justifica, în discursul public, nu doar dreptul, ci și datoria atacării preventive a oricărui dușman, real sau închipuit, al noului aliat. Cezar a fost cel care a folosit din plin conceptul războiului preventiv în justificarea campaniilor succesive împotriva galilor. Prima parte a lucrării sale *De Belo Gallico*, constituită în mare parte din rapoartele militare trimise de pe front senatului, nu conține doar descrierea, pe un ton laudativ, a propriilor succese, ci și expunerea motivelor pentru care era imperios necesar să fie atacată și restul Galiei. Nu este clar cât au contat argumentele sale, cert este că necesitatea cuceririi acelor teritorii n-a fost pusă la îndoială de către compatrioții săi, iar majoritatea oamenilor politici din senat l-au sprijinit. Nici Cicero nu se pronunță împotriva războiului cu galii, în schimb acesta se arată foarte interesat de urmările sale, înțelegând bine dificultatea păstrării teritoriilor cucerite în condițiile în care patriotismul local genera periodic noi lideri și noi revolte. Printre altele, el cere adoptarea unui comportament mai generos al armatei romane față de învinși decât cel practicat de obicei, poate și pentru că Cezar, în memoriile sale, subliniază stricta aplicare a regulii conform căreia doar inamicii care se predau înainte ca berbecii să atingă zidurile cetății lor vor fi cruțați. Cicero spune: „Nu numai că trebuie să arătăm considerație pentru cei pe care i-am cucerit prin forța armelor, dar trebuie să asigurăm, de asemenea, protecție celor care aruncă armele și se lasă la mila generalii noștri, chiar dacă berbecii loviseră deja în zidurile lor.”²⁴

Constatând că „națiunea noastră a obținut controlul asupra întregii lumi prin apărarea aliaților”²⁵, marele orator își ia asupra sa sarcina justificării viitoarelor războaie. Mai întâi adaugă la datoria morală a apărării aliaților ideea că un război just poate duce la evitarea distrugerilor mult mai mari cauzate de alte conflicte potențiale. Cu alte cuvinte, cucerirea romană este mult mai bună decât cucerirea de către alții, ba chiar de dorit: „Pe vremea când comanda Lucullus, poporul roman a descoperit Pontul, ținut întărit și prin

23. Titus Livius 1976, vol. I, pag. 227

24. Cicero 1991, pag. 15

25. Cicero 1999, pag. 74

natura locului și prin uriașe averi. Trupele poporului roman, sub conducerea aceluiași, au nimicit, deși puține la număr, gloatele fără de număr ale armenilor; este o mare laudă pentru poporul roman că cetatea cizicilor, aliata noastră cea mai bună, a fost salvată după planurile aceluiași Lucullus, smulsă și scăpată de atacul unui rege²⁶, din gura și gâttelejul unui nimicitor război.”²⁷

Mai departe, Cicero nuanțează conceptul de război just, generalizându-i definiția juridică astfel încât să poată fi invocat ori de câte ori este nevoie: *„Toate războaiele întreprinse fără un motiv sunt injuste. [...] Nici un război nu poate fi dus dacă n-a fost anunțat în mod corespunzător și declarat, și dacă nu implică recuperarea de proprietăți.”²⁸* În plus, de la soluționarea militară a conflictelor, ideea de corectitudine este transferată și administrării urmărilor acestora, prin erijarea Romei în protectoare a tuturor celor care îi acceptă supremația: *„[...] atâta timp cât imperiul poporului roman s-a menținut prin acte de serviciu, nu de opresiune, războaiele au fost purtate în interesul aliaților noștri sau pentru a ne proteja supremația; sfârșitul războaielor noastre a fost marcat de acte de clemență și doar de acel grad de severitate necesar; Senatul a fost un refugiu pentru regi, triburi și națiuni; iar cea mai mare ambiție a magistraților și a generalii noștri a fost de a ne apăra provinciile și aliații cu dreptate și onoare. Astfel că guvernarea noastră ar putea fi numită mai corect un protectorat al lumii decât un dominion”²⁹*. Observăm atenția cu care Cicero își alege cuvintele pentru a evidenția latura pozitivă a cuceririlor prin expunerea valorilor morale superioare pe care stăpânirea romană le aduce cu sine.

În timp, conceptul de datorie, esențial, după cum am văzut la început, în definirea patriotismului, devine argument civilizator, extinzându-și câmpul de aplicabilitate asupra întregii lumi cunoscute. În discursul politic, Roma are de acum datoria să aducă pacea și libertatea tuturor popoarelor lumii, însă nu dintr-o dorință egoistă de dominație ci, dimpotrivă, ca un serviciu „dezinteresat” de care lumea are mare nevoie. Observăm că, din dorința de a evita nuanța ironică evidentă, ideea este adesea spusă nu direct, ci prin intermediul celor cucerțiți, dobândind astfel o valoare propagandistică mai mare. Astfel, Titus Livius povestește că, după proclamarea înfrângerii lui Philip al V-lea și „eliberarea” tuturor statelor grecești, generalul roman Titus Quinctius Flamininus a apărut la Jocurile Istmice, unde a fost aclamat de mulțime ca eliberator. *„Există, spun oamenii, o națiune care, pe propria sa cheltuială, prin propriile sale eforturi, pe propriul său risc a plecat la război în numele libertății altora. Ea face acest serviciu nu celor de dincolo de frontierele sale, nu doar popoarelor statelor vecine, sau celor care locuiesc pe același continent, dar traversează și mările pentru ca nicăieri în lumea largă să nu mai existe nedreptate și tiranie, ci dreptatea, echitatea și legea să domnească pretutindeni.”³⁰* Sintagma „spun oamenii” este cea care face aici diferența, conferind textului valoare de adevăr universal acceptat.

În final, supremația *de facto* a imperiului asupra restului lumii este pusă sub semnul

26. Este vorba de Mithridate, regele Pontului.

27. Cicero, *Pro Archia Poeta*, în Proză latină 1968, pag. 54

28. Cicero 1999, pag. 73

29. Cicero 1991, pag. 67

30. Titus Livius 2001, pag. 16

destinului divin, idee concretizată cu claritate mai ales în *Eneida*, epopeea națională romană scrisă în secolul I d.Cr., unde Vergiliu afirmă în mod direct, neechivoc, predestinarea gloriei viitoare: zeul Jupiter însuși proclamă că poporul se va numi roman, capitala va fi Roma, iar imperiul creat astfel nu va avea limite spațiale sau temporale³¹. Aceeași idee este pusă de poet și în cuvintele lui Anchise către fiul său: „*Tu, Romanule, amintește-ți să conduci națiunile cu fermitate (aceasta va fi priceperea ta). Impune regula păcii, cruță-i pe cei învinși și înfrânge-i pe cei mândri*”³². Era un mesaj încărcat de agresivitate pentru oricine nu se considera roman, dar care nu făcea decât să reflecte o realitate de necontestat în acel moment.

Cei care au criticat, de pe poziții pacifiste, acest patriotism războinic au fost, deloc surprinzător, creștinii. Se spune adesea că creștinismul a dat patriotismului antic și sacrificiului pe care acesta îl cere motive mai nobile și idealuri mai înalte³³. Dacă acest lucru este, cu siguranță, valabil începând cu modernitatea, în ce privește perioada de început a creștinismului, lucrurile trebuie nuanțate. Nu putem afirma că cei care practicau noua religie erau mai puțin patrioți, în forul lor interior, decât restul cetățenilor, însă pacifismul promovat de ei, materializat în refuzul purtării armelor sau înrolării în armată, pornea de la lipsa unui sens concret dat ideii de apărare a patriei atât timp cât, afirma Clement din Alexandria, creștinii nu au o țară pe pământ, ba chiar ei trebuie să disprețuiască posesia de bunuri pământești³⁴. Un alt scriitor creștin prenicenian, Tertulian, duce mai departe această neimplicare, această distanțare de treburile cetății, afirmând că: „*Tot zelul în căutarea gloriei și onoarei este mort în noi. Așa că nu avem nici o implicare urgentă de a lua parte la întâlnirile publice. De asemenea, nu există ceva mai mult cu totul străin de noi decât afacerile statului. Noi recunoaștem o singură comunitate atotcuprinzătoare - lumea*”³⁵. Iar mai târziu Lactantiu nu se sfește să critice deschis doctrina oficială, răspunzând unui păgân care i-ar fi spus că interesele țării trebuie să primeze, probabil un ecou al celebrelor versuri ale lui Lucillius „*Virtute-i grija țării s-o aibi în locu-ntâi / Gândind mai rar la tine, și-adesea la ai tăi...*”³⁶, cu următoarele cuvinte: „*Când nu există înțelegere între oameni, virtutea nu are nici un sens; pentru că ce sunt interesele țării noastre decât inconvenientele altui stat sau națiune? A extinde granițele prin violență, a crește puterea statului, a îmbunătăți veniturile, toate aceste lucruri nu sunt virtuți, ci răsturnarea virtuților pentru că, în primul rând unitatea societății umane este îndepărtată, inocența este îndepărtată, abținerea de la proprietatea altuia este îndepărtată; în sfârșit, dreptatea în sine este îndepărtată [...]*”³⁷.

Să notăm, în încheiere, o afirmație aparent surprinzătoare a filosofului finlandez Edward Westermarck: „*Odată cu căderea Imperiului Roman de Apus, patriotismul a murit în Europa și a rămas dispărut pentru veacuri*”³⁸. Dincolo de argumentele aduse în

31. Vergilius 2009, pag. 12

32. Vergilius 2009, pag. 194

33. Gibbons 1892, pag. 390

34. Coxe 1885, vol. II, pag. 281

35. Coxe 1885, vol. III, pag. 45-46

36. Poeți Latini 1973, pag. 65

37. Coxe 1885, vol. VII, pag. 169

38. Westermarck 1908, vol. II, pag. 178

susținerea ei, care pot sau nu să fie acceptate, această idee generează o întrebare esențială: a fost patriotismul roman un construct artificial, o invenție a propagandei oficiale în căutare de slogane care să unească și să înflăcăreze spiritul maselor în momentele importante ale istoriei sau resorturile sale țin mai degrabă de mecanismele naturale ale coagulării societăților ajunse la un anumit nivel de dezvoltare și de conștientizare a propriei identități? Dificultățile care încă persistă în ce privește înțelegerea de către omul modern a antichității sugerează că un eventual răspuns ar putea fi dat doar prin analogie cu ideea modernă de patriotism, un subiect ce rămâne și astăzi în actualitate.

Bibliografie

- Cicero 1991
Cicero: On Duties (Cambridge Texts in the History of Political Thought), Cambridge University Press
- Cicero 1999
Cicero: On the Commonwealth and On the Laws (Cambridge Texts in the History of Political Thought), Cambridge University Press
- Coxe 1885
Coxe, Cleveland A., *Fathers of the Second Century*, American Edition, Vol. I-X, 1885
- Gibbons 1892
Gibbons, James Cardinal, *Patriotism and Politics*, în *The North American Review*, Vol. 154, No. 425/1892
- Horațiu 1995
Horațiu, *Odes and Epodes*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts
- Mommsen 1894
Mommsen, Theodor, *The History of Rome*, Editura Richard Bentley & Son, Londra
- Poeți latini 1973
Poeți latini vol. I - De la Ennius până la Horațiu, Editura Minerva, București
- Proză latină 1968
Proză latină, Editura Tineretului, București
- Strauss 2009
Strauss, Barry, *The Spartacus War*, Editura Simon & Shuster, New York
- Titus Livius 1976
Livius, Titus, *Ab urbe condita (De la fundarea Romei) vol. I-II*, Editura Minerva, București
- Titus Livius 2001
Titus Livius, *The History of Rome*, Editura Blackmask Online
- Vergilius 2009
Publius Vergilius Maro, *Aeneis (Bibliotheca Teubneriana)*, Editura Walter de Gruyter, Berlin
- Westermarck 1908
Westermarck, Edward, *The Origin and Development of the Moral Ideas*, Editura Macmillan and Company

Webografie

- Cicero 1 - *Tusculane Disputationes*
<http://www.gutenberg.org/files/14988/14988-h/14988-h.htm>, 30.11.2016
- Cicero 2 - *The orations of Marcus Tullius Cicero*
<http://www.gutenberg.org/files/11080/11080.txt>, 30.11.2016
- Cicero 3 - *De Inventione*
De Inventione, <http://www.classicpersuasion.org/pw/cicero/dnv2-4.htm>, 2.12.2016
- Cicero 4 - *Cicero's orations*
<http://www.gutenberg.org/files/226/226-h/226-h.htm>, 2.12.2016

Daniel Haiduc

Marginalii la raportul dintre imaginar și realitate în opera lui Titus Livius

Regarding the relation between imaginary and reality in the works of Livy

Abstract: *Understanding the complexity of the human soul led Livy to see the roman imaginary as a dual dynamic system, as an association between a realistic state and a form of utopia born out of sublime aspiration. Any attempt to harmonize the two components inevitably lead to tragedy, to myth and legend, to a narrative in which the great characters of roman history ought to play a fundamental role. So they had to be called to speak and, by the power of the spoken word, to transform the common places of the imaginary in historical reality.*

Cuvinte cheie: *imaginar, realitate, Titus Livius, personaje, discurs*

Keywords: *imaginary, reality, Livy, characters, speech*

Nu ideea unei istorii științifice a avut Titus Livius în minte atunci când a purces la redactarea vastei sale lucrări *Ad urbe condita libri*, cea mai completă istorie a poporului roman din câte s-au păstrat. Pentru noi, astăzi, orice istorie serioasă, dincolo de consemnarea riguroasă a faptelor istorice, trebuie să îndeplinească sarcina esențială de a-și examina și prezerva, printr-o permanentă interpretare și reinterpretare, obiectele de studiu, acele „lucrări omenești” ale lui Cassirer, care „au o existență adevărată numai atât timp cât sunt reamintite” și care, fiind supuse schimbării și decăderii nu numai în sens material, ci mai ales în sens spiritual, „se află în pericolul constant de a-și pierde semnificația.”¹ Era aceasta și problema istoricilor antici? Cu siguranță nu. Ei n-ar fi putut consemna mai bine, în datele lor concrete, aspectele economice, politice sau sociale ale vieții oamenilor decât o făceau deja analele scrise și păstrate cu religiozitate în temple ori rapoartele militare întocmite după fiecare bătălie. N-ar fi putut nici să concureze cu tradiția orală, perpetuată de locuitorii fiecărei cetăți, o tradiție neprețuită ce nu putea fi alterată de imaginația fiecărui individ, alcătuită din povestiri și cântece transmise din generație în generație și repetate de la un an la altul cu prilejul sărbătorilor religioase. Acele imnuri sacre și imuabile care,

1. Cassirer 1997, pag. 254 *

ne spune Coulanges, „fixau amintirile trecutului și reînviau întruna tradiția”², constituiau o bună parte din ceea ce numim astăzi imaginarul poporului roman, iar în acest sens orice istorie scrisă atunci nu putea să însemne decât o revizitare mai mult sau mai puțin detaliată, mai mult sau mai puțin exhaustivă, a acestuia. Atunci când există un imaginar național deja constituit, istoria oficială nu poate face altceva decât să-l slujească.

Și totuși Titus Livius a reușit să facă mai mult de atât. Dacă unii dintre predecesorii săi, spre exemplu Cornelius Nepos sau Trogus Pompeius, încercau, fără a avea geniu, să lărgescă orizontul cunoașterii scriind istorii universale³, marele istoric a rămas fidel acelei concepții formulate de Cicero care reprezenta, fără doar și poate, un adevăr fundamental al întregii culturi și civilizații latine: *Historia magistra vitae* (istoria este învățătorul

vieții)⁴. Astfel, proiectul istoriografic lui Titus Livius avea, din start, un scop clar, declarat de însuși autor în prefața operei sale, acela de a servi drept îndrumare societății romane contemporane lui și mai ales tinerei generații: „Cunoașterea faptelor omenești va fi rodnică și temeinică dacă acele fapte îți vor oferi o pildă luminoasă și te vor învăța, pe de o parte, ceea ce trebuie să faci pentru propășirea ta și a patriei tale, iar pe de altă parte ceea ce trebuie să eviți ca fiind rușinos să gândești și să făptuiești.”⁵

Însă acest obiectiv ambițios nu putea fi realizat de către un singur individ, oricât de talentat ar fi fost el, iar reușita istoricului latin nu poate fi apreciată la justa sa valoare decât în contextul istoric specific care i-a dat naștere și anume noua epocă a istoriei romane marcată de sfârșitul războaielor civile și trecerea puterii în mâna lui

Augustus, o epocă ce favorizează idealul național și restaurarea vechii morale, exaltarea trecutului îndepărtat și zăgrăvirea într-un mod realist a crizelor recent rezolvate. Sprijinul acordat vieții literare și încurajarea tinerelor talente de către noul împărat și miniștrii săi de încredere, Maecenas și Valerius Messala, a contribuit la crearea, în acea perioadă, a unora dintre cele mai importante opere literare ale antichității latine: *Eneida* lui Publius Vergilius Maro, *Odele*, *Satirele*, *Epistolele* și *Arta poetică* ale lui Quintus Horatius Flacus, *Elegiile* lui Tibullus și Propertius sau operele lui Publius Ovidius Naso. Și tot atunci dorința

2. Coulanges 2001, pag. 247

3. Bayet 1965, p372

4. Cicero, *De oratore*, II, i, 23 în Titus Livius 1976, pag. XII

5. Titus Livius 1976, pag. XII-XIII

declarată a lui Cicero de a vedea o istorie națională care să îmbine calitățile elocinței cu farmecul poeziei avea să-l hotărască pe tânărul scriitor Titus Livius, conștient de talentul său și dornic de glorie, să întreprindă munca uriașă care a avut ca rezultat poate opera cea mai semnificativă a vremii⁶.

De ce Titus Livius? Pentru că, ne spune istoricul francez Bayet, el era cel mai în măsură, „din pricina cinstei sale intelectuale și a moderației binevoitoare, să transmită epocii imperiale o imagine cu adevărat națională a vechii Rome, imagine care să nu fie nici o apoteoză, nici un pamflet al noului regim.”⁷ Aceasta este de fapt și cheia de interpretare a unei opere istorice de o valoare indiscutabilă, care însă nu a fost deloc scutită de critici de-a lungul timpului. S-a spus despre ea că este inexactă și parțială, i s-a reproșat autorului că a acordat prea multă atenție unor legende create doar din vanitate de către poporul roman sau de către unele familii de patricieni, i s-a reproșat, de asemenea, că ar fi omis sau distorsionat fapte istorice de natură să pună într-o lumină proastă patria⁸. Cu siguranță unele din aceste critici sunt întemeiate. Titus Livius nu s-a mulțumit doar să transcrie informațiile oferite de sursele avute la dispoziție ci a încercat permanent să le interpreteze și să le adapteze viziunii sale, fiind foarte conștient atât de lipsa de credibilitate a unora dintre ele, cât și de diferențele, adesea semnificative, fapt ce îi oferă oportunitatea mărturisirii propriei incapacități de a stabili adevărul. În general însă, contemporanii săi admit că studiile sale au fost făcute cu un sentiment onest, deoarece „adevărul pe care vrea să-l atingă Titus Livius se situează nu atât la nivelul indivizilor, cât la cel al statului roman în ansamblu, la nivelul devenirii sale, de la origini și de-a lungul întregii sale istorii.”⁹

În ciuda unei imaginații bogate, nu se poate spune că Titus Livius a reușit să reînvie în totalitate trecutul. El n-a fost capabil nici să picteze în cuvinte peisajele luminoase ale Italiei, nici să descrie condițiile de viață ale oamenilor, nici să reconstituie mentalitățile apuse. În schimb, faptele le re trăiește cu o surprinzătoare intensitate dramatică, ca și când ar fi participat el însuși la evenimentele pe care le evoca¹⁰. „În timp ce aștern în scris acest trecut, nu știu cum sufletul meu devine și el vechi”¹¹, mărturisește istoricul la un moment dat cu o sinceritate care indică implicarea sa totală în actul literar. Și, poate, în mod paradoxal, tocmai în această abordare personală stă universalitatea operei sale. Nu în declarații definitive de tipul celei de la începutul cărții a XXI-a conform căreia al doilea război punic ar fi fost cel mai mare desfășurat deodată pentru că de el depindea soarta a două rase ale omenirii, ci în multele cugetări presărate peste tot în *Ad urbe condita*, de la zugerăvirea sufletului feminin (episodul răpirii sabinelor) la adevăruri eterne privitoare la curgerea vieții sau sfaturi precum „*ne culpam malis aderit*”, a cărui traducere în context ar fi „ajungă-i zilei răul său ca să nu-i mai adăugăm și noi altul”¹².

Descoperim așadar, dincolo de forma literară, destinată să încante pe cititor, și un nivel al comunicării mai profund, a cărui decodificare ne dă întreaga măsură a cunoașterii

6. Bayet 1965, pag. 372

7. Bayet 1965, pag. 371

8. Titus Livius 1976, pag. XIII

9. Grimal 1997, pag. 289

10. Bayet 1965, pag. 376

11. Grimal 1997, pag. 289

12. Titus Livius 1976, pag. XVIII

pe care Titus Livius încearcă să o transmită contemporanilor săi. Grăitor în acest sens este modul în care reconstituie culisele desfășurării celui de al doilea război punic, pe parcursul căruia cartaginezii, desigur și din cauza succeselor inițiale repurtate, dovedesc o inabilitate funciară de adaptare la realitățile în continuă schimbare ale frontului, în contrast puternic cu capacitatea romanilor de a învăța permanent din eșecuri, din lecțiile dure ale trecutului. Spre exemplu, de fiecare dată când una din părți invocă într-un discurs bătălia de la Cannae o face dintr-un motiv diferit, de partea romană lecția principală fiind aceea că este absolut necesar să pună deoparte, măcar temporar, animozitățile și să-și aleagă lideri competenți pentru a avea șanse în fața unui dușman atât de teribil.¹³

Înțelegerea complexității sufletului omenesc la condus pe Titus Livius către intuirea unui aspect esențial al imaginarului roman (fără a formula desigur problema în acești termeni), și anume caracterul acestuia de sistem dinamic dual, dat de asocierea unui tip de stat de factură realistă cu o formă de utopie născută din aspirația către sublim. Era evident că orice încercare de armonizare a celor două componente conducea inevitabil spre tragedie, spre mit și legendă, spre un tip de narațiune în care marile personaje ale istoriei aveau de jucat un rol fundamental, așadar ele trebuiau chemate să vorbească și, astfel, prin puterea cuvântului rostit, să transforme în realitate istorică locurile comune ale imaginarului public.

Introducerea discursurilor în operele cu caracter istoric nu este o invenție romană, ea fiind utilizată anterior de greci ca metodă de interpretare subiectivă a faptelor în cauză sau de subliniere a emoțiilor personajelor angajate. La Titus Livius găsim sute de astfel de discursuri, mai ales în prima parte a lucrării sale când personalitatea participanților pare să domine scenele cheie, în timp ce mai târziu, autorul va trece la o descriere mai elaborată a evenimentelor propriuzise. În ce privește personajele, el avea de ales dintr-o lungă listă de evenimente istorice aflate la mare preț în societatea romană a vremii: soarta tragică a Lucreției, obrăznicia Tulliei, moartea dramatică a Virginiei, îndrăzneala Cloeliei, podul lui Horatius, apărarea cu o singură mână a Capitoliului de către Manlius, faptele de vitejie ale lui Coriolanus, Corvinus, Scaevola sau Torquatus, executarea propriilor fii de către Brutus, disciplina inflexibilă a lui Papirius, sacrificiul de sine al Decilor sau marile lupte ale plebei cu patricienii. Reale sau imagine, toate aceste episoade și multe altele au constituit materialul de referință al operei liviene. Cât de mult în aceste portretizări a fost adăugat de imaginația autorului nu putem spune cu exactitate, însă anumite capitole cărora acesta le-a acordat o mai mare atenție — spre exemplu preocuparea pentru viața lui Hannibal, însoțită de descrierea viziunii care prevestea devastarea Italiei, de imaginea Alpilor așa cum le apărea ea soldaților săi sau a piscului imaginar de pe care aceștia au privit câmpiile Italiei — ne arată cum fapte reale au fost înfrumusețate de scene fictive, devenind astfel literatură.

Thomas Carlyle spunea cândva că istoria universală este, în esență, istoria marilor oameni care au făurit-o. Planul lui Titus Livius de a contura portretele înaintașilor săi rezonază, într-o anumită măsură, cu această concepție, ba chiar ne apare astăzi ca un demers absolut necesar pentru că, pe de o parte, cei mai mulți dintre eroii săi erau, până la el, destul de puțin conturați, iar pe de altă parte pentru că, prin interesul acordat factorilor

13. Chaplin 2000, pag. 71

psihologici mai mult chiar decât evoluției dramatice, Titus Livius a reușit să aducă în prim plan personalitățile unor oameni îndeajuns de reprezentativi pentru a ilustra tendințele existente în sânul populației sau în cadrul elitelor la diferite momente de timp. Se știe că unele portrete sunt în întregime fictive, ca cel al lui Papirius Cursor, în timp ce altele au fost în mod clar elaborate pe baza unor documente, spre exemplu cele ale lui Hannibal sau Cato cel Bătrân. Însă oricare ar fi adevărul istoric, ceea ce face ca aceste personaje să prindă viață este instinctul dramatic al istoricului roman, uneori concentrat în câteva cuvinte sau gesturi simple, alteori diluat în frazele bogat ornamentate ale unei retorici pure ce confundă emfaza cu eroismul și alege pompa în detrimentul verosimilului¹⁴.

Așa cum remarcă Bayet, Titus Livius este foarte conștient de puterea de sugestie a tehnicii sale narative și de aceea își compune riguros povestirile, alege cu grijă momentele, și ordonează amănuntele în așa fel încât să obțină unitate și forță expresivă. Dacă prima parte din *Ad urbe condita* este mai alertă și mai plină de sevă — autorul folosește tablouri scurte, adesea contrastante, și o limbă care se remarcă prin expresii familiare, poetice sau emfatice, care se detașează din ansamblu —, în continuare Titus Livius ajunge să-și înlănțuie povestirile în ansambluri din ce în ce mai vaste, dând naștere unei narațiuni epice, aproape homerice, cu un curs ritmic, neîntrerupt, poate mai puțin strălucită, dar câștigând soliditate oratorică. În acest fel, clasicismul lui Titus Livius este unul original, iar autorul încetează să aparțină timpului său, fiind mai degrabă apropiat de istoricii secolului I d.Cr și chiar de Tacit¹⁵.

Însă ficționalizarea nu este pentru Titus Livius atât o opțiune stilistică cât o metodă de autoverificare, o modalitate de confirmare a funcționalității imaginarului cunoscut prin sistematizarea locurilor sale comune în interiorul unui timp istoric continuu. Practic istoricul roman nu inventează nimic nou, ci doar folosește un model de organizare aflat la îndemână, cel al religiei oficiale romane. Viața romanilor era o viață activă și organizată, a cărei expresie religioasă se manifesta printr-o multitudine de zei chemați să îndeplinească sarcini precise. Zeii romani, ne spune Cassirer, „...nu sunt un produs al imaginației sau inspirației religioase ci sunt concepuți ca niște conducători ai activităților particulare. Ei sunt [...] zei administrativi care au împărțit între ei diferitele domenii ale vieții omenești, nu au nici o personalitate definită, dar se disting prin funcția lor, iar de această funcție depinde demnitatea lor religioasă¹⁶”. În mod similar, personajele istorice ale lui Titus Livius sunt chemate să preia, pe rând, rolul de reprezentanți ai evenimentelor istorice narate, să troneze cu măreție asupra lor, administrând și transmițând mai departe o glorie care nu le aparținea lor ci Romei.

Valoarea literară și istorică incontestabilă, dar și popularitatea operei lui Titus Livius de-a lungul celor două milenii de existență îl îndreptățesc pe Bayet să afirme că importanța autorului ei în cultura romană este „mai mare decât rolul social al lui Horațiu, egală cu influența poetică a lui Vergiliu: el încheie clasicismul roman care, de atunci încolo, nu va mai putea fi conceput fără Titus Livius.”¹⁷ Totuși, din punct de vedere strict

14. Bayet 1965, p385-386

15. Bayet 1965, p379-380

16. Cassirer 1997, pag. 138

17. Bayet 1965, pag. 391

istoric, rămân destule semne de întrebare în ce privește veridicitatea reconstituirii unora din momentele cheie ale istoriei poporului roman, mai ales din primele sale secole de existență, problema fiind atenuată doar de lipsa unor surse istorice alternative de același calibru. În același timp însă, din perspectiva studiului imaginarului roman, această tendință de disociere a aspectului literar de cel istoric nu constituie neapărat o abordare pertinentă. Uneori este nevoie să ieșim din paradigma modernă a cercetării științifice pentru a înțelege că obiectele de studiu ale istoriei aparțin deopotrivă realității, prin capacitatea lor de a sistematiza succesiunile cauzale care au condus la existența prezentului în care trăim, și imaginarului, înțeles ca matrice formatoare a conștiinței acestei existențe.

Bibliografie

- Bayet 1965
Bayet, Jean, *Literatura latină*, Traducere de Gabriela Creția, Editura Univers, București
Bloch 1985
Bloch, Raymond, *Roma și destinul ei*, Editura Meridiane, București
Canter 1913
Canter, H. V., *Livy the Orator*, în *The Classical Journal*, Vol. 9, Nr. 1, pag. 24-34
Cassirer 1994
Cassirer, Ernst, *Eseu despre om*, Editura Humanitas, București
Chaplin 2000
Chaplin, Jane D., *Livy's Exemplary History*, Oxford University Press, New York
Coulanges 2001
Coulanges, Fustel de, *The Ancient City*, Editura Batoche Books, Kitchener Ontario
Grimal 1997
Grimal, Pierre, *Literatura latină*, Traducere de Mariana și Liviu Franga, Editura Teora, București
Steele 1907
Steele, R. B., *Livy*, în *The Sewanee Review*, Vol. 15, Nr. 4, pag. 429-447
Titus Livius 1976
Livius, Titus, *Ab urbe condita (De la fundarea Romei)*, vol. I-II, Editura Minerva, București
Titus Livius 2001
Titus Livius, *The History of Rome*, vol. I-VI, Editura Blackmask Online 2001

Dan Negrescu

Un portret patristic în tradiție andreiană

A Patristic Portrait in the Tradition of Saint Andrew

Abstract: *Senator Aurelius Cassiodorus (490-583) was not so much a celebrated politician as the eminent abbot of the monastery of Vivarium, which he founded after leaving his secular career. As a former disciple of Dionysius Exiguus, for whom he had the greatest admiration, Cassiodorus dedicated the most part of his work *Institutiones Divinarum et Saecularium Litterarum* to him, knowing too well that he was writing about “the father of the Christian era”. It is also evident that Dionysius was included, *ipso scripto*, in Saint Andrew’s apostolic tradition, as it was underlined that he was “of Scythian origin”.*

Cuvinte cheie: *Cassiodorus, Dionisie Exiguul, model apostolic*

Keywords: *Cassiodorus, Dionisios Exiguus, apostolical model*

*Senatorul Aurelius Cassiodorus (490-583) s-a făcut cunoscut încă în vremea sa, nu atât pe linia politicii, cât, devenind, ulterior funcției laice, abate al mănăstirii Vivarium. În contextul literaturii patristice, Cassiodor este fără îndoială un învățător, un doctor în sensul etimologic al termenului, deci un clasic până la urmă; iar această calitate o relevă în primul rând titlul principalei sale scrieri **De institutione divinarum litterarum**, pe care optăm să-l traducem prin **Despre învățătura scrierilor divine**. Ne îndeamnă la aceasta autorul însuși prin mărturisirea sa după care a scris lucrarea pentru monahii săi, spre cultivarea spiritului lor.*

*Având o certă cultură clasică, Cassiodor pornește de la constatarea că studiile despre scrierile laice, lumești (studia litterarum saecularium) sunt mult mai bine reprezentate decât altele; tot el constată cu tulburare „că Scrierilor divine le lipsesc învățătorii”, dascălii publici adică (quod scripturis divinis magistri publici deessent); cu alte cuvinte, într-o perioadă de expansiune neîngrădită a creștinismului cu tendințe de unicizare, în fapt nu există încă o școală reprezentativă pentru cei ce răspândesc învățătura respectivelor Scrieri, așa cum fusese odinioară la Alexandria. În acest context, consideră Cassiodor, că e necesară redactarea acestei lucrări ce trebuie să fie pilduitoare în primul rând prin personalitățile evocate, conform principiului clasic *exempla docent*.*

*Subliniam odinioară (vezi amănunte în Dan Negrescu, **Patristica perennia aucta**, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2012, pp. 7-24) că în spațiul nostru cultural*

există o tradiție andreiană incontestabilă de care par să nu fi fost străini deja unii reprezentanți ai patristicii de limbă latină, începând cu Sfântul Ambrozie, episcopul din Mediolanum, continuând cu Tertullian în **Adversus Iudaeos** și alții. În calitate de fost discipol și nu numai, Cassiodor îi dedică lui Dionisie Exiguul cel mai întins spațiu în lucrare împreună cu ferventa sa admirație, intuind prea bine că scrie despre „tatăl erei creștine”. Este evident însă și faptul că Dionisie este încadrat ipso scripto în tradiția apostolică andreiană prin sublinierea că era „de neam scit”. Cu alte cuvinte, Cassiodor ne oferă și le oferă cititorilor din vremea sa un model absolut, apostolic până la urmă prin originalitatea ținutului natal. La aceasta se adaugă evident și multiplele calități cultivate, obținute pe parcursul unei vieți exemplare. Este și motivul pentru care oferim aici traducerea integrală a portretului lui Dionisie Exiguul.

(Traducerea s-a făcut după Migne, **P. L.** tom LXX, col. 1137-1138).

Capitolul XXIII

Despre abatele Eugipiu și despre abatele Dionisie

Se cuvine chiar să o socotiți ca pe o îndatorire citirea de îndată a lucrărilor lui Eugipiu, pe care noi l-am și văzut chiar, ca pe un bărbat nu doar cultivat într-ale scrierilor lumești, ci prea plin de citirea Scripturilor divine. Acesta, alegând pentru sfânta noastră maică Proba, cele mai adânci cercetări și cugetări din lucrările Sfântului Augustin, precum și felurite alte lucruri, le-a înmănușat la un loc apărându-le de marea împrăștiere și le-a rânduit în trei sute treizeci și opt de capitole.

Chiar și azi Biserica ecumenică (*catholica* în textul latin) naște bărbați iluștri, strălucitori în străfulgerarea podoabei principiilor dovedite. Căci, chiar în vremurile noastre a trăit și călugărul Dionisie, de neam scit, dar cu totul roman prin obiceiuri și întru totul învățat în ambele limbi; a dat fapturilor sale întreaga moderație pe care o aflase citind în cărțile Domnului.

Scripturile divine le-a comentat și le-a înțeles cu o atât de mare dorință de cunoaștere, încât, despre orice fragment ar fi fost întrebat, ar fi avut pregătit răspunsul, cunoscător și fără vreo amânare. A citit dialectica împreună cu mine și și-a petrecut cei mai mulți ani ai vieții sale în pilduitoarea-i diriguire (Dumnezeu fiind călăuzitor) a glorioasei învățături.

Mi-e rușine să spun despre părtaș ceea ce nu reușesc să găsesc în mine. Căci era în el, alături de o mare înțelepciune, și nețărnărie, alături de învățătură, și modestie, alături de bogăția rostirii, și măsură; încât nu se punea pe sine mai presus de nimeni, nici de cei mai umili servi, dar era plin de o demnitate fără echivoc în convorbirile purtate cu

conducătorii. De-ar veni din nou printre noi cel ce obișnuise să se roage cu noi, încât, după ce am fost sprijiniți de rugăciunea lui atunci, să putem acum să ne ajutorăm cu meritele lui.

El a fost chemat de Ștefan, episcopul din Salona, pentru ca, din versiunile grecești să transpună, după regulile proprii, canoanele bisericești, astfel încât, limpede și priceput fiind, le-a rânduit prin marea strălucire a elocinței sale pe cele ce astăzi le îmbrățișează Biserica romană, cu o folosință prea demnă de știrea tuturor; acestea se cade să le citiți voi cu strădanie, ca să nu părem că ignorăm cumva cu vinovăție atât de folositele rânduieli bisericești.

El era dăruit cu o atât de mare pricepere a spiritului latinei și a limbii grecești, încât orice cărți grecești îi cădeau în mână, le traducea în latină fără vreo poticnire, pentru ca apoi, din nou, pe cele latine deja, să le recitească în greacă; încât credeai că sunt scrise la un loc versiunile pe care gura sa, cu o neștirbită iuțeală, le lăsa să curgă.

Îndelung ar trebui să reșes toate despre acel bărbat care, printre celelalte virtuți, e dovedit că a avut-o mai cu seamă pe aceea de a se fi încredințat întreg lui Dumnezeu, fără să respingă însă împărtășirea convorbirilor despre cele lumești. Cast peste măsură ori de câte ori le vedea pe soțiile altora, era blând când se simțea izbit de vârtejul nebun al celor furioși. Vărsa lacrimi de căință, când auzea cuvintele flecare ale veseliei; postea fără a le aduce reproșuri celor ce-și luau prânzul.

De altfel, le era spre plăcere comesenilor, căci printre bucatele hărăzite trupului, dădea mereu la iveală comori ale spiritului, când era întrebat. Dacă totuși în acele ocazii mânca câte puțin, se atingea doar de bucatele obișnuite. De aceea consider și eu că supremul fel al puterii de a îndura se află printre plăcerile lumești, precum și în a păstra măsura cumpătății.

Dar, spre a arăta bunurile cugetării sale, printr-o laudă firească, să spunem și că era cu totul nesmintit în credință, neîncetat legat de regulile Părinților; iar cei ce îl citesc pot întreba orice, căci se știa că prin știința lui dobândești puterea de a străluci.

Oameni de nimic se străduiesc să-i alăture în mod rușinos gloriosului său nume anumite lucruri care să pară că ar trebui să-i fie scuzate, până la un punct, ca erori. Dar el, îndepărtată fiind fățărnicia veacului (Dumnezeu stând martor), înălțat în pacea Bisericii, trebuie socotit ca având însoțire printre slujitorii lui Dumnezeu.

Aș spune, desigur, despre sfântul bărbat și altele ce mi-au fost dezvăluite prin adevărul dovedirii întregi; se cuvine însă ca planul nostru să-l urmărim mai tenace, ca nu cumva să rămânem datori cu o altă promisiune și să nu părem a ne îndrepta spre altceva prin nemăsurată vorbărie.

Comentariu

Laurențiu Nistorescu

Cum i-a furat Napoleon ceasul lui Stalin¹

Însemnare despre rolul cronologiei în formularea de observații etimologice pe relația dac vs slav

*Nu este un secret pentru nimeni faptul că, la noi (dar nu numai), dicționarele – de la cele generaliste la cele specifice – se nasc sub spectrul legii entropiei. În traducere, a tendinței universale de a atinge rezultate maxime cu eforturi minime, sau, mai direct, a înclinației de a prelua de-a gata, din ediție în ediție, formulări care vor fi avut la vremea apariției lor măcar justificarea unui stadiu incipient al investigației, dar pe care, generații la rând, nu s-a mai ostenit nimeni să le supună analizei critice ori, cel puțin, elementarei confruntări cu realitatea. Dacă, acum un veac și jumătate, Bogdan Petriceicu Hasdeu ori Lazăr Șăineanu (personalități a căror contribuție la dezvoltarea culturii naționale, inclusiv pe componenta cercetări științifice, este, de altfel, copleșitoare) și-au dat cu părerea că termenul de vocabular *X* a derivat din termenul *Q* sau a fost preluat din aria lingvistică *A*, indiferent câte inscripții și documente care să facă dovada contrariului se mai descoperă, indiferent câte analize vor ajusta între timp inevitabilele ipoteze de lucru inițiale, edițiile de dicționare de la acest început de mileniu III vor repeta neabătut ceea ce au apucat să spună, în contextul științific precar în care au trăit, autorii dintâi. Așa se explică de ce suntem și astăzi asigurați că termeni a căror origine este nu numai certă ca proveniență etimologică, dar și riguros databil², precum denumirea lunii iulie, provine pretutindeni în lume din limba latină, numai în cea mai latină dintre limbile neolatine, în daco-română, din... slavul *Ijuli* (conform DEX³) și neogrecul *ιοῦλιος* (conform DER⁴). Și aceasta, în pofida sutelor de atestări epigrafice antice care probează circulația termenului în cauză în spațiul de sinteză daco-romană!*

Sub semnul entropiei, în sensul mai sus precizat, stă și una dintre predispozițiile malade de formulare a judecăților de valoare privitoare la substratul geto-dac al limbii

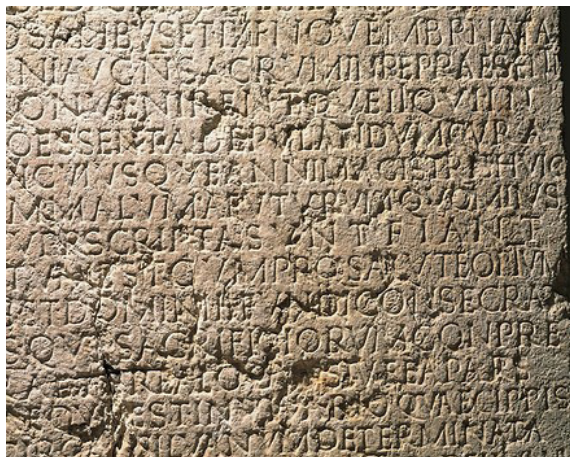
1. Titlul este, sperăm că de la sine înțeles, o metaforă – una care-și va primi, oricum, explicitarea.

2. Aceste luni au fost astfel denumite printr-un edict imperial al lui Octavian Augustus; în plus, logica elementară pretinde ca întregului pachet de denumiri de luni, înstituit prin act juridic în epoca lui Iulius Caesar și Octavian Augustus, în cadrul reformelor calendaristice, să-i fie recunoscut același parcurs etimologic. Ne alăturăm în a semna această aberație de dicționar, eforturilor sisematice depuse de latinistul timișorean prof. univ. dr. Dan Negrescu

3. Dicționarul EXplicativ al limbii române, *sub voce*

4. Dicționarul Etimologic Român, *sub voce*

române: aceea de a nega posibilitatea ca un eleent sau altul de vocabular să fi ajuns în limba daco-română prin simpla sa perpetuare din substratul autohton, invocând drept unic argument faptul că termenul în cauză se regăsește într-unul sau altul din idiomurile slave. Eroarea de paradigmă analitică, pe care dorim s-o evidențiem prin această intervenție

datorită caracterului său de fenomen în sfera analizei etimologice, derivă aici din ignorarea condiționalităților pe care cronologia le impune proceselor de metamorfozare a limbajelor. Atunci când un anumit element terminologic este identificat deopotrivă în inventarul geto-dac și în cel slav, este cu desăvârșire de neadmis ipoteza că el ar fi fost împrumutat din slavă în geto-dacă, din simplul și incontestabilul motiv că cele două realități lingvistice nu au fost contemporane: limba geto-dacă se stingea atunci când sinteza cultural-lingvistică slavă abia se

iniția – ceea ce, s-o spunem din start, are o singură rezultantă logică, deci fără drept de recurs: faptul că împrumutul terminologic identificat s-a putut produce exclusiv în sens invers⁵.

În ceea ce privește poziționarea cronologică a limbii geto-dacice, lucrurile sunt limpezi din perspectivă istorică, deși nu întotdeauna luate în considerare de o manieră adecvată. La jumătatea mileniului I î.Hr.⁶, de când datează cele dintâi atestări scrise despre existența și natura acestei limbi, geto-daca are deja o individualitate proprie, inclusiv în raport cu ansamblul pan-tracic; similar, la începutul secolului III d.Hr., prin notoria inscripție de la Brigetio⁷, avem o atestare fermă a faptului că această realitate lingvistică continua să se manifeste deplin, încă ferm disjunct față de lingua franca a epocii, latina, care devenise deja principalul referențial comunicațional inclusiv în arealul

5. Această soluție trebuie înțeleasă în integralitatea ei. Astfel, dacă atestarea unui împrumut pe această relație este certă, ne aflăm în fața uneia din următoarele trei (și numai trei) posibilități: termenul a fost preluat în fondul slav direct din geto-dacă sau, mai larg, din ansamblul lingvistic tracic (nimic extravagant, în condițiile în care ariile de manifestare a celor două realități lingvistice s-au suprapus parțial, iar componentele sud-dunărene ale ansamblului tracic au participat direct la forma cea mai durabilă a sintezei slave, canonul lingvistic de cult și administrație desăvârșit în anul 893, prin sinodul de la Preslav - Marțian Sorin, *Biserica pe teritoriile fostelor provincii dacice în secolele VII-XI*, Ed. Galaxia Guttenberg, Târgu Lăpuș 2006, pg. 78); termenul aparține unui substrat comun idiomurilor geto-dac și slav (situație, iarăși, nesurprinzătoare, de vreme ce cele două erau integrate aceluiași continuum lingvistic, de îndubitabilă sorginte indo-europeană); respectiv (dar în acest caz, doar cu amendamentul că procesul putea avea loc doar în faza tardivă a geto-dacei, respectiv, în cea incipientă a slavei), termenul a fost preluat dintr-o aceeași sursă terță (bunăoară, latina orientală, greco-romeica ori ansamblul lingvistic germanic), în contexte culturale cvasi-convergente.

6. *Istoriile* lui Herodot ne transmit atât primul set de termeni proprii geto-daci (preponderent antroponime și toponime, dar și etnonimul get, geți), cât și, mai ales indirect, date despre aria geo-demografică de circulație.

7. Inscripția este formulată de (și în atestă pe) Marcus Ulpius Celerinus, ofițer al legiunii I Adiutrix, care îndeplinea atribuții de *interprex Dacorum*, deci de traducător în relațiile cu dacii. De prisos să mai subliniem că această inscripție include definitiv orice speculație privitoare la o eventuală înrudire (reciprocă inteligibilitate) dintre latină și geto-dacă.

până atunci dominat de geto-dacă. În cursul acestor cel puțin opt secole de existența bine individualizată a realității lingvistice geto-dacice, așa cum ne-am străduit să semnalăm printr-o suită de articole de gen⁸, au fost consemnate în scris, în redactări greco-elenistice și romane⁹, peste 500 de unități de vocabular¹⁰ geto-dacic (preponderent toponime și antroponime, dar nu numai), cel puțin două asocieri sintactice (formula Decebalus per Scorilo și, înaintea ei, inscripția, probabil o frază întreagă, de la Kyolmen¹¹), precum și mai multe observații la realitatea lingvistică însăși, dintre care poate cea mai importantă rămâne cea a lui Strabon (Geografia 7, 3, 13), care certifică faptul că dacii și geții vorbesc aceeași limbă, după ce mai devreme (Geografia 7, 3, 10) ne asigurase că geții au o limbă comună cu tracii¹².

Așezate în corectă perspectivă cronologică, lucrurile sunt clare și în ceea ce privește ansamblul idiomurilor slave), chiar dacă aceasta este de natură să tulbure receptarea celor obișnuiți să perceapă acest vehicul lingvistic ca având o arhaicitate de-a dreptul preistorică. Primele atestări, mai mult sau mai puțin discutabile¹³, ale acestei realități lingvistice, pot fi identificate abia în secolul V d.Hr., adică într-un moment în care limba geto-dacă avansase ireversibil pe calea extincției: este vorba de consemnarea etnonimului slav, slavi (dar pentru un orizont de timp în care acesta abia dobândește sensurile identitate ulterior consacrate) și de câteva antroponime. Marea sinteză culturală asociată acestei realități lingvistice se va desfășura însă abia în secolele care urmează, procesul fiind desăvârșit în secolul IX. Eventualei obiecții că noul vehicul cultural-lingvistic s-a configurat pe fundamentul așa-zișilor protoslavi, trebuie să i se aducă numeroase amendamente. Populațiile uzual identificate (de altminteri, doar în epoca modernă) drept proto-slave – explicit, anții, sclavinii și veneții – ocupau, în primele secole ale erei creștine¹⁴, un areal foarte restrâns în sudul Poloniei actuale și

8. Ne referim la seria publicată în revista *Philologica Banatica*, editată de Societatea de Științe Filologice din România – Filila Timișoara (<http://philologica-banatica.ro/>), intervenția care formulează fondul generic al problemei purtând de altfel titlul *Criterii extrafilologice în analiza etimologică. Un patrimoniu încă neexplorat: fondul scris de cuvinte autohtone* – (nr. 2/2010, pg. 11-19, Ed. Mirton)

9. Ne referim aici exclusiv la cele identificate; o eventuală extindere a investigației în spații culturale de dincolo de vecinătatea apropiată a lumii geto-dacice (bunăoară, din Siria sau Egipt, arii cu care au existat contacte sistematice și de lungă durată) ar putea extinde semnificativ acest inventar.

10. De comparat această dimensiune a eșantionului cu cele 120-180 de poziții ale diferitelor redactări bazate pe metoda Hasdeu, care continuă să fie utilizată aproape exclusiv în exegeză, în vreme ce fondul scris este aproape cu desăvârșire ignorat.

11. Ignorată complet în discuțiile despre limba getică, inscripția de la Kyolmen (așezare situată la nord de Munții Haemus/Balcani) este, totuși, geografic și cronologic, obligatoriu de asociat regatului getic și nu doar unui areal generic trac. În transliterare latină (și fără a putea oferi detalii despre sensul de citire sau eventualele abrevieri), ea se prezintă astfel: *ebar.zesasnenetesaigek.a / nblabaegn / nuasnletednuedneindakatr.s*

12. Avem atestată aici o situație de *continuum* lingvistic, în care componentele se poziționează reciproc ca graiuri sau dialecte.

13. În acest sens, o lectură edificatoare poate fi studiul lui Florin Curta *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c.500-700*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge 2007, cu versiunea în limba română *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște 2010.

14. A se vedea, în acest sens, detaliatele tratate geografice ale lui Strabon (*Geografia*, vol I, II, III, trad. Vant-Ștef, Felicia, Ed. Științifică, București 1972, 1974, 1983) și Ptolemeu (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/gazetteer/periods/roman/_texts/ptolemy/home.html).

vestul Ucrainei actuale¹⁵, neformând un bloc demografic suficient (pentru a susține prin el însuși, o evoluție cu adevărat macroregională) nici ca dimensiune¹⁶, nici ca omogenitate culturală¹⁷, nici - și poate acesta este cel mai important aspect – ca stabilitate: spațiul așa-numiților protoslavi a fost radical bulversat de strămutările de amploare celto-bastarne (sec. IV-III î.Hr.), goto-gepide (sec. I-III d.Hr.), dar mai ales pan-hunice (sec. IV d.Hr.), ca să vorbim doar de cele mai importante, care au pus în mișcare mase de populație cel puțin comparabile ca ordin de mărime, au restructurat major locuirile din zonă și, implicit, au mădificat profilul cultural-lingvistic – contribuind totodată (într-o măsură care n-a făcut încă obiectul unor studii și evaluări pertinente) la acumularea factorilor ce aveau să declanșeze marea sinteză culturală eminamente slavă din a doua jumătate a mileniului I creștin.

Așa stând lucrurile, este obligatoriu să luăm în considerare, și din perspectiva istoriei limbii (recte, a analizelor și reconstructelor de metodă etimologică), faptul că la această sinteză au luat parte, ca input-uri (implicit ca elemente de substrat), în ponderi, durate și intensități diferite, toate realitățile etno-lingvistice din macroregiunea balto-balcanică – așadar, inclusiv ansamblul pan-tracic, aflat la acea vreme, în întregul său, într-un proces maturizat de romanizare. De altfel, se poate afirma, în paradigmă civilizațională, că sinteza slavă a fost un proces reactiv și antisimetric la romanizare, mecanismele care l-au pus în mișcare ținând deopotrivă de succesiunea naturală a proceselor de aculturație, omogenizare și reidentizare și, respectiv, de convergența unor programe/opțiuni politice: acestea din urmă, nu întâmplător, promovate în arealul Imperiului Roman de Răsărit (în bazinul traco-daco-ilir, de romanizare recentă), sincron cu tendința de regrecizare a nucleului cultural-statal, preponderent de elite provenind din populații care nu pot fi asociate slavilor – cum prin excelență, au fost bulgarii turanici.

Încheind schițarea (fatalmente fugară) a relației ce a făcut obiectul intervenției noastre – dac vs. slav – revenim la titlul eseului de față, pentru a explicita metafora: așa cum Napoleon nu a putut fura ceasul lui Stalin (deși a ajuns la Moscova și a avut orașul la îndemână ca și cuceritor), din motivul banal că primul a trăit cu mult înaintea celui alt, nici limba geto-dacă nu putea să împrumute cuvinte din fondul slav, fond care, pur și simplu, s-a configurat după ce durata de existență de sine stătătoare la vehiculului comunicațional al strămoșilor noștri s-a încheiat. În consecință, stăruința de a pune pe seama preluării din idiomurile slave a unor termeni precum Cerna, boier, barză, rus(tic) ș.a.m.d. – care sunt atestați în scris și fără loc de îndoială ca aparținând substratului autohton al limbii române (daco-române) – nu constituie altceva decât persistarea într-o gravă eroare de metodă. Iar consecvența nu este întotdeauna o calitate.

15. Acest areal era dominat de păduri și mari ansambluri mlăștionase și lipsit, la acel orizont de timp, de concentrări protourbane semnificative

16. Acesta este principalul argument pentru care ideea romantică a unei mari revărsări slave care ar fi ocupat în secolele VI-VII d.Hr. cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice trebuie drastic revizuită.

17. Dacă anții sunt tot mai mult percepuți (pe baza datelor arheologice și a analizei critice a izvoarelor) ca o populație iranoidă, mai mult sau mai puțin înrudită cu sciții, sarmații și alanii, în ceea ce privește veneții și sclavinii strabo-ptolemeici, singura certitudine este că aveau parte de vecinătăți balto-germanice.

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Lecturi critice

Valeriu D. Călărășanu

Res Historica și Romanitatea Orientală

Cel mai recent număr al revistei poloneze *Res Historica*¹ din Lubin manifestă un interes special pentru problematica Romanității Orientale, căreia îi sunt subsumate toate cele 11 studii ale secțiunii principale: *Vlahi și Slavi în Evul Mediu și Epoca Modernă* – Ilona Czamanska (pg. 11); *Blasii și Pastores Romanorum în Gesta Hungarorum a Notarului Anonim* - Ryszard Grzesik (pg. 25); *Extensia nordică a așezărilor de lege*

valahă în Polonia medievală - Grzegorz Ryszard Jawor (pg. 35); *Instituții de autoconducere ale păstorilor nomazi și seminomazi din Balcani și din Regiunea Carpaților în Evul Mediu târziu și Epoca Modernă timpurie* - Milos Lukovic (pg. 51); *Considerații referitoare la statutul Morlacilor din arealul Trogir la jumătatea secolului 16: supuși ai Imperiului otoman și arendași ai Republicii Venețiene* - Dana Caciur (pg. 95); *Populația din Provinciile Ilirice cunoscută sub denumirea de Morlaci – definiții ale etnonimului în lumina literaturii franceze* - Wojciech Sajkowski (pg. 111); *Memoriile lui Cola Nicea: Studiu de caz asupra constructului discursiv al identității la Aromânii armatoli din Macedonia de la începutul secolului 20* - Vladimir Crețulescu (pg. 125); *Urme ale migrației vlahe în toponimia regiunii poloneze Podtatrze* - Anna Oczko (pg. 151); *Artefacte ale trecutului ca amprente ale memoriei. Moștenirea*

culturală aromână în Balcani - Ewa Kocoj (pg. 159); *Vlahii Megleni (Megleno-Români) din Serbia: o comunitate în pragul extincției* - Annemarie Sorescu-Marinkovia, Mircea Măran (pg. 197); *Identitatea etnică la Aromâni/Vlahi în secolul 21* - Ewa Nowicka (pg. 213). Dacă cea mai mare parte a aspectelor abordate în articolele acestei direcții de cercetare² exced problematica revistei noastre (fapt care nu le face mai puțin salutare, mai ales în ceea ce privește reușita configurării unui tablou general al problematicii), câteva dintre dimensiunile obiectului de cercetare, tratate cu precădere în primele două studii,

1. *Res Historica*, revista Institutului de Istorie de pe lângă Universitatea Marie Curie-Sklodowska din Lubin (<https://journals.umcs.pl/rh/issue/view/200/showToc>)

2. Putem vorbi despre o direcție de cercetare, dat fiind că *Res Historica* a mai publicat și în numerele anterioare studii și articole consacrate unuia sau altuia dintre aspectele problematicii Romanității Orientale.

fac excepție. Acestea vizează, în primul rând, evidențierea prezenței vlahilor/membrilor Romanității Orientale în literatura istorică a Evului Mediu (cu precădere a celui bizantin), implicarea elementului vlah în arhitectura Țaratului Asăneștilor (de Târnovo) și raporturile dintre acest stat și Papalitate, pe de o parte, respectiv, cruciații Imperiului Latin pe de alta, întemeierea stărilor medievale românești, coabitările elementului romano-oriental cu diferitele populații din ultimul val al marilor migrații (pecenegi, maghiari, cumani) ș.a.m.d. Studiile în discuție nu aduc un aport de noutate informativă la temă³ - și, de altfel, nici nu și-au propus acest obiectiv, reușita lor ținând mai ales de clarificarea, pentru un public calificat, dar mai puțin familiarizat cu această problematică, a unor concepte vizând nuanțele identitare, constructele istoriografice și – poate de salutat în primul rând – preocuparea de a contextualiza această tematică într-un tablou macroregional, pe durata istoriei lungi. Putem identifica, la o lectură amănunțită, și câteva uncte slabe ale abordărilor propuse: unele clișee (precum confuzia dintre transhuanța pastorală și migrație, supraevaluată în exegezele moderne balcanice, sau cantonarea în imagini nesustenabile precum O Moldovă medievală intens populată de slavi), ar nu trebuie să accentuăm aceste elemente, care au în ansamblul abordărilor propuse doar funcția de detalii și, în subsidiar, de itemi propuși pentru viitoare analize pucntuale. În contrapondere, există (mai ales în articolul semnat de Iлона Czamanska) și, chiar dacă doar schițate, câteva propuneri de abordări conceptuale ssematice de mare potențial, cea care ne-a atras atenția în mod special vizând justa evidențiere a coexistenței celor două mari procese de sincretism etno-cultural care au modelat Orientul european în primul mileniu creștin: romanizarea și slavizarea, care sau desfășurat relativ sincron și antisimetric, astfel încât putem vorbi – așa cum autoarea o face, în termeni bine ponderați - de un proces de slavizare extins aspra slavilor, dar și de unul de valahizare/romanizare pe care le-au resimțit periferiile lumii daco-romane.

Salutăm, încă o dată, această reușită a colectivului de cercetare de la *Res Historica* Lubin și așteptăm cu interes viitoarele apariții.

3. Vorbim de noutate informativă din perspectiva cercetătorilor familiarizați cu acest domeniu de studiu

Adrian Bejan

Gyula Kisléghi Nagy: *Jurnal Arheologic*

Jurnalul arheologic reprezintă, atât pentru autor, cât și pentru noi, cei de astăzi, un instrument de lucru: observațiile de șantier arheologic făcute de pasionatul de arheologie, în faza inițială diletant, apoi, pe măsură ce câștiga experiență pe parcursul anilor de săpătură arheologică, autodidactul transformat în specialist. Jurnalul cuprinde notițele lui Gyula Kisléghi Nagy privind cercetările arheologice de teren întreprinse de acesta între anii 1893-1909. În anul 1985 manuscrisul, în limba maghiară, ajunge în posesia Muzeului Banatului (fondul documentar). În anul 2010 a fost publicat în limba maghiară în Ungaria, la Szeged, sub egida muzeelor din Szeged și Timișoara. Publicarea lui în limba română cu dublarea unor texte în limba engleză reprezintă o corectă valorificare a acestor descoperiri, devenite astfel accesibile atât cercetătorilor români cât și publicului român familiarizat cu acest gen de cercetări istorico-arheologice. De remarcat din start efortul deosebit al specialistului care s-a ocupat de îngrijirea apariției volumului, dr. Tănase Daniela, arheolog la Muzeul Național al Banatului și al doamnei Elena Miklosik care a realizat traducerea cărții din limba maghiară în limba română, o persoană familiarizată atât cu limbajul de specialitate cât și cu epoca în care a trăit autorul jurnalului.

Mulțumind celor care au contribuit la realizarea și publicarea volumului, îndeosebi domnului Claudiu Ilaș, managerul Muzeului Banatului Timișoara, dr. Daniela Tănase precizează că „Această carte se dorește a fi un omagiu postum adus lui Gyula Kisléghi Nagy, admirabil arheolog amator, care a scris la cumpăna secolelor XIX și XX o frumoasă pagină a istoriei arheologiei din Banat” (D. Tănase, *Cuvânt înainte*, p.6). Prezentarea personalității lui *Gyula Kisléghi Nagy - pionier al arheologiei bănățene* îi permite dr. Daniela Tănase surprinderea unor elemente esențiale pentru definirea omului și cercetătorului: din anul 1898 membru al Societății Naționale de Antropologie și Arheologie, iar din anul 1899 membru al Societății Muzeale de Istorie și Arheologie a Ungariei de Sud. Pe lângă săpătura propriu-zisă, Kisléghi a avut multiple preocupări legate de valorificarea superioară și cât mai eficientă a rezultatelor cercetărilor sale și a obiectelor descoperite și păstrate în colecția sa, pe care le restaurează și conservă. În Jurnal sunt descrise metode, tehnici și materiale folosite în această activitate. Purtând o amplă corespondență cu oamenii de știință reputați ai vremii sale, a reușit nu numai să învețe de la aceștia, dar și-a câștigat respectul arheologilor și istoricilor din Europa Centrală: József Hampel, arheolog și director al Muzeului Național Maghiar din Budapesta, arheologul Lajos Bella și antropologul Aurél Török. Kisléghi a fost adeptul interdisciplinarității arheologiei, antrenând în activitățile sale antropologi, paleontologi și geologi. Unele din descoperirile sale au fost publicate în prestigioase reviste de specialitate ale vremii. De

menționat așezările din epoca de piatră de la Dudeștii Vechi, mormântul de războinic sarmat de la sfârșitul sec. II - începutul sec. III p. Ch. de la Vizejdia, morminte din epoca avară și cele din sec. X p. Ch. de la Teremia Mare și Pusta Bukova (Dudeștii Vechi).

Arheologul este conștient de importanța descoperirilor sale legată direct de valoarea istorică a zonei cercetate, cuprinsă între râurile Tisa-Mureș, respectiv vestul Banatului. Un perimetru bogat în vestigii arheologice, insuficient valorificat până în ziua de astăzi, constituit într-un „coridor cultural” european. Cercetarea istorică românească a elaborat în al optulea deceniu al secolului XX conceptul de „Dunărea de Jos apuseană”

prin el înțelegându-se „unitatea geografică a Banatului și a Olteniei, cu o ușoară extindere spre vestul Munteniei, reprezentând o regiune de încrucișări a diferite influențe venite din arii culturale ce se învecinau aici, din pre-și protoistorie încă, un adevărat „triplex confinium” prin situarea-i între nord-vestul Peninsulei Balcanice, câmpia pannonică cu prelungirea sa transilvană și restul teritoriului românesc. Jucând în cursul antichității și al prefeudalismului

un însemnat rol în legăturile Imperiului Roman și mai apoi ale celui bizantin, cu acel Barbaricum care a funcționat până către sfârșitul veacului al X-lea Europa Est-Centrală, prin neconținute mișcări de populație de la nordul spre sudul Dunării și de aici spre malul stâng al fluviului, înainte ca și după pragul mileniului al doilea, prin relațiile dintre cele dintâi formațiuni feudale-locale și statele balcanice, Dalmația sau regatul maghiar, Banatul și Oltenia au fost nu numai regiuni de întâlnire a diverse realități etnice, politice și economice, ci și de apariție și dezvoltare a unor elemente de cultură bizantină, balcanică și, parțial, occidentală în cursul evului mediu timpuriu.” (Răzvan Teodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești* (secolele X–XIV, Biblioteca Istorică XLI, Editura Academiei RSR, București, 1974, pag. 9). Insuficiența fondurilor pentru cercetare a constituit o frână în activitatea științifică a lui Kislégghi, motiv pentru care constată cu amărăciune spre sfârșitul vieții contrastul între ceea ce a făcut pe terenul științei și ceea ce a dorit să facă. Cu toate acestea, dr. D. Tănase concluzionează: „Cu toate că îl considerăm un amator, de fapt Kislégghi a fost un autodidact și a avut mentalitatea unui veritabil om de știință, care nu a căutat senzaționalul, care a înțeles că importanța unui obiect nu constă în valoarea lui de piață sau în materialul din care a fost creat, ci în ceea ce poate transmite pentru a desluși o frântură din trecutul omenirii” (p. 9)

Desigur, partea cea mai consistentă a cărții o reprezintă *Jurnalul arheologic*, respectiv prezentarea manuscrisului în care au fost rescrise, în ordine cronologică, toate observațiile, desenele, schițele, hartă privind cercetările personale ale lui Gyula Kislégghi Nagy începând cu anul 1893 și până în 1909. Scopul, obiectivul mărturisit: „În acest jurnal mă angajez să apar în postura unui lucrător și doresc să îndeplinesc rolul acestuia, care sânguincios, perseverent și cu mâna pricepută, culege și adună laolaltă materialul

pentru meșterii constructori. Și ca atare, cred și sunt convins că străduințele mele nu vor rămâne sterile”; ... „Nu doresc să desfășor o muncă instinctivă, ci una conștientă” (p. 21). În anii 1893 – 1896 au fost cercetați opt tumuli (I-VIII) la Vizejdia, unde Kislégghi se afla în calitate de ajutor de administrator economic iar apoi administrator. În anul 1894 în tumulul V a apărut mormântul sarmatic cu inventar bogat constând din piese de port din argint și bronz, arme din fier, mărgelile din calcedoni, fragmentele unui vas de sticlă. În anul 1895 la săpături participă, pentru scurt timp și dr. József Hampel, directorul Muzeului din Budapesta. În anul 1897 Kislégghi a fost mutat cu serviciul la Comloșu Mare. După un an de acomodare cu noul loc de muncă și de tatonare a terenului, depistând tumulii din zona Comloșu Mare, în anul 1898 deschide primul tumul. În această perioadă preocuparea sa majoră s-a îndreptat spre obținerea recunoașterii științifice a muncii sale, prin primirea sa în forurile științifice menționate. Totodată, dorind o susținere materială mai largă pentru cercetările arheologice bănățene, duce activitate de popularizare a rezultatelor săpăturilor și de sensibilizare a cât mai multor cetățeni din localitățile unde au loc cercetările (ex. membrii asociației din Comloșu Mare) în direcția donării de fonduri pentru salvarea prin săpături arheologice a patrimoniului arheologic bănățean, referindu-se aici îndeosebi la nevoia sa de fonduri pentru organizarea șantierelor proprii. În același an, abordează cercetarea a doi tumuli de la Tomnatic. Paralel cu descrierea cercetărilor, (asupra cărora nu vom insista deoarece la sfârșitul cărții există analiza rezultatelor științifice realizată de către specialiștii actuali) este preocupat de problemele de restaurare a artefactelor recuperate, descriind pe larg modul în care a restaurat diverse obiecte, vase de ceramică și piese de metal. Anii 1898-1901 s-au remarcat prin sondaje arheologice și cercetări de teren în zona Comloșu Mare, Teremia, Tomnatec soldate cu depistarea unor schelete (necropole) dar și a unor urme de locuințe provenind de la așezări rurale din a doua jumătate a mileniului I p. Ch. - începutul mileniului II. În paralel, pentru stimularea cercetării arheologice în zonă, scrie și popularizează prin tipărire o „Chemare în interesul arheologiei maghiare” menită să trezească spiritele amorțite ale conaționalilor, rămasă însă fără prea mare efect, fondurile colectate în urma sa fiind modeste. Mai important este faptul că reușește să localizeze pe harta militară a zonei tumulii pe care i-a săpat de-a lungul anilor.

Anul 1902 deschide o nouă etapă în viața lui Kislégghi: este transferat cu serviciul de la Comloșu Mare (temnița de la Comloș - p. 77) la Pusta Budovala de unde va începe săpăturile la Pusta Bucova, situată între Sânicolaul Mare și Dudeștii Vechi. Anii care au urmat (1902-1904) s-au remarcat prin săpături în movilele de la Pusta Bucova și în locații din Cenadul Sârbesc. Pusta Bucova s-a dovedit extrem de bogată în vestigii din perioada neolitică, a migrațiilor și morminte maghiare timpurii. Toate descoperirile sunt pe larg descrise în jurnal. Între anii 1905-1909 cercetările se extind spre Cenad, Nerău, Sânicolaul Mare. Direct sau prin colaboratori, Kislégghi este prezent sau cel puțin informat de tot ce se descoperă întâmplător în acest colț al Banatului cuprins între Mureș, Aranca și Tisa, recuperează vestigii, tezaure monetare, obiecte de port și podoabă din bronz și os, etc. De remarcat ruinele mănăstirii Kemenche, cercetate parțial în 1904-1905. Deși bolnav deja, se străduie să-și organizeze munca de o viață într-un tot unitar deoarece, „privitor la cei 17 ani trecuți, respectiv la acel rezultat pe care – conform dovezilor prezentului jurnal

mi-a fost dat să-l obțin...” El constată că „între începutul și capătul drumului parcurs-referitor la utilitatea însemnărilor mele-există o diferență esențială” (p. 175). Jurnalul se completează cu *Inventarul arheologic* cuprinzând piesele colecției sale, rezultat al cercetărilor arheologice descrise în Jurnal. Este un tabel conținând 402 poziții de obiecte, fiecăruia specificându-i-se denumirea (descrierea obiectului); Locul și anul descoperirii; prezentarea (locul unde a fost publicat sau se află descris, în majoritatea cazurilor fila din Jurnalului arheologic); note (numărul planșei, de la cine s-a primit obiectul, restaurat sau păstrat fragmentar, etc.)

Cartea se încheie cu studii (prezentate bilingv, în limbile română și engleză) ale arheologilor actuali privind valoarea științifică a cercetărilor lui Gyula Kisléghi Nagy: * Dan Leopold Ciobotaru, *Descoperiri preistorice din săpăturile lui Gyula Kisléghi Nagy*; În ce privește cercetarea așezărilor preistorice, arheologul Dan Ciobotaru, care a reluat cercetările preistorice din zona Dudeștii Vechi constată referitor la activitatea cercetătorului de acum un secol: „de remarcat atenția cu care trasează un sistem coerent de coordonate în teren pentru identificarea poziției inventarului și structurilor arheologice, atunci când trasează suprafețe mari, de sute de metri pătrați pe care le investighează. Cercetătorul dă dovadă de intuiție „când descrie condițiile descoperirii. Redă plastic diferențele de conservare a materialului arheologic din situl Pusta Bucova, sesizând existența unui context târziu al fragmentelor ceramice care aparțin stratului de morminte eneolitice, pe care le și localizează după coordonate în descriere” În ultimele decenii, cercetări arheologice sistematice au fost lansate în regiunea Arancăi, readucând în discuție informațiile mai vechi ale lui Kisléghi... Săpăturile sistematice de la Sânnicolau Mare-Pusta Bucova și Dudeștii Vechi... au permis reconsiderarea materialelor arheologice descoperite de acesta și păstrate în Muzeul Banatului.”(p. 213-214).* Daniela Tănase, *Săpăturile lui Gyula Kisléghi Nagy în situri din mileniul I P. Chr. și epoca medievală* ; (p.219-221). Dintre descoperirile de epocă sarmatică cel mai spectaculos s-a dovedit a fi mormântul din tumulul V, cu piese din aur, argint și monede de argint de la Antoninus Pius și Marcus Aurelius, mormântul unui războinic din elita sarmaților iazigi, singurul de acest tip din Banat, datat la sfârșitul sec. II – începutul sec. III. Alte descoperiri: rit de înmormântare legat de depunerea unor câini în mormintele sarmatice, în gropi alături de cea a defunctului, rit predominant în așezări, mai puțin în necropole. Arheologul a săpat și morminte de femei de sec. II-III la Dudeștii Vechi, iar pe drumul spre Teremia Mică a depistat urmele unei așezări din epoca sarmatică. Morminte de războinici avari înmormântați cu cal a descoperit la Vizejdia-Pustă, Teremia Mare, Comloșu Mare, Dudeștii Vechi, Pusta Bucova. Sunt din diferite momente ale perioadei avare, în jurul anului 600-prima treime a sec. VII la Dudeștii Vechi, aici și un mormânt cenotaf, tip de mormânt mai rar la est de Tisa. Mormintele de la Pusta Bucova se datează la cumpăna veacurilor VIII-IX. Din epoca medievală sunt cimitirele de sec. XI-XIII de la Comloșu Mare, Cenad, Tomnatec, Lunga și Nakovo, Pusta Bucova. Din anul 1903 face cercetări în zona fostei cetăți medievale a Cenadului, în zona de vest a bisericii ortodoxe sârbe, descoperind ziduri de fundație de la un posibil turn al cetății precum și ziduri în care erau incastrate țigle din epoca romană și vestigii din epoca stăpânirii otomane. Concluzionând, dr. Daniela Tănase constată că pe baza descoperirilor lui Kisléghi se poate schița existența unui centru de putere a sarmaților

în sec. II-III în nord-vestul Banatului, definit prin tumulii cu morminte bogate în arme. Se constată și prezența războinicilor stepei (avari) în aceeași regiune. Descoperirile de epocă medievală nu sunt remarcabile, straturile medievale ale cetății Cenadului aflându-se la mare adâncime, sub nivelele ulterioare, impunând fonduri importante pentru depistarea lor, fonduri pe care arheologul nu le avea. A depistat totuși urme de sate și cimitire de sec. XI-XVI în arealul său de cercetare.* Erwin Gáll, *Gyula Kisléghi Nagy și arheologia epocii „cuceririi maghiare”* (p. 227 - 229). Dotat cu două note consistente, una privitoare la materialul arheologic al „maghiarilor cuceritori”, „manifestare culturală macroregională ce caracteriza în secolul X spații întinse ale Bazinului Carpatic.... inventarul arheologic... sigur nu aparține unei populații cu o *identitate omogenă*... Relațiile dintre *etnicitate și cultura materială*(în acest caz *cultura arheologică*) *sunt mobile, instabile și fluide*...” în inventarul arheologic se strecoară mai degrabă *diferite semne arheologice distinctive de ordin cultural, tradiții, relații, împletiri* care în mod normal pot fi doar în relații *indirecte* cu identități propriu-zise” (p.227, nota 1). Cea de a doua notă se referă la crearea infrastructurii și dezvoltării arheologiei în Transilvania, Crișana, Partium și Banat pe de o parte sub influența dinspre Budapesta (și cazul asociațiilor de arheologie bănățene), pe de altă parte dinspre Viena în zonele germane.(nota 2, p. 227). Dr. Erwin Gáll, prezentând succint descoperirile perioadei cu particularitățile lor, subliniază acele observații și contribuții ale arheologului amator din Banat care, dacă ar fi fost cunoscute lumii științifice a vremii, ar fi constituit premiere științifice remarcabile: exemplu tolba din mormintele de călăreți, elemente legate de caracteristicile sale, considerații privind depunerea mortului în sicriu, a ceramicii în mormintele de sec. X. Cercetătorul contemporan nouă constată: „... Gyula Kisléghi Nagy, prin descoperirile, observațiile, descrierile topografice exacte, prezentarea de o calitate foarte bună a materialului arheologic din secolul al X-lea, s-a înscris meritat printre pionierii arheologiei profesioniști. Însă numele lui Kisléghi... aproape că a fost uitat... Subiectivismul a fost, este și va fi mereu, determinat și manipulat de foarte mulți factori. Acestui subiectivism i-a căzut victimă și memoria personalității lui Gyula Nagy Kisléghi.” (pag. 229)

În concluzie, referindu-ne la personalitatea lui Gyula Kisléghi Nagy, se poate constata pasiunea pentru arheologie, căreia i-a dedicat, putem spune, întreaga existență: „... în condițiile date, exercitând un control cât mai riguros posibil și cât mai exact, cercetez acea mică parte a unghiului Tisa-Mureș pe care o circumscriu soarta mea și puterile mele materiale...” Iar în ce privește tumulii din zonă: „Îi cunosc, le țin evidența, la cei mici și la cei mari deopotrivă. Îi consider pe toți ca pe un ultim strigăt, o ultimă răsuflare a unei lumi apuse, a cărei simfonie de viață a palpitat cândva în câmpiile noastre și care... prin ultimele sale ritmuri ce se sting încă mai răsună din pânțelele acestor movile pieritoare!” (p. 179).

Semnale

Basarab Constantin

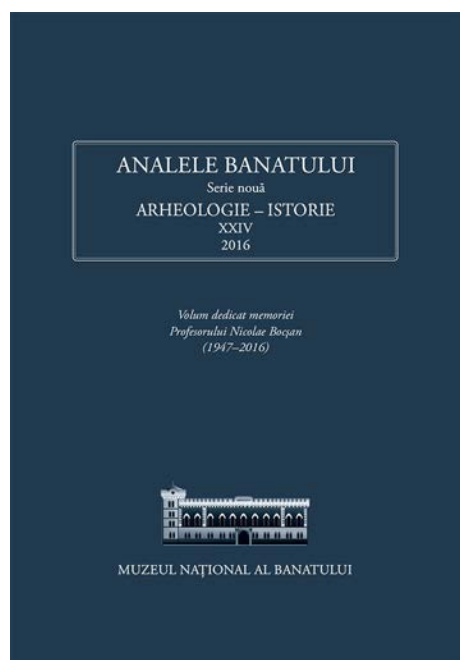
Analele Banatului, XXIV/2016

Dedicat memoriei profesorului Nicolae Bocșan, inclusiv printr-o prefață-medalion semnată de acad. Ioan-Aurel Pop, cel mai recent volum al anuarului *Analele Banatului*, editat (la Editura Mega din Cluj-Napoca) de Muzeul Național al Banatului din Timișoara găzduiește, printre cele 638 de pagini ale sale, și două consistente secțiuni de arheologie

și istorie veche și, respectiv, arheologie și istorie medievală. Dintre cele 19 studii și articole reunite în aceste două secțiuni ne-au atras atenția, în mod special, următoarele titluri: "Despre temple, hambare și arheologia ritualului" de Gelu A. Florea (pg. 221), "Profan vs. sacru la Sarmizegetusa Regia" de Coriolan H. Opreanu (pg. 233), "Fortificațiile-incintă din Munții Orăștiei" de Alin Henț (pg. 255), "Arcobadara dacică" de Dinu Ioan Bereteu (pg. 273), "Câteva sarcofage din piatră de la Dierna (Orșova) din lapidariul Muzeului Național al Banatului" de Călin Timoc (pg. 283), "Cercei de aur de epocă romană din colecția Pongrácz" de Daniela Tănase și Alexandru Flutur (pg. 291), "Date preliminare referitoare la noile descoperiri de la necropola de secol 6 din Nădlac, județul Arad" de Vlad-Andrei Lăzărescu, Claudia Radu și Adrian Ursuțiu (pg. 301), "Repere arheologice privind statutul politic al Crișanei și

Banatului românesc în Kaganatul avar" de Călin Cosma (pg. 325) și "Jetoanele medievale din ceramică: utilități cu multiple dubii de interpretare" de Adrian Andrei Rusu (pg. 337).

Articolul lui Gelu A. Florea, construit ca replică-dialog cu o intervenție anterioară a lui C. H. Opreanu, își propune să clarifice o serie de concepte și constructe teoretice (inclusiv dintre cele calificate drept contrafactice) care – în opinia autorului, la care subscriem în mare măsură – continuă să greveze interpretarea datelor rezultate din cercetarea arheologică. Dialogul teoretic este judicios aplicat descoperirilor, altminteri clasicizate, de la Sarmizegetusa Regia, în special cu privire la *murus dacicus* (unde avem a sublinia justa observație a autorului că "nu doar condițiile de mediu influențează arhitectura") și, respectiv, la provocările "arheologiei ritualului", în particular la distingerea

edificiilor de semnificație eminamente sacră față de cele strict utilitare. În mod salutar (aici meritul aparținând colectivului redacțional coordonat de directorul Claudiu Ilaș și redactorul-șef prof. dr. Florin Drașovean), dezbateră este prelungită prin articolul semnat de Coriolan Opreanu, care aduce, la rândul său, un important și binevenit set de clarificări metodologice de paradigmă interpretativă. Studiul aplicativ semnat de Alin Henț și cel monografic, dedicat Arcobadarei, realizat de Dinu I. Bereteu reușesc să confere, chiar dincolo de intențiile autorilor, acele necesare *exempli gratia* pentru ilustrarea unora dintre itemii teoretici ai dezbaterii anterior menționate.

Articolul colegului nostru Călin Timoc reușește să pună în valoare, în registrul exegetic, o recentă descoperire (sau, mai corect, recuperare) arheologică ce a dobândit notorietate în vestul țării: sarcofagele de piatră din zona municipiului antic Dierna. Autorul formulează, relativ la necropola asociată, o observație care, considerăm, merită o dezbateră distinctă: faptul că aceasta continuă să se extindă lăsa sfârșitul secolului III, în contextul așa-zisei retrageri aureliene, pe seama sporirii numărului de nou-veniți din zona dunăreană.

O atenție specială ne-a stârnit contribuția lui Călin Cosma, cu atât mai mult cu cât intervenția nu se limitează la analiza unei (serii de) descoperiri arheologice, ci recurge, salutar, la o contextualizare regional-evenimentială a problematicii, susținută de un aparat teoretic extins. Tematica este, la rândul ei, provocatoare: epoca avarocratică, adică acea etapă a "mileniului întunecat" (nu agreem această formulă, dar o evocăm aici cu funcție metaforică) cea mai puțin generoasă în informații privitoare la spațiul daco-român – spațiu pe care autorul îl poziționează, cu solidă argumentare factuală, ca periferie în raport cu zona eminamente avarocratică: "Faptul că toate așezările umane din secolele VII-VIII/IX, din Câmpia de Vest a României, sunt dispuse geografic în stânga valurilor de pământ ce traversează Crișana de la nord la sud (*limes*-ul vest-dacic – nota ns.) sugerează fixarea graniței estice a Kaganatului avar pe linia acelor construcții de pământ (pg. 328), subliniază autorul, care, altminteri, identifică în pusta Tisei, la sud și la nord de gura Mureșului, acea prezență avară sugerată, sincron, de descoperirile arheologice și de analiza critică a izvoarelor. În încheiere, autorul lansează și o dezbateră-promisiune a unor viitoare abordări: "evaporarea" elementului avar la începutul secolului IX.

Basarab Constantin

Studii de Istorie a Banatului, XXXV-XXXVI

Intrată, o vreme, într-un nemeritat con de umbră (explicitat, în prefață, de editorul coordonator Simona Regep), anuarul catedrei de istorie din cadrul Universității de Vest Timișoara (Facultatea de Litere, Istorie și Teologie) recuperează temeinic, printr-

un număr dublu alocat anilor 2012-2013. Revenirea – avem temei să constatăm – se face respectând atât standardele de calitate, cât și structura tradițională pe care SIB le-a consacrat de-a lungul, totuși, longevivei sale existențe. Rubricile ”canonice” ale revistei – *Studii, Memorialistică și istoriografie, Note și comunicări*, respectiv, *Recenzii* – reunesc un număr de 16 contribuții, dintre care ne-au atras atenția, ca fiind convergente ariei

tematice de interes a CSDR Lucus, următoarele titluri: ”Armata romană din Moesia și Illiria și frontiera dunăreană din anul celor patru împărați (69 AD)” de Sever Indrieș Miron (pg. 7); ”Unitățile *miliaria* pe limesul dunărean (Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia)” de Ion Sachelar (pg. 25); ”Rezultatele cercetărilor efectuate în situl arheologic de la Desa în perioada 2001-2005. Scurt istoric” de Petre Gherghe (pg. 35); ”Banatul în secolele IV-VI. Relațiile spațiului bănățean cu goții, hunii și gepizii” de Adrian Bejan (pg. 41); ”Religia puterii și puterea religiei în antichitatea târzie” de Atalia Onițiu și Călin Timoc (pg. 123), respectiv, ”Constantin, Patrikos și Katepano de Drista – primul ipotetic guvernator cunoscut al katepanatului (ducatului) Paristrion-Paradunavon?” de Vasile Mărculeț (pg. 129). Sunt de remarcat caracterul sintetic și tendința de unificare terminologică a analizelor,

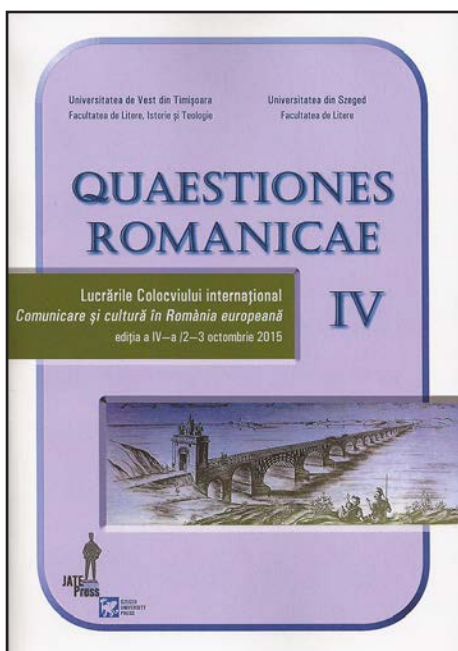
complementaritatea materialelor selectate, precum și o tot mai accentuată preocupare pentru punerea în acord a interpretărilor bazate pe investigațiile arheologice cu cele întemeiate pe analiza critică a izvoarelor literare, altminteri o carență ce marchează, din nefericire, o mare parte a exegezei contemporane de la noi. De remarcat, de asemenea, ca o notă suplimentară a reușitei, atenția pentru nuanțe pe care profesorul Adrian Bejan o manifestă în investigarea încă insuficient cercetatului mileniu întâi, disponibilitatea spre extinderea instrumentarului investițional în zone de eficiență transdisciplinară a sociologului Atalia Onițiu și arheologului Călin Timoc, precum și insistența, productivă și metodic condusă, cu care Vasile Mărculeț valorifică toate detaliile programului propriu de investigație a tardeno-romanității orientale. Printre semnatarii din acest dublu număr SIB, cu intervenții având alte arii de interes, se mai numără colaboratorii noștri Radu Păiușan și Tiberiu Ciobanu.

Constantin Elen

Quaestiones Romanicae, IV/2016

Cea de-a patra apariție a volumului "Quaestiones Romanicae", care valorizează editorial lucrările deja prestigiosului Colocviu Internațional "Comunicare și cultură în Romania Europeană" (CICCRE), reunind o selecție semnificativă a comunicărilor, studiilor și intervențiilor prezentate și dezbătute ediției desfășurate în perioada 2-3

octombrie 2015. Nu mai puțin de 76 de articole, fără a lua în considerare prefața și recenziile, sunt reunite în cele nouă secțiuni ale volumului: comunicări în plen, limba și literatura latină, limba și literatura română, limba și literatura italiană, limba și literatura franceză, limba și literatura spaniolă, limba și literatura portugheză, teatru și muzică, respectiv, istorie și religie; la rândul lor, autorii provin din zece state europene. Din perspectiva CSDR Lucus, șase materiale prezintă un interes deosebit, de câțiva ani nemaifiind o întâmplare faptul că cei mai mulți dintre autorii lor au și calitatea de colaboratori ai revistei noastre: *Eneida, propaganda militară a Principatului lui Augustus* – Mădălina Strechie (pg. 90); *Virtuțile practice ale înțeleptului la Cicero* – Elena I. Bughircă (pg. 108); *Estetica macabrului în tragediile senecane* – Antuza Genescu (pg. 118); *Moștenit sau împrumutat? Despre originea*

unor termeni istroromâni – Gabriel Bărdășan (pg. 142); *Conceptul de Romania în izvoarele literare apusene și bizantine* – Remus M. Feraru (secolele IV-XV); *Alianțe și parteneriate romano-barbare în spațiul daco-moesic din secolele III-VI. Conexiunile lui Flavius Aetius* – Laurențiu Nistorescu (pg. 701). Dacă, așa cum o sugerează și titlurile, diversitatea tematică este foarte mare, nu mai puțin adevărat este faptul că opțiunile conceptuale și metodologice sunt convergente, iar disponibilitatea pentru analize autentice interdisciplinare – și aceasta este una dintre marile realizări ale CICCRE – devine, cu fiecare ediție, mai accentuată. Volumul "Quaestiones Romanicae" este, și de această dată, realizat de un colectiv al Facultății de Litere, Istorie și Teologie al Universității de Vest Timișoara (coordonat de Călin Timoc), cu sprijinul facultății omoloage a Universității din Szeged și al unor personalități academice din Roma, Barcelona, Extremadura, Viena, Udine, Perugia, București, Cluj-Napoca, Iași și Craiova, care merită toate felicitările.

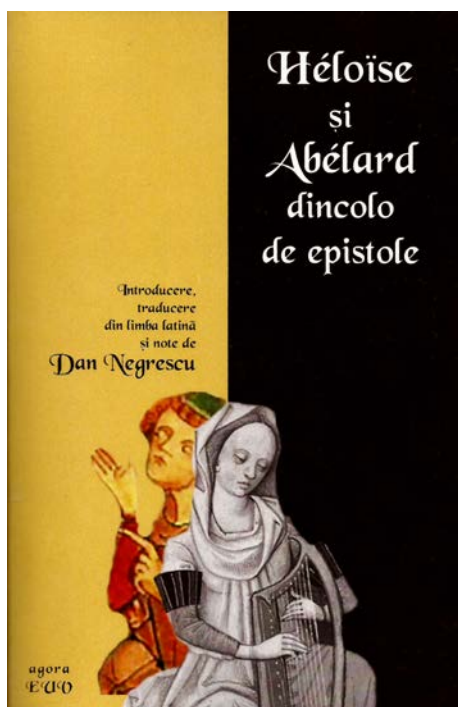
* * *

Ediția 2017 (a șasea) a CICCIRE se va desfășura în perioada 16-17 iunie, la Timișoara, președinte ale comitetului de organizare fiind conf. univ. dr. Valy Ceia. Tema generală propusă de organizatori vizează canonul, în varietatea tipologiei sale, dar și ca problematică axiologică în sine.

Antuza Genescu

Héloïse și Abélard dincolo de epistole¹

Héloïse și Abélard domină seria cuplurilor renumite în istorie prin caracterul pregnant cult al dragostei lor. Relația dintre cei doi evoluează de la fizic la intelectual, atingând, la final, pragul maturității filosofice și religioase, al unei constanțe care elimină definitiv componenta trupească în favoarea celei spirituale.

Îndrăgostiții sunt oameni, deci expuși păcatului. Seducătorul Abélard este mai înclinat spre patimi decât sedusa Héloïse. El se consideră, după disputa cu Anselm din Laôn, singurul filosof din lume. Nu se poate trece cu vederea peste faptul că suferă de afecțiunea cronică a laudei de sine, ușor de diagnosticat chiar din *Epistola I*, în virtutea conflictelor sale perpetuate deliberat cu profesorul Guillaume de Champeaux. Abélard recunoaște singur că nu se teme că i-ar putea fi afectat viitorul și astfel scapă de sub propriul control, renunțând la cumpătare în favoarea „poștei” și mărturisind-o fără a se menaja: „cu cât progresam în filosofie sau în studiul sacralului, cu atât mă îndepărtam mai mult de filosofi și sfinți, prin murdăria vieții.”

Două sunt jaloanele existențiale ale lui Abélard, subliniate clar de apostolul Paul, pe care îl pomenește chiar el: „Dar știința umflă, pe când iubirea edifică” (I Corinteni, 8:1). De fapt, Abélard citează doar prima parte din verset: „Știința te umple de sine”. Este plin de știință, întrucât știința îl umple, dar și plin de sine, fiindcă se umflă... în pene. Este un îngâmfat inveterat, căci el, Abélard, de îngâmfare mărturisită suferă și se plânge, nu de a fi acumulat prea multă filozofie sau teologie. Iar pedeapsa și-o primește, după cum iarăși declară deschis, de la „soarta sucită”, ea oferindu-i ocazia care îl va edifica, dar îl va și culca la pământ — iubirea sa cu Héloïse, a cărei „replică” elegantă o regăsim tot la Sfântul Paul, în versetul următor: „Dacă cineva crede că știe ceva, încă nu a cunoscut cum trebuie să cunoască” (I Corinteni, 8:2).

1. Introducere, traducere din limba latină și note de Dan Negrescu, Editura Universității de Vest, colecția *Agora*, Timișoara, 2016

Nu ne aflăm în fața unei lecturi ușoare, a unei narațiuni epistolare dedicate iubirii necuvenite dintre un bărbat și o femeie, cu accesoriile ei prea bine cunoscute: copilul nelegitim care impune căsătoria părinților, familia fetei, care se răzbună prin pedepsirea fizică cruntă a bărbatului, despărțirea, izolarea, oprobriul, rușinea, umilința. Acțiunea, deși firavă, e inserată printre dezbatere sofisticate, deci destul de greu de urmărit, dacă ești un cititor care pretinde să înțeleagă și să rețină fiecare etapă parcursă de cuplul erudit. Abélard și Héloïse, chiar căsătoriți, sunt nevoiți să trăiască despărțiți, mutându-se de la o abație la alta, să-și mențină viu sentimentul de dragoste vinovată în ciuda interminabilelor polemici teologice și filosofice, pentru că nu sunt doar un bărbat și o femeie, ci ei înșiși filosofi și scriitori. Nu avem de-a face cu un cuplu obișnuit, nici cu o iubire care să urmeze o traiectorie consacrată spre un final trist. Cei doi nu urmăresc scopul clasic și egoist de a fi fericiți în pofida legăturii lor necuviincioase în ochii lumii. Sunt credincioși din adâncul sufletului și, iubindu-L pe Dumnezeu, vor ca El să le legifereze iubirea. Aceasta este condiția cu care ar accepta, probabil, să ducă un trai împreună. Dar, cum această condiție nu o pot impune, alege fiecare să se îndrepte către Dumnezeu pe drumuri separate, deplasându-se, cum am spus, de la un lăcaș sfânt la altul, în căutarea liniștii spirituale. Poate că Héloïse o găsește, măcar temporar, pentru că ea beneficiază de admirația episcopilor, care o iubesc ca pe o fiică, a abaților, care văd în ea o soră, și a laicilor, care o privesc ca pe o mamă. Numai Abélard vede în ea o iubită, dar și el ajunge să o numească soră întru Christos la un moment dat. Până la urmă, se vor pierde unul pe altul în favoarea lui Christos.

Credință, știință, iubire și inconștiență, așadar, la Abélard, care nu se abate de la hotărârea de a se căsători cu Héloïse după ce li se naște fiul botezat de mamă Astralabius. Credință, știință, iubire și umilință generată de un altruism exagerat la Héloïse, care e cerebrală și profetică, anticipând soarta lor de cuplu devenit legitim doar în taină și abia după consumarea „poftei”: taina devenind publică, prăbușirea lor va însemna că vor avea de îndurat o suferință cel puțin la fel de mare ca iubirea care a provocat-o. Nu Dumnezeu e cel care pedepsește în cazul lor, ci invidia, îngustimea și răzbunarea omului, trăsături cel mai bine exprimate de comportamentul lui Fulbert, unchiul lui Héloïse.

Poate că am fi așteptat de la Héloïse un sentiment matern mai pregnant. Adresându-se lui Abélard, ea își asumă o suită de ipostaze (enumerându-le, implicit, și pe ale lui), dar nu și aceea de mamă: „Stăpânului său — dar și părintelui, soțului său — dar și fratelui, a sa *sclavă* — dar și *fiică*; lui Abélard, *soția* sa, dar și *soră*, Héloïse”. Enumerarea continuă peste câteva pagini, în aceeași epistolă, unde, ca pentru a-și justifica umilința care spuneam că o caracterizează, ea se dezvăluie cu inocență, definindu-și statutul și poate și rostul pe lume: „Nu am urmărit nici pactul căsătoriei, nici vreo zestre și, în sfârșit, m-am străduit să împlinesc nu plăcerile sau voințele mele, ci pe ale tale (după cum tu însuți știi). Iar dacă numele de soție pare mai sfânt și mai în putere, mie totuși cuvântul *prietenă* mi-a apărut mereu ca fiind mai plăcut; sau, dacă nu-l socotești revoltător, chiar cel de *amantă* sau *târfă*.”

Cu toată înfumurarea de care dă dovadă la început, Abélard e cel care face, în Epistola XVII, într-un act de maturitate religioasă deplină, o mărturisire de credință a Sfintei Treimi, absolut necesară și aducătoare de pace sufletească: „Cred în Tatăl și Fiul și Sfântul Spirit...” Neliniștea și nedreptățile pălesc în fața forței pe care i-o dă credința:

„Dacă izbucnește furtuna, nu mă tulbur; dacă bat vânturi, nu mă clatin, căci m-am întemeiat pe o stâncă de neclintit.” Este momentul în care Abélard, parcă urmând spusele Sfântului Paul, crede, știe și ajunge „să cunoască așa cum trebuie să cunoască.”

Aceste considerații nu sunt altceva decât ceea ce ne îndeamnă să facem titlul cărții: un excurs dincolo de epistole, pe tărâmul virtuților și defectelor celor doi eroi. Iar dacă acest excurs a reușit, măcar în parte, să exprime o părere, desigur, subiectivă, despre destinul a doi îndrăgostiți ajunși la maturitate spirituală prin știință și credință, „de vină” este măiestria cu care au fost traduse epistolele în limba română. În frazele lungi și înadins șerpuitoare, fără îndoială solicitante la traducere — și cum altfel, decât tipice latinei — se simte eleganța cuvintelor alese și îmbinate cu har. Tălmăcite de Dan Negrescu, epistolele lui Héloïse și Abélard se înscriu în colecția rară a panaceelor intelectuale.

Valy Ceia

Războiul, arta zeilor și a eroilor¹

Într-una dintre legile draconice – și folosesc aici termenul în sens etimologic și istoric, cu trimitere la legile lui Dracon din Atena, ce primesc formă scrisă către anul 620 a. Chr. – se arată că zeii și eroii patriei trebuie venerați laolaltă, potrivit obiceiurilor strămoșești, statutul lor fiind comun, așadar, în ochii muritorilor. De la această constatare istorică pornește Erwin Rohde în clasicul și mereu actualul său tratat dedicat civilizației antice elene, *Psyché*, spre a profila apariția și devenirea conceptului de erou în Antichitatea greacă. Despre zei, eroi, dar și despre felurite lupte ne vorbește și volumul *Războiul, arta zeilor și a eroilor*.

Apărut în 2016 sub îngrijirea Mădălinei Strechie, la Editura Universitaria din Craiova, tomul reunește o parte dintre lucrările prezentate în cadrul celei de-a VIII-a ediții a Colocviului Internațional *Receptarea Antichității greco-latine în culturile europene*. Diversitatea subiectelor și a abordărilor se remarcă ușor la o privire globală. Mădălina Strechie găsește, în *Cuvânt-înainte*, și elementul de coeziune al tuturor acestora: „Fie că a fost vorba de războaie mondiale, fie că a fost vorba de războaie personale, fie că a fost vorba de războaie civile, fie că a fost vorba de războaie de legendă, fie că a fost vorba de tratate militare, de

armele fizice și psihice ale războiului, fie că a fost vorba de *ius belli*, fie că a fost vorba de implicațiile religioase ale războiului, fie că a fost vorba de lingvistica militară, fie că a fost vorba de eroi și lideri politico-militari toate contribuțiile ediției a VIII-a oferă noi valențe științifice artei lui Marte.”

Grație paletii ample de cercetări pe care le cuprinde volumul *Războiul, arta zeilor și a eroilor*, reverberațiile antice ale temei războiului se întretes cu cele din proximitatea noastră temporală. Florica Bechet, care în mod tradițional a deschis lucrările manifestării printr-o conferință inaugurală, *Neque laeta atque incruenta victoria*, indică, implicit, câteva dintre direcțiile majore ale dezbaterilor. Având drept sursă opera salustiană *De coniuratione Catilinae*, studiul își focalizează, simultan, atenția, asupra desfășurării evenimentelor în sine, dar și asupra acțiunilor interioare; deopotrivă, asupra elementelor lexicale, veritabile cutii de rezonanță, spre a decela înseși dinamica și forța construcției literare, adică energia

1. Volum îngrijit de Mădălina Strechie, Craiova, Editura Universitaria, 2016, 351 p.

sa ideatică, datorată istoricului filozof. Încheierea în grilă intertextuală a studiului („Restul e tăcere.”) aşază, prin tonalitatea tragică hamletiană, drum larg şi înalt textului.

Să răsfoim fugitiv cartea întregă. Armele luptătorilor sunt descrise în detaliu în cuprinzătoarele şi foarte precisele studii ale lui Panagiotis Asimopoulos: *A Contribution to Study about the Defensive and the Offensive Weapons of Ancient Greeks* şi *The Siege Engines in Ancient Greece: A Descriptive Approach to their Characteristic Features*, dar aflăm şi strategia unui asediu: Dana Dinu, *Tratatul lui Aeneas Tacticus despre strategia defensivă în timpul unui asediu*. În chip firesc, lupta propriu-zisă, în înţelesul său cel mai larg, ocupă o parte reprezentativă din economia volumului. Mădălina Strechie decriptează resorturile multora dintre conflictele săvârşite de către greci ori romani: *Războiul economic în antichitatea greco-romană*. Conducători războinici sunt înfăţişaţi de către Laurenţiu Nistorescu (*Momentul Regalianus în evoluţia Romaniei Orientale*) sau, în alt registru, de către Camelia Manolescu, care îl evocă pe bravul general Hamilcar – părintele altui celebru comandant cartaginez, Hanibal –, ca erou romanesc, însă: *Hamilcar du roman Salammbô de Gustave Flaubert (Le pouvoir à Carthage)*. Oana Andreia Sâmbrian conturează portretul lui Carol Quintul în relaţie cu imaginarul înalt eroic al Antichităţii în lucrarea „*Eu sunt Marte*”: *moştenirea greco-latină şi imaginea propagandistică a monarhului în secolul al XVI-lea*. La graniţa dintre arheologie şi religie se află studiul lui Silviu-Constantin Nedelcu, care cercetează *Sfinţii mucenici militari de la Tropaeum Traiani (loc. Adamclisi, jud. Constanţa)*.

Luptele se desfăşoară, însă, nu doar pe câmpul de bătălie, ci şi pe frontul interior al fiinţei. Alte arme, alte războaie. Ilona Duţă surprinde valenţele dinamice ale războiului erotic în *Eroismul elegiac şi noul război roman decadent*, Florentina Nicolae descrie *Câmpul semantic al războiului în opera ovidiană Amores (cartea I)*, iar Cristina Iridon, *Conflictul interior în heros-ul grec şi hindus*. Studiul semnat de către Anca Meiroşu, *Războiul ca metaforă a temerilor nesigure (Pharsalia IV)*, uneşte cele două spaţii ale conflictelor, transgresând, totodată, prin problematica sa şi cele două forme de luptă, graţie înseşi naturii operei investigate, o antiepopoe. În *Los amores de Marte y Venus en el teatro de los dioses de la gentilidad de Fray Baltasar de Vitoria: I*, Cirilo García Román descifrează relaţie amoroasă dintre Marte şi Venus, prin intermediul primului manual spaniol de mitologie păgână, datorat lui Baltasar de Vitoria.

Dimensiunea transtemporală a temei colocviului este subliniată îndeosebi de contribuţiile ce vizează lingvistica. Război şi amprente sale stilistice în construcţii frazeologice este urmărit de către Ilona Bădescu: *Despre război „bellum” şi reflexele sale frazeologice*. Simina Badea e preocupată de modul în care sunt traduse în limba engleză culturile militare latine: *Translating Latin Military Culturemes*. Articolul scris de către Silvia Pitiriciu şi Dragoş Vlad Topală – *Simbolul & (ampersand)* – se dovedeşte important nu doar pentru desluşirea unui simbol grafic atât de uzitat azi, ci şi în (re)considerarea culturii antice. Prin identificarea traseului devenirii logogramei & (invenţia lui Tiron, secretar al lui Cicero şi inventator al unui sistem de peste o mie de semne stenografice), înţelegem brusc faptul că multe dintre elementele actualităţii îşi află obârşia undeva demult în trecut. Dar pentru cei care iubesc antichitatea acesta este un truism ostentit!

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS